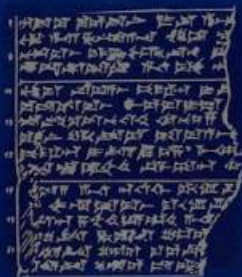

ԱՐԱՄ ՔՈՍՅԱՆ, ՌՈՐԵՐՏ ՂԱԶԱՐՅԱՆ,
ՄԱՐԻԱՄ ԽԱՆԱԶԴՅԱՆ, ՍԱԹԵՆԻԿ ՄԱՐՏԻՐՈՍՅԱՆ

Մ.Թ.Ա. XV ԴԱՐԻ ԽԵԹԱԿԱՆ
ՍԵՊԱԳՐԱԿԱՆ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԸ
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՌՆԱՇԽԱՐՀԻ ՄԱՍԻՆ

НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ
ИНСТИТУТ ВОСТОКОВЕДЕНИЯ

**ХЕТТСКИЕ КЛИНОПИСНЫЕ ИСТОЧНИКИ
ОБ АРМЯНСКОМ НАГОРЬЕ**

II

АРАМ КОСЯН, РОБЕРТ КАЗАРЯН, МАРИАМ ХАНЗАДЯН,
САТЕНИК МАРТИРОСЯН

**ХЕТТСКИЕ КЛИНОПИСНЫЕ ИСТОЧНИКИ
ОБ АРМЯНСКОМ НАГОРЬЕ
XV ВЕКА ДО Н.Э.**

ЕРЕВАН 2018

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF ARMENIA
INSTITUTE OF ORIENTAL STUDIES

**CUNEIFORM HITTITE SOURCES
ABOUT ARMENIAN HIGHLAND**

II

ARAM KOSYAN, ROBERT GHAZARYAN, MARIAM KHANZADYAN,
SATENIK MARTIROSYAN

**THE XV CENTURY HITTITE CUNEIFORM
SOURCES ABOUT THE ARMENIAN
HIGHLAND**

YEREVAN 2018

ՀՏԴ 93/94

ԳՄԴ 63.3

Մ 660

**Գիրքը տպագրվել է ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտի
գիտական խորհրդի որոշմամբ**

Մ 660 Մ.թ.ա. XV դարի խեթական սեպագրական աղբյուրները Հայկական լեռնաշխարհի մասին/ Ա. Քոսյան, Ռ. Ղազարյան, Մ. Խանզադյան, Ա. Մալոխոսյան.- Եր.: «Գիտություն» հրատ., 2018. Մաս II.- ... էջ:

Կոլեկտիվ մենագրությունը ներկայացնում է Հայաստանի հնագույն պատմության կարևորագույն սկզբնաղբյուրներից մ.թ.ա. XV դարի խեթական սեպագրական տեքստերի գիտական հրատարակությունը՝ կից պատմագիտական հետազոտությամբ: Աշխատության մեջ տեղ են գտել խեթական տեքստերի և Կերին եփրատի ավազանի երկրների միջև կնքված երկու պայմանագրեր, ինչպես նաև դրանց հետ առնչվող մի շարք տեքստեր:

Սույն ուսումնասիրությունն իրականացվել է ՀՀ ԿԳՆ Գիտության կոմիտեի դրամաշնորհային ծրագրի շրջանակներում (15T-6A182, 2015-2017 թթ.):

ՀՏԴ 93/94

ԳՄԴ 63.3

ISBN 978-5-8080-1335-3

© ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 2018

Տպագրվել է ՀՀ ԿԳՆ պետական կոմիտեի ֆինանսական
աջակցությամբ

ՔՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՌԱՋԱՔԱՆ	7
ՆԵՐԱՅՈՒԹՅՈՒՆ	9
KUB XXIII 72+- ՏԵՔՍՏԻ ԿԱՌՈՒՅՎԱԾՔԸ	10
KUB XXIII 72+-Ի ՀՆԱԳՐԱԿԱՆ-ԼԵԶՎԱԿԱՆ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒ- ԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԵՎ ԹՎԱԳՐՈՒՄԸ	12
ԳԼՈՒԽ I. ՊԱՅՄԱՆԱԳՐԵՐ ՎԵՐԻՆԵՓՐԱՏՅԱՆ ԵՐԿՐՆԵՐԻ ՀԵՏ	
ՊԱԽԽՈՒՎԱՅԻ ԱՊՍՏԱՄՔՐՈՒԹՅՈՒՆԸ (KUB XXIII 72 +).....	14
ՊԱՅՄԱՆԱԳՐԻ ՎԵՐԻՆԵՓՐԱՏՅԱՆ ԵՐԿՐՆԵՐԻ ՀԵՏ (KUB XXXI 103)	44
ԳԼՈՒԽ II. ՊԱՅՄԱՆԱԳՐԵՐԻՆ ԱՌՆՉՎՈՂ ՏԵՔՍՏԵՐ	
ԹՈՒԴԻՍԱԼԻՅԱՍ ԻԻ ՏԱՐԵԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ	51
ԱՌՆՈՒՎԱՆԴԱՍ ԻԻ ՏԱՐԵԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ	55
ՊԱՅՄԱՆԱԳՐԻ ԹՈՒԴԻՍԱԼԻՅԱՍ ԻԻ ԵՎ ԿԻՑՅՈՒՎԱՏՆԱՅԻ ԱՐՔԱ ՍՈՒՆԱՍՍՈՒՐԱՅԻ ՄԻՋԵՎ (KBo I 5+)	57
ՊԱՅՄԱՆԱԳՐԻ ԽԵԹԱԿԱՆ ՏԵՐՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՀԱՅԱՍԱՅԻ (?) ՄԻՋԵՎ (KBo XVI 45)	63
«ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ» ԶԻՆՎՈՐՆԵՐԻ ՑՈՒՑԱԿ (KUB XXVI 62).....	69
ԿՈՒՄՍԱԽԱՅԻ ԶԻՆՎՈՐՆԵՐԸ ԽԱԹԹՈՒՍԱՍՈՒՄ (IBoT I 36)... ..	73
ԳԵՏԱՅԻՆ ՆԱԿԱՐԿՈՒԹՅՈՒՆ (KUB XXXI 79)	75
ՊԱՅՄԱՆԱԳՐԻ ՍՈՒՊՊԻԼՈՒԼԻՈՒՄԱՍ ԻԻ ԵՎ ՄԻՏՏԱՆԻԻ ԱՐՔԱ ՀԱՏՏԻՎԱԶԱՅԻ ՄԻՋԵՎ (KBo I 1 ԵՎ I 2)	79
ԻՍՈՒՎԱԿԱՆ ՑՈՒՑԱԿԻ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ	85
ԳԼՈՒԽ III. ԽԵԹԱԿԱՆ ՏԵՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ	
ՎԵՐԻՆԵՓՐԱՏՅԱՆ ԵՐԿՐՆԵՐԸ Մ.Թ.Ա. XV ԴԱՐՈՒՄ	
ԽԵԹԱԿԱՆ ՏԵՐՈՒԹՅՈՒՆԸ Մ.Թ.Ա. XV ԴԱՐԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՄՈՆ	90
ՎԵՐԻՆԵՓՐԱՏՅԱՆ ԵՐԿՐՆԵՐԻ ՆՎԱՃՈՒՄԸ ԽԱԹԹԻ	

ԿՈՂՄԻՑ	95
ԿՍԵ XXII 72+ ՊԱՅՄԱՆԱԳՐԻ ԲՆՈՒՅԹԸ ԵՎ ԲՈՂԱՆԴԱԿԱՆ ՅԻՆ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾԹԸ	101
ՊԱՆԿՈՒԿԱՅԻ ԱՊՍԱՄԲՈՒԹՅՈՒՆԸ	106
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՅՆԵՐԸ ՎԵՐԻՆԵՓՐԱՏՅԱՆ ՏԱՐԱ- ԾԱԵՐՁԱՆՈՒՄ	108
ՎԵՐԻՆԵՓՐԱՏՅԱՆ ԵՐԿՐՆԵՐԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊ- ՄԱՆ ԽՆԴԻՐԸ	111
ՎԵՐԻՆԵՓՐԱՏՅԱՆ ՏԱՐԱԾԱԵՐՁԱՆԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐ- ՀԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ	116
ՎԵՐԻՆԵՓՐԱՏՅԱՆ ՏԱՐԱԾԱԵՐՁԱՆԻ ԱՆՎԱՆԱԲԱՆՈՒ- ԹՅՈՒՆԸ	133
ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ	144
ՀԱՄԱՌՈՏԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ	156
ՀԱՎԵԼՎԱԾ	158
ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐ	158
ԱՆՁԱՆՈՒՆՆԵՐ	162
ՆԿԱՐՆԵՐԻ ՑԱՆԿ	165

ԱՌԱՋԱՐԱՆ

Ա.թ.ա. II հազ. երկրորդ կեսի խեթական սեպագրական աղբյուրներում պատկանելի են բազմաթիվ մեծաքանակ տեքստեր, որոնք պարունակում են Հայկական լեռնաշխարհի արևմտյան շրջանների պատմության վերաբերյալ կարևորագույն և իրենց տեսակի մեջ եզակի տեղեկություններ:

2013 թ. հեղինակային խումբը ձեռնարկեց վերոհիշյալ տեքստերի գիտական հրատարակությունը, որի արդյունքը 2016 թ. լույս տեսած «Խեթական սեպագրական աղբյուրները Հայկական լեռնաշխարհի մասին» շարքի առաջին մասն է: Այստեղ ամփոփված են մ.թ.ա. XIV դարի տեքստերը: Այդ շարքի երկրորդ մասն ընդգրկում է ներկայումս Հայկական լեռնաշխարհի քաղաքական միավորների հետ խեթական տեղության կնքած ամենավաղ պայմանագիրը, որտեղ հայաստանյան կողմը ներկայացված է Վերին Եփրատի ալպազանի ալեյի քան մեկ տասնյակ ցեղային պետականություններով (KUB XXIII 72+):

Հատորում ներառված են նաև մի շարք այլ տեքստեր, որոնք կամ անմիջականորեն կապված են այս պայմանագրի հետ, կամ առնչվում են խեթական տեղության և Հայկական լեռնաշխարհի քաղաքական միավորների փոխհարաբերություններին: Դրանց շարքում են՝ խեթական արքայի կողմից վերինեփրատյան երկրների որոշ ցեղապետերին տրված հողի նվիրատվության մասին տեքստը (KUB XXXI 103), խեթական արքաներ Թուշխալիաս II-ի և նրա հաջորդ Առնովանդաս I-ի «Տարեզուրությունները» (իստվածարար), վերինեփրատյան երկրներից խեթական բանակում զինծառայության համար հավաքագրված զինվորների ցանկը (KUB XXVI 62), խեթական արքա Մուպպիլուդումաս I-ի և Միտտանիի արքա Շատտիվազայի միջև կնքված պայմանագիրը (KBo I, II), ինչպես նաև գետային ետվարկության մասին տեքստը (KUB XXXI 79), որը կարևոր տեղեկություններ է հաղորդում վերինեփրատյան տարածաշրջանի աշխարհագրության վերաբերյալ:

Այս տեքստերը, որոնք կազմված են մ.թ.ա. XV դարի երկրորդ կեսին - XIV դարի սկզբներին (քաջատությանը KBo I, II-ի), եզակի տեղեկություններ են պարունակում Հայկական լեռնաշխարհի արևմտյան շրջանների պետական կազմավորումների պատմության վերաբերյալ: Հարկ է նշել, որ հիևարևելյան այլ պետություններից նշված տարածաշրջանի և ժամանակաշրջանի մասին առայժմ որևէ զբաղր աղբյուր գոյություն չունի: Կարևոր է նշել նաև երկու հանգամանք: Հայագիտության մեջ

¹ Քույան 2016:

ավանդաբար KUB XXIII 72+ պայմանագիրը մինչև վերջին շրջանը թվագրվել է՝ հետևելով մինչև 1970-ական թվականների սկզբները շրջանավորը հնացած տեսակետին, մ.թ.ա. XIII դարի վերջին տասնամյակներով, ինչի հետևանքով Հայկական լեռնաշխարհի արևմուտքում տիրող քաղաքական իրավիճակը և զարգացումները սխալ են մեկնաբանվել: Նոր թվագրման շնորհիվ այս տեքստը հնարավորություն է առեղծում երրույի մեկնաբանելու մ.թ.ա. XV-XIII դարերի պատմության խնդիրները:

Աշխարհագրական առումով վերոհիշյալ տեքստերը վերաբերում են Վանա լճից արևմուտք, ընդհուպ մինչև Եփրատի ակունքների և վերին հոսանքների շրջանում գոյություն ունեցած պետական կազմավորումներին, մասնավորապես Բուսվային (հայկական Մոփր), Հալաապին և Ազզին, ինչպես նաև հարակից այլ շրջաններին:

ՆԵՐԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Ուսումնասիրության առարկա տեքստերից կարևորագույն նշանակություն ունի KUB XXIII 72+-ը², որը ներկայացնում է Հայկական թռնաշնարհի քաղաքական միավորների հետ խեղճական արքա Անուվանդաս I-ի (մ.թ.ա. XV դ. վերջ - XIV դ. սկիզբ) կեցած պայմանագիր-հրահանգը³ դրան նախորդած քաղաքական իրադարձությունների համառոտում:

Պայմանագրի տեքստը հայտնաբերվել է խեղճական մայրաքաղաք Խաթթուսասի պեղումների վաղ փուլում գերմանացի հնագետ Հ. Վինկլերի կողմից: Ինչպես և այս վաղ փուլում ի հայտ եկած սեպագիր տեքստերը, դրա հայտնաբերման ճշգրիտ տեղը պարզ չէ: Նկատի առնելով կցաքելկոր 1684/ս-ի՝ «Մեծ տաճարի» L/19 տեղամասից հայտնաբերվելու փաստը, հնարավոր է, որ KUB XXIII 72+-ը նույնպես այստեղից գտնված լիներ⁴:

Պայմանագիրը ինքնագիր եղանակով հրատարակվել է 1929 թ. Ա. Գյոթցեի կողմից⁵: Տեքստի ընդարձակ հատվածներ բարգմանաբար հրատարակել են Ա. Սեյդը և Վ. Խաչատրյանը⁶, իսկ ամբողջությամբ՝ Օ. Գըրնիկն⁷: Վերջին շրջանում իրականացվեց պայմանագրի տեքստի ամբողջական գիտական հրատարակությունը՝ խիստ համառոտ տեքստաբանական մեկնաբանություններով⁸: Հեղինակի կողմից տեքստի վերոհիշյալ հրատարակությունից հետո ի հայտ եկան մի քանի փոքր կցաքելկորներ⁹, որոնք օգտագործվել են ներկա աշխատության մեջ:

² CTH 146.

³ KUB XXIII 72-ը պայմանագիր չէ դրպես այդպիսին, այլ նախկինում վերջնականության կախյալ երկրների հետ կնքված պայմանագրի խախտման արդյուքամբ վերջիններիս առաջնորդներին սրված հիշեցում-հրահանգ է (տե՛ս ստորև տեքստում, Գյոթս III):

⁴ Heffner 1976: 60, այստեղից են հայտնաբերվել KUB XIV 1 + KBo XIX 38-ը («Մարդուվատաստի մեղանշանը») և Թուրխաճլաս II-ի «Տարեգրություններ»-մի բեկորը (վերջինս՝ հարևան L/18 տեղամասից):

⁵ KUB XXIII (A.Götze).

⁶ Sayce 1930: 5ff. (74-1-11, 23, 28, 31, 34-40, <4-1-36); Խաչատրյան 1998: 87-94.

⁷ Gurney 1948: 32ff.

⁸ Kocyan 2005; Reichsmuth 2011.

⁹ KBo L 66, 216, 218, 238, Bo 8742 (տե՛ս ստորև տեքստի կարուցվածքը):

KUB XXIII 72+- ՏԵՔՍՏԻ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՐԸ

Տեքստը բաղկացած է երկերով զրույթյանը (ամեն կողմում՝ մեկական պոնակ) մեկ աղյուսակից: KUB XXIII 72+-ը (+հիմնական օրինակ) հաշվարկված է չորս քննություններից (Bo 2540 + 2558 + 2822 + 3961): Այն պահպանվել է զգալի կորուստներով. Դիմալին կողմում (այսուհետև ԴԿ), որն առավել վնասվածն է, պակասում է ավելի քան 40 տող (ամբողջությամբ), չհաշված մյուս հատվածների՝ տարբեր չափի վնասված հատվածները, իսկ Հակարակ կողմում (այսուհետև ՀԿ) շատ են վնասվածքները հատկապես 42-52 և 68-80-րդ տողերում:

ԴԿ-ն բաղկացած է շուրջ 96 տողերից, 49-րդ տողից հետո անկա է, ըստ հրատարակչի, շուրջ 16 տող կազմող կորսված մաս: Այդ իսկ պատճառով տեքստի գիտական տատաղարձանն մեջ, 66-րդ տողից սկսած, համարակալումը տրվում է աստղանիշներով, քանի որ պարզ չէ վնասված տողերի ճշգրիտ քանակը. ՀԿ-ում տողերի քանակը հասնում է 80-ի:

Տեքստի ոչ մի տող անբողջությամբ չի պահպանվել, աղյուսակի իրական չափերի և վերականգնման մասին կարելի է առաջարկել հետևյալ եկատառումները:

ԴԿ-ում ոչ մի տողակից չի պահպանվել և ենթադրվում է, որ այստեղ մոտավորապես պակասում է շուրջ 15-16 նշան: ՀԿ-ում վնասվել ավելի բարկոց է և տողաշեղջում ենթադրելի է շուրջ 5-6 նշանի անկաբացություն: Տողերի նշանների նախնական քանակը հնարավոր է պարզել տեքստի առավել լավ պահպանված ՀԿ-ի առանձին տողերի վնասված մասերի վերականգնմամբ: Ստորև ներկայացվող աղյուսակում տրված է անկա և վերականգնված նշանների քանակը ՀԿ-ի որոշ տողերում.

Nr.	անկա	վերականգնված	=
27	40	5-6	45-46
28	38	-	43-44
29	43	-	48-49
30	38	-	43-44
32	37	-	42-43

Այսպիսով, մեկ տողում հնարավոր է ենթադրել միջին հաշվով 44-45 նշան:

KUB XXIII 72+-ի ինքնազիր հրատարակությանը կցված ծանոթա-

գրությունում նշվում է, որ ԴԿ-ի առաջին տողերին պիտի նախորդեր աղյուսակի բախտության 1/3-ից քիչ պակաս հատված: Հիմնական տեքստին 1684/ս կցարկերոյի միակցումից հետո երկնքան է պակասում ԴԿ 40-45-ում⁶¹:

Պայմանագիրը պահպանելվ է, ըստ է. Նոյի և Յ. Քյնզերի, Առեովանդաս 1-ի օրոք կատարված բնագրով⁶² և առ այսօր հայտնի չէ որևէ պատճեն: Մակայն տեքստի բնութայունը կարող է թույլ տալ ենթադրելու, որ KUB XXIII 72+-ը, որպես վերինեվրասիական երկրների ներկայացուցիչների հետ տարրեր ժամանակներում կնքված պայմանագրերի կամ երանց տրված հրահանգների համահավաք, պետամենայնիվ այսպես կոչված «աշխատանքային օրինակ» է: Այդ մասին կարող է վկայել ՀԿ-ի երկու հատվածներում արդեն զրկված տողերի միջև հավելյալ տողերի ներդրումը (31 և 32 և 54 ու 55), Այդ հավելյալ տողերը մենք համարակալել ենք համապատասխանաբար 31ա և 54ա: Թերևս նույն պատճառով է նաև նախորդ՝ ԴԿ-ից սկսվող տողի շարունակությունը զրկել ՀԿ 35-րդ տողից հետո՝ հակասակ գրությամբ: Երեք դեպքերում էլ արձույնի զրկից հավելում է կատարել դեռևս նախքան աղյուսակի չորանալը:

Կցարկերների դիրքը KUB XXIII 72+-ում այսպիսին է.		
KBo L 66 (1684/ս + 141/ա) ⁶³	-	ԴԿ 35-45 և ՀԿ 61+67
I21/ա	-	ԴԿ 34-41
KBo LVII 238 (306/վ)	-	ԴԿ 24-30
KBo L 218 (I22/ա)	-	ԴԿ 33-41
Bo 8742 ⁶⁴	-	ՀԿ 5-12
KUB XL 10 (Bo 7700) ⁶⁵	-	ՀԿ 37-40
KBo L 216 (66/ա)	-	ՀԿ 55-63

*Ըստ Իրատարակի, պայմանագրի մաս կարող է փնել KUB XL

⁶¹ Hoffner 1976: 61.

⁶² Neu 1979: 68; Klinger und Neu 1990: 143. KUB XXIII 72+-ի որոշ նշանների գրության նմուշ (ar, ak, ik, uru, li և այլն) վկայված են միայն «միջին խեթերեն» տեքստերում (idem):

⁶³ Հրատարակվել է գիտական տառադարձմամբ Հ. Հոֆներ (Hoffner 1976: 60ff.):

⁶⁴ Այս կցարկերը ի հայտ է եկել միայն վերջերս և տեղ չի գտել KUB XXIII 72+-ի առ այսօր ամբողջ հրատարակություններում (Soyzal 2014: 145ff.):

⁶⁵ Կցարկերը ներառված է տեքստի մեջ Հ. Օտտենի և Բ. Ռյուստերի կողմից (Otten und Ruster 1977: 53f.):

11-ը¹⁶, սակայն այն առայժմ հնարավոր չէ կցել տեքստի որևէ հատվածի:

KUB XXIII 72+-Ի ՀՆԱԳՐԱԿԱՆ-ԼԵԶՎԱԿԱՆ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏՎՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԵՎ ԹՎԱԳՐՈՒՄԸ

Մինչև 1960-ական թթ. վերջերը KUB XXIII 72+-ը միանշանակ թվագրվում էր մ.թ.ա. XIII դ. երկրորդ կեսով և վերագրվում Առնոլանդաս անունը կրող վերջին արքային (Առնոլանդաս III/IV)¹⁷: Ի թիվս մի մեծ խումբ պատմական քննարկի տեքստերի, լեզվական-հնագրական հենքի վրա այն հետազայում վերաթվագրվեց մ.թ.ա. XIII դ.՝ այսպես կոչված «վաղ կայսրության» փուլով (Թուդխալիաս II - Առնոլանդաս I)¹⁸: Այս շրջանի տեքստերի լեզուն պայմանականորեն կոչվում է «միջին խեթերեն»¹⁹: Ինչպես «հիմնական օրինակը», այնպես էլ դրա քրոնոկոնտրոլների նշանները քննարկ «միջին խեթական» փուլն են նշում:

Առաջարկվել է KUB XXIII 72+-ը թվագրել Առնոլանդաս I-ի ինքնուրույն կառավարման²⁰ շրջանով²¹, այս ենթադրությունը ամրապնդվում է նաև տեքստի հնագրական և որոշ կիրառական քարտերի գրության առանձնահատկությունների վերլուծությամբ: Օրինակ, *appa* «ետ», **ap-pan* «կրկին» *maššan* «երբ», *natta* «ոչ», *le/UL* (ծխտ.) քարտերի համադրումը CTH 147-ի հետ վկայում է «միջին խեթերեն» տեքստերի շարքում այս երկուսի սերտ կապի մասին²²:

¹⁶ KUB XL IV («զիլը և կալը նման են KUB XI, II-ին»):

¹⁷ Sayce 1930: 5ff.; Forrer 1931: 7,20; Gotze, RIA I: 153; Kammenhuber 1969: 256ff. և այլն:

¹⁸ Otten 1969a; 1969b; Carruba 1969: 226ff.; idem 1973: 37ff.; idem 1977: 137ff.; Houwink ten Cate 1970; Neu - Ruster 1973: 221ff. և այլն: Այդ տեքստերից են՝ KUB XIV 1 + KBo XIX 38 (CTH 147 = «Ասորյոսթատուսի մեղակալը»), KUB XXVI 41 + KUB XXIII 68 (CTH 133 = «Պայմանագիր Իանրիզայի հետ») և այլն:

¹⁹ Այս տերմինի փոխառն է. Կաննինուրերն առաջարկում էր «վաղ ևր խեթերեն» («Frühjungheethitisch») կամ «արխայիկ ևր խեթերեն» («Archaischjungheethitisch») (Kammenhuber 1969: 281):

²⁰ Թուդխալիաս II-ի կառավարման վերջին շրջանում Առնոլանդասը հանդիսանում էր նրա որդեգիրը և գահակիցը (Beal 1983: 116ff.; Beckman 1986: 23): Կարծիք է հայտնվել այն մասին, որ Առնոլանդասը Թուդխալիասի որդին էր նախորդ կնոջից, իսկ նրա կինը՝ ապագա թագուհի Ասունինկալը՝ զրոնդ թագուհի Լիվկալմատիի դուստրը նախորդ ամուսնությունից (Miller 2004: 356):

²¹ Houwink ten Cate 1970: 61f.

²² Idem: 10ff.

a-ap-pa	EGiR-pa		a-ap-pa-an	EGiR(-)-an
CTH	6	1	-	5
CTH	15	4	-	8

	ma-a-əb-ja-an	ma-əb-ja-an	na-at-ta	ՆԱԼ
CTH	1		3	- 15
CTH	-		10	- 19

*Վարավոր է, այս երկու տեքստերը միևնույն գրչի ստեղծագործությունն են:

Պայմանական նշաններ

[] - կրթված կամ ընթված հատված:

* - մասնակիորեն վնասված դժվարընթեռնելի հատված:

< > - գրչի կողմից բաց թողնված բառ կամ նշան

ԳԼՈՒԽ Ի

ՊԱՅՄԱՆԱԳՐԵՐ ՎԵՐԻՆԵՓՐԱՏՅԱՆ ԵՐԿՐՆԵՐԻ ՀԵՏ

ՊԱՆԽՆՈՒՎԱՅԻ ԱՊՍԱՄԲՈՒԹՅՈՒՆԸ (KUB XXIII 72+)

ԳԻՏԱԿԱՆ ՏԱՌԱՂԱՐՁՈՒՄ

74

§ 1

- 1) [.....] *Ú-ša-a-'pa-an' ú-up-pa-'an'-zi ... *Pí-i]g-ga-n(a-an-na.....) A-NA *Mí-i-ta!
- 2) [.....]x nu ka-a-aš a-pa-a-aš *Lu-'pa'-ki-u-ut-ta-a[š.....-ut]-ta-aš *Ar-zi-u-ut-ta-aš
- 3) [.....-u]t-ta-aš *Wa-ar-ti-i-ta-aš 2 LÚ^{MEŠ} [..... *]bu-wa-aš-ša-a-ta-aš BE-EL ⁶⁰TUKUL
- 4) [..... y]a?-la-a-aš *Ĥa-te-e-eš :K7A 2 LÚ^{MEŠ} [..... *x(-y)]k-ki-na-a-aš-sa DUMU *Ú-ša-a-pa
- 5) [.....¹⁰⁰]Pa-aš-bu-wa nu-uš ¹⁰⁰Ĥa-at-tu-ši [..... ĥal-zi-ú]-en

§ 2

- 6) [..... da]-'i'-ú-en ka-a-ša *Mí-i-ta-aš [li-in-ga-in li-i]n-ki-iš-ki-it nu-za ŠA-PAL NI-IŠ DINGIR^{MEŠ}
- 7) [ki-iš-ša-an da-iš nu A-NA *UTU^D ku-iš ku-u-ru-u]r am-mu-ug-ga-wa-ra-aš A-NA *{Mí-i-ta ku-u-r[u-ur nu-wa-ra-aš-mu ¹⁰⁰KUR-YA nu-wa-ra-an
- 8) [..... nu A-NA *UTU^D ku-iš ta-ak-š[u-uf am]-mu-ug-ga-wa-ra-aš A-NA *Mí-i-ta ta-ak-š[u-uf nu-wa-za ka-a-ša ú-uk *Mí-i-ta-aš
- 9) [..... URU.DIDL^{MEŠ} ku-it] xx ŠA *UTU^D ĥar-m]i nu ¹⁰⁰A-pár]-ĥu-u-la-an ¹⁰⁰Ĥur-la-an ¹⁰⁰Ĥal-mi-iš-na-an
- 10) [¹⁰⁰Pa-aš-bu-u-ra-an nu ÉRIN^{MEŠ}.YA ŠJA *UTU^D ÉRIN^{MEŠ} [..... k]i-ša-an-ta-ru

§ 3

- 11) [.....]x[.....]-an ĥu-u-ma-an-ta-an an-da ar-nu-mi nu-wa-ra-[.....]x[...?]
- 12) [.....]-i]š-kán da-a-ya-aš-kán-na nu-wa a-pa-a-at-ta x[...]x

ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

74

§ 1

- 1) [.....] Ոստապային հանձնելը Պիզ-
գանկային էլ ...] Միտային
- 2) [.....] Այժմ տեսքը, Լուսավիտատա(սը,-ուս)-
տասը, Արժիտատասը,
- 3) [..... -ուս)տասը, Վարտիչասը, երկու անձինք [.....] Խուվա-
սատտասը՝ ԹԵ-ԷԼ ^{ՅԹ}TUKUL-ը,
- 4) [.....-]աբասը, Խառոսը, այդ երկու մարդիկ [.....-ի]վկինան
է, Ոստապայի որդին,
- 5) [.....] Պախխուվա: Եվ Խաբթուսաս [.....կան-
չեցի]նք:

§ 2

- 6) [Եվ այսպես երան երդման տակ դրե]ցինք: Տեսքը, Միտասը [երդ]վեց
և աստվածային երդման տակ
- 7) [այսպես դրեց. «Ով Արևին թշնամի է, ինձ՝ [Միտասին էլ] թշնամի
(կլինի), ես իմ թշնամին է: Նրա դեմ
- 8) [ես կովեմ: Ով Արևին բարեկամ է, ինձ՝ Միտասին էլ բարե]կամ է:
Տես, այժմ ես՝ Միտաս
- 9) [.....] Արևի [քաղաքները], որ ես պահում եմ՝ Ապարիտության,
Խուրդան, Խալմիսան,
- 10) [Պախխուրան Եվ իմ գործը] Արևի գործը [.....թ]ող լինի:

§ 3

- 11) [.....] այդ ամբողջը ես ետ կբերեմ: Եվ
.....
- 12) [.....-ց]ված և գողացված է, դա նույնպես
կ[տա]մ:

- 13) [..... na]-an a-
pò-et ^{L7}TE-AB I-NA KÁ-YA Ú-UL [ar-na]-it-ti
- 14) [..... na-as I-NA]
^{UM}Pa-ab-ḫu-wa a- ar-as na-as-ta li-in-g[a-a-u]š šar-ra-at-ta-at
- 15) [.....]x
i-ya-at nu [T-T] ^{UTU} im-ma [T]-T KUR ^{UM}ḫa-at-ti
- 16) [me-ek-ki wa-as-ta-as-ki-it nu-z]a ŠA ^{L7}KÚR ŠA ^U-ša-a-pa
DUMU.MUNUS-ŠU [A-M]A DAM-ŠU d[a]-as

§ 4

- 17) [.....]Š]- *TU* KUR ^{UM}ḫa-at-ti-wa-kán ḫu-wa-it [n]u-
wa-mu-uš-[ša-an]
- 18) [.....]ša-an an-da A-NA *Mi-i-ta x[.....] ma-a-an
^{UTU} ma
- 19) [.....]x up-pi a-pa-a-ša-as pi-ra-an [ar-ḫa m]u-
un-na-a-it nu ki-iš-ša-an te-et ú-u[g-ga-wa-ra]n ša-a-ku-it [Ú-UL u-uh-
hu-un?]
- 20) [.....]Ú-UL ku-i-uš-ga u-ub-ḫ[u-un ^{UM}Pa-ab-ḫu-
wa Ú-UL ku-iš-ki ú-it

§ 5

- 21) [.....]Ú-UL ku-it-ki pa-[š nu ^{UM}Pa-ab-ḫ[u-wa-ya I-NA
KUR ^{UM}š-su-wa
- 22) [.....]x Ú-UL ku-it-[ki.....] ^{UTU} ya-az
ku-i-uš
- 23) [.....] ^{UM}Pa-ab-ḫu-wa-ma [.....]ku-i-u-u]š LÚ
^{UM}š-su-wa an-da pa-[iz]-zi
- 24) [.....] x(-)š-ḫa-a-[.....]ša?-[zi?]
na-as-šu an-tu-ub-ša-an ar-nu-zi
- 25) [.....] x an-t[u.....]d]a-a-ya-u-wa-ar ar-nu-zi
- 26) [.....] *na* -as-ma lu-to-[.....] a-p]a-a-ša-as-ši-iš-ša-
an nam-ma KASKAL-an
- 27) [.....]nam-ma-wa-as-ši-kán] ki-iš-ša-an kap-pu-u-uš-ki-iz-zi

§ 6

- 28) [.....]-*ra* a-us-zi n[a.....] ú-wa-u-e-ni ku-in ^{1st} EGIR-pa šar-ni-
in-ke-eš-ki-u-e-ni
- 29) [.....] nu] ^{UM} *ḫal* -mi-iš-na-a]n ^{UM}Pa-ab-ḫu-u-ra-an
^{UM}ḫur-la-an ^{UM}A-pár-ḫu-u-la-an

- 13) [.....] և այդ մարդու բանազնացին իմ դարձաբանի մոտ չլրորեն:
- 14) [.....] եվ նա Պախտուձա գնաց և երկուսն ը դրծեց:
- 15) [.....] և արեց: Եվ Արևիս ու նույնիսկ Իսաթթիի դեմ
- 16) [.....] թշնամի Ոսապայի դստերը կնութայան վերցրեց:

§ 4

- 17) [.....] ով Իսաթթիից վախեց էր և ինձ մոտ էր]
- 18) Եկե՛ք Սիտային [.....] Երբ ես, Արևս,
- 19) [.....] «Ուղարկիր», և ևրանց թացցրեց և այսպես ասաց. «Ես [.....] աչքերովս չեմ տեսել,
- 20) [.....] ոչ մեկին չեմ տեսել, ոչ ոք [Պախտու]վա չի եկել»:

§ 5

- 21) [.....] ոչինչ չտվեց: Եվ Պախտու]վայից դեպի Իսուվա
- 22) [.....] ոչինչ [.....] Արևիցս ով
- 23) [.....] քայց [Պախտու]վա խտուվացիների] մոտ ևս գնալց:
- 24) [.....] xxxxxx [.....] և կամ մարդ էր թերում
- 25) [.....] xxxxx [.....] ազար էր թերում:
- 26) [.....] և ևս կրկին [.....] իր համար ճանապարհ
- 27) [.....] արդպես ծրագրում էր:

§ 6

- 28) [.....] և տեսալ և [.....] մեծ կզանց և ամեն մեկի համար կփոխատուցեց:
- 29) [.....] և իսպմիտա, Պախտուրա, Խուրբա, Ապախտուրա քաղաքները

11303600

- 30) [.....]x "EGIR"-an ša-ra-a zi-ik-ki-it
nu KUR¹⁰⁰š-šu-wa
- 31) [.....]an-da pa-a-an]-za nu-kán pa-a-ir
ŠA KUR¹⁰⁰Kum-ma-a-ša URU.DIDL¹⁰⁰a ku-e-nir
- 32) [.....]-ta ÚLÚ¹⁰⁰TI-im-mi-
ya na-at-ša-an an-da
- 33) [.....]x ku-wa-pí ku-wa-pí
ŠA "UTU"¹⁰⁰KÚR

§ 7

- 34) [.....]-]x-za x]-.....]-"ša"-ri nu-za-kán URU-ri ša-
ra-a a-pu-u-un tar-na-i nu ka-a-ša
- 35) [.....]pò-r]a-an kat-t]a]-"u?"-uš ka-a-ša
"UTU"¹⁰⁰li-in-ga-nu-nu-un nu a-ap-pa /-NA¹⁰⁰Pa-ab-t]u-wa
- 36) [.....] UGULA 10¹⁰⁰ [.....]k]u-"is" "Pi-ig-ga-na-a-
aš nu "Mi-i-ta-aš me-ek-ki ku-it wa-aš-ta-aš-ki-it
- 37) [.....]x nu a-pa-"a"-]as] i-da-"a"-]u-uš an-tu-wa-
ab-t]a-aš NI-Š¹⁰⁰DINGIR¹⁰⁰kán a-pa-a-aš-ša šar-ra-aš-ki-it
- 38) [.....]x LÚ¹⁰⁰Ma-x].....]x ARAD¹⁰⁰"UTU"¹⁰⁰ za-ab-
t]i-ya-at nu-za-kán A-BU-ŠU ŠUM-an t]al-za-iš nam-ma-aš-za
- 39) [.....]x u-ug nam-"ma" ŠA "UTU"¹⁰⁰ku-i-uš URU.DIDL¹⁰⁰"Mi-i-
ta-aš a-pa-a-aš-ša t]ar-kán-zi¹⁰⁰t]al-mi-iš-na-an ku-i-uš
- 40) [.....]im-ma ku-i-uš] nu-wa-ra-aš "t]a-aš-ša-a-na-aš ku-iš t]ar-
ta nu-wa-ra-aš¹⁰⁰KUŠ¹⁰⁰e-eš-ta ú-ga-wa-az Ú-UL im-ma LÚ-aš nu-wa-ra-aš
Ú-UL pí-t]i-t]i

§ 8

- 41) [.....]QA-DJU "DAM"¹⁰⁰ŠU-NU DUMU¹⁰⁰ŠU-NU
DUMU.DUMU¹⁰⁰ŠU-NU SAG.GEME.ARAD¹⁰⁰ŠU-NU GU¹⁰⁰ŠU-NU
UDU¹⁰⁰ŠU-NU QA-DU MI-MA MI-ŠU-NU an-nu-ut-tén
- 42) [ap-pa¹⁰⁰ma-iš-ta]-an ma-š-i-wa-an-ta-an le-e ap-te-ni É "Ka-li-mu-na-ya
QA-DU DAM-ŠU DUMU¹⁰⁰ŠU GU¹⁰⁰ŠU UDU¹⁰⁰ŠU
- 43) [ANŠE.KUR.RA¹⁰⁰ŠU(?) pa-ra-a pí-i]-tén ŠA "UTU"¹⁰⁰ya A-NA¹⁰⁰TUKUL
ku-i-e-eš pí-ra-an ar-t]a iš-pár-te-er LÚ¹⁰⁰A-ar-t]i-i-ta
- 44) [.....] ku-iš šu-ma-a-aš A-NA LÚ¹⁰⁰Pa-ab-t]u-wa an-da ú-wo-
an-za na-an t]u-u-ma-an-ta-an an-da
- 45) [ar-nu-ut-tén nu DAM¹⁰⁰ŠU-N]U DUMU¹⁰⁰{-ŠU-NU ...}x šu-me-en-za-an-
kán URU-ri ku-e-da-ni-ik-ki EGIR-an
- 46) [.....]-e/ya an-da pa-a-an-za na-an-ša-an ku-e-da-ni

- 30) [.....] ի հետո եւ նրանց վրա դրեց:
 եվ Իսուսն երկիրը
- 31) [.....] եւ մոյսով? Եւ գնաց և հարձակեց Կում-
 մախայի քաղաքներին:
- 32) [.....] և Տիմոթայի ժողովուրդին
 և
- 33) [.....] որտեղ որ Արևին քշեա-
 մի կար:

§ 7

- 34) [.....] xxx [.....] xxx եվ այդ մարդուն եւ քաղաք էր քոչ-
 եում: Իսկ այժմ տես.
- 35) [.....] xxx [.....] xxx Տես, ես, Արևս, նրան երդ-
 վեցրի և նրան ետ, դեպի Պախտուկա
- 36) [.....] տասնյակի հրամանատար [.....] որ
 Պիզգանաս էր: եվ ինչպես Միտան խիստ մեղանել էր,
- 37) [.....] և այն չար մարդն էլ աստվածային երդումը
 եղևպես դրեց:
- 38) [«.....] Մա-ս[.....] քաղաքի բնակչությանը, Արևիս
 ծառաների վրա եւ հարձակվեց: եվ եւ նրա հորը անունով էր
 դիմում: Հետո եւ
- 39) [.....] Իսկ Արևիս քաղաքները, որ Միտան և եւ
 պահում էին՝ իսայմիսեան, որը
- 40) [.....] «Իսասանաւը, ով պահում էր, եւ կտա-
 վար էր, արդյոք ես մարդ չեմ, ես դրանք չեմ վերադարձնի»:

§ 8

- 41) [.....] իրենց կանանց, որդիները, թոռները,
 արամբան և իգական սեռի ծառաների, կովերի, ոչխարների, ունեց-
 վանքի հետ միասին հանձնեց:
- 42) [Քրոյի] մի կտոր էլ չպահեց: Կալիմոնայի տունը իր կնոջ, որդիների,
 կովերի, ոչխարների հետ միասին
- 43) [ձիերի(?) հետ սույեց: Արևիս գնեցից ունեցր փափան՝ արևմտա-
 ցիներին,
- 44) [.....] ունեցր եկան քո մոտ, պախտուկացիներին, նրանց
 քոլորին
- 45) [քոնեց և իրենց] [կանանց], որդիների [հետ միասին]: Ձեր որ քաղաք
 էլ
- 46) [.....] եւ գա, որ

47) [քաղաքում էլ դուք գտնեք] երան, այդ քաղաքը Արևիս արդարամտությամբ

48) [.....րոն]եք, անվիշապես վերադարձրեք»:

§ 9

49-61) անբողջապես կորսված է:

62) [«..... ինչը վաճառվել է, նաև գեներ դրանք այդ երկրից և տվեք»:

63-66) կորսված է:

67) եթե ն[ա]

68) նախկինում [.....

69)

70) շատ/հաճախ [.....

71) xxx

72) xxx

§ 10

73) եվ նա [.....

74) քա[ն]

75) xxx

76) եվ նա [.....

77-85) գրեթե անբողջությամբ կորսված է:

- 79) [.....]
 80) [.....]
 81) [.....]
 82) [.....]
 83) [.....]
 84) [.....]
 85) x[.....]
 86) *a'-ra-a[]
 87) xx[.....]
 88) [.....]
 89) [.....]
 90) [.....] x x x [.....]
 91) [.....] x [.....]
 92) [.....] ^{UM}Pa-a[]-ju-wa *Pa-x[.....]
 93) [.....] 15 LÚ^{MES} ŠU.GI x[.....]
 94) [.....] x *S[]a-an-ta-LÚ-i[Š]
 95) [.....] *M[]i-t[a]
 96) [.....] xxx [.....] x [.....]

C4

§ 11

- 1) [A-NA *A-r[]i-ib-pi-iz-zi-in-na L[]Ú ^{UM}Pit-te-y]a-ri-ga *A-i-š-si-ya LÚ ^{UM}Du-ug-ga-a-ma *A-š-[..... LÚ ^{UM}]
 2) nu-uš-ma-aš ŠA-PAL NI-Š DINGIR^{MES} ki-i[Š-ta-an da-i-ú-en ka-a-ša *M[]i-ta-aš wa-aš-ta-a[Š-ki-it ŠA-PAL NI-Š DINGIR^{MES}-ya]
 3) ku-e ud-da-a-ar ti-ya-[a-an] e-eš-ta a-pa-a-ša-at-kán ju-u-ma-an-ta šar-ra-aš nu A-NA *M[]i-ta ku-e ud-da-a-ar]
 4) pi-ra-an kat-ta te-eb-ju-un [na]-at šu-me-eš ju-u-ma-an-te-eš i[Š]-ta-ma-aš-tén nu ka-a-ša *UTU^D x[.....]
 5) [A-NA] LÚ^{MES} ^{UM}Pa-ab-ju-wa-ma [ba-a]t-ra-a-nu-un nu ma-a-an pa-a-an-z[i] LÚ^{MES} ^{UM}Pa-ab-ju-wa [ba-an-da-a-an-[zi] É *M[]i-ta]
 6) [QA]-DU [DA]M-ŠU DUMU.MUNUS *Ú-ša-a-pa DUMU^{MES} ŠU QA-DU MAR-ŠI-TI-ŠU QA-DU SAG.GÉME.ARAD^{MES} ŠU GU^{MA} ŠU UDU^{MA} ŠU ANŠE.KUR.RA^{MA} ŠU ...]
 7) *É *ba-aš-ta-a-na É *Ka-li-mu-na QA-DU DAM^{MES} ŠU-NU DUMU^{MES} ŠU-NU SAG.GÉME.ARAD^{MES} ŠU-NU GU^{MA} ŠU-NU UDU^{MA} ŠU-NU ANŠE.KUR.RA^{MA} ŠU-NU]

86) xxx

87-91)

92) [..... Պախխուվա Պախանանվան սկզբնամաս
t (<եղ.).....]

93) [.....] 15 ավազներ [.....]

94) [..... Սյանքացիտի(ս).....]

95) [..... Սյիտ(ա).....]

96) xxx

ԿԿ

§ 11

- 1) [Արի]սպիցցիի' [պիտոն]արիզացու, դուզգամացի Ախսիի, [.....ացի]
Այի- [.....] համար:
- 2) Նրանց համար աստվածային երդման տակ մենք [պս]պես դրեցինք:
Տես, Միտան մեղանյեց և պատվածային երդումը].
- 3) այդ բաները, որ նրա համար դր[վել] էին, ես դրանք բոլորը դրեց: Եվ
Միտայի դեմ [մեղադրանքները].
- 4) որ ես դրեցի, դուք բոլորը խեցինք: Հիմա տեսեք, ես' Արես [.....]
- 5) Պախխուվայի ժողովրդին գրեցի: Եթե Պախխուվայի ժողովուրդը
զն[ա] և բռն[ի], Միտայի տունը]
- 6) իր [կնոջ' Ոսասայի դստեր, նրա որդիների, ունեցվածքի, արական և
իգական սեռի ծառաների, կուլերի, ոչխարների, [ծիերի ...հե]տ [.....]
- 7) հաստանայի տունը, Կալիմունայի տունը նրանց կանանց, որդիների,
արական և իգական սեռի ծառաների, կուլերի, ոչխարների [ծիերի]
հետ

- 8) ar-nu-an-zi nu ʃu-u-ma-an pa-ra-a pi-an-zi a-ap-pa ¹⁰⁰ma-iš-ta-[an ma]-ši-wa-an-ta-an *Ú-UL* a[p-pa-an-zi]

§ 12

- 9) 5 SAG.DU^{MES}-ya-kán ku-e ŠA ¹⁰⁰Ú-ša-a-pa I-NA ¹⁰⁰Pa-ab-ʃu-wa še-[er...] IT-7) DUMU.MUNUS-ŠU nu a-pé-e-ya [pa-ra-a pi-ya-an-zi]
- 10) ŠA ¹⁰⁰UTU^D-ya ku-iš URU.DIDU^{MES} ʃar-kán-zi ¹⁰⁰ʃal-mi-iš-na-an ¹⁰⁰ʃur-lja-an ¹⁰⁰Pa-ab-ʃu-u-ra-an ¹⁰⁰A-pá[n-ʃu-u-la-an.....]
- 11) ar-ʃa tar-na-an-zi DUMU ¹⁰⁰U-ša-a-pa-ya ap-pa-an-zi na-an pa-ra-a pi-an-zi ma-e-na-aš-kán ¹⁰⁰Pa-[ab-ʃu-wa pa-ra-a pi-ya-an-zi]
- 12) na-aš ku-wa-pi pa-a-an-za na-'an'-ša-an ku-e-da-ni URU-ri EGIR-an na-an-ša-an A-NA ¹⁰⁰UTU^D kat-ta p[i-a-an-zi.....]

§ 13

- 13) ŠA KUR ¹⁰⁰l-šu-wa-ya ku-it ku-it ʃar-kán-zi an-tu-uš-ša-an GU^{MES} UDU^{MES} ʃu-ya-an-za-aš-ša-aš-ma-aš-kán [ku-iš ku-iš]
- 14) an-da pa-a-an-za nu an-tu-wa-ab-ʃa-aš ku-iš a-ag-ga-a-an-za GU^{MES} UDU^{MES} ku-iš ar-ʃa a-da-a-an-[za *Ú-UL* du-ug-ga-e-ri]
- 15) ku-i-ša e-eš-zi-ma ša-a-ku-[w]a-at-kán du-ug-ga-a-ri nu ʃu-u-ma-a[n] pa-ra-a pi-an-zi a-ap-pa ¹⁰⁰ma-iš-ta-an ma-ši-wa-an-ta-an le-e ap-te-ni]
- 16) na-et pa-ra-a pi-an-zi ŠA ¹⁰⁰UTU^D-ya ku-it tu-uz-zi-iš I-NA KUR ¹⁰⁰Kum-ma-a-ʃa e-eš-ta nu-[uš-ši ku-iš]
- 17) pi-ra-an ar-ʃa iš-pár-za-[aš-ta A]-NA LÚ^{MES} ¹⁰⁰Pa-ab-ʃu-wa-ma-aš-kán an-da pa-it na-an ʃu-u-ma-an-ta-[an pa-ra-a pi-ya-an-zi]

§ 14

- 18) nam-ma ÉRIN^{MES}-an MU-ti M[U-ti p]i-iš-kán-zi nu ma-ab-ʃa-an ÉRIN^{MES} ¹⁰⁰l-šu-wa šu-me-en-za-an-na ÉRIN^{MES}.KU-NU ni-ni-in-[kán-ta]
- 19) ÉRIN^{MES} ¹⁰⁰Pa-ab-ʃu-wa-ya an-da A-NA ÉRIN^{MES}.KU-NU QA-TAM-MA i-ya-at-ta-ru wa-a-ar-ra-ša ut-tar šu-ma-a-aš ma-[ab-ʃa-an ʃu-ya-aš-du-ma]
- 20) wa-ar-ra-aš ud-da-[ni] šu-me-eš ma-ab-ʃa-an pa-ra-a ʃu-ya-aš-du-ma LÚ^{MES} ¹⁰⁰Pa-ab-ʃu-wa-ya pa-ra-a QA-TAM-MA ʃu-ya-an-ta-ru]
- 21) nu ku-iš A-NA ¹⁰⁰UTU^D ku-u-ru-ur A-NA LÚ^{MES} ¹⁰⁰Pa-ab-ʃu-wa-ya-at ku-u-ru-ur a-ša-an-du A-NA ¹⁰⁰KÚR-ma ¹⁰⁰ʃE_rM *Ú-UL* u-i-ya-an-zi]
- 22) ŠA ¹⁰⁰KÚR-ma-za-kán ¹⁰⁰ʃE_rM I-NA KÁ-ŠU-NU *Ú-UL* tar-na-an-zi ku-i-ša-aš-ma-aš ¹⁰⁰KÚR ¹⁰⁰ʃE_rM u-i-e-ez-zi a-pé-[e-eš (¹⁰⁰ʃE_rM) ap-pa-an-zi]
- 23) [n]a-an A-NA ¹⁰⁰UTU^D up-pi-an-zi a-ap-pa-ma-an-kán Zi-it *Ú-UL* ne-e-a-an-zi ku-i-ta-aš-ma-aš ut-tar ʃa-[at-ra-a-an-zi nu a-pa-a-aš?]

8) բոնեն և ամբողջ տան, մի կտոր բլուրդ էլ չափեն):

§ 12

- 9) Այն հինգ անձինք է՝ Ռասապայի ծառաները, որ Պախտուվայում են, նրա դստեր հետ միասին, նրանց էլ խտան):
- 10) Ե՛վ Արևիս քաղաքները որ պահում են, Խարվիսան, խուրվյան, Պախտուրան, Ապարխտուրան]
- 11) ազատեն, բոնեն Ռասապայի որդուն և նրան տան, եթե նա Պախտուվայում է, հ[անձնեն],
- 12) ե՛վ ուր էլ որ նա գնացել է, որ քաղաքում էլ որ (յինի), նրան Արևիս տ[ան]:

§ 13

- 13) Իսուվայի ինչ ունեցվածք որ պահում են, մարդ, կովեր, ոչխարներ, փախտուկաներ, ռովքեր]
- 14) գնացել են (նրանց մոտ): Մարդը ո՛վ մահացել է, կովերը (և) ոչխարները, որոնց կերել են, [կարևոր չէ],
- 15) (Քայց) ինչ որ մնացել է, դա կարևոր է: Այդ ամբողջը թող հանձնեն: [Մի կտոր բլուրդ էլ չափեն]:
- 16) Ե՛վ այս ամբողջը հանձնեն: Ե՛վ նոր Արևիս գրքը Կոմմախայում էր, [ովքեր]
- 17) փախել էին] և Պախտուվայի ժողովրդի մոտ էին գնացել, նրանց բոլորին թող վերադարձնեն):

§ 14

- 18) Այնտեղում, եթե նրանք ամեն տարի գործ տան, և ինչպես Իսուվայի գործը և ձեր գործը հավաքվում է],
- 19) Պախտուվայի գործը ձեր գործի պես թող արշավի, օգնության խոսքը ե[րբ հասնի] ձեզ,
- 20) ինչպես դուք օգնության խոսք[ի] դեսցում արշավում եք, պախտուվացիները նույն[պես պետք է արշավեն]:
- 21) Ո՛վ Արևիս թշնամի է, պախտուվացիներից նույնպես թող թշնամի լինի: Թշնամու մոտ եթե [քանազանաց չուղարկեն],
- 22) թշնամու քանազանացին իրենց դարպաճից ներս չթողնեն, որ թշնամին էլ որ քանազանաց ուղարկի, նր[ան (քանազանացին) բոնեն]
- 23) [և] նրան Արևիս ուղարկեն, սեփական կամքով նրան նու չուղարկեն, և ինչ քաներ էլ որ նա (այսինքն թշնամին - Հեղ.) գրի, [այդ?]

- 24) [ք]անը Արևիս ճշգրտությանը գրեն, չվերծեն: եթե պախտուպացիները [այդ բանը]
25) անեն, ապա երանց Արևիս ծառաներն են: Բայց եթե պախտուպացիները այդ բանը չանեն և [.....]
26) իշխանությունը արհամարհեն և թշնամություն անեն, ապա մինչև իմ զորքը կգա, դու[ք հարվածեք]:

§ 15

- 27) Այն օրը, երբ Պախտուպայի ժողովրդի թշնամության մասին կլսեք, այ[դ օրը Պախտուպայ]
28) գնացեք և Պախտուպային հարվածեք, այնքան հարվածեք մինչև իմ զորք[ը կգա]:
29) պախտուպացիների աղյուսով ձեր ձեռքերը անմիջապես աղյուստեք: [Ըն] որ պախտուպացիների աղյուսով [իր ձեռքերը (անմիջապես)]
30) չաղյուստի, ապա ես՝ Արևս, Պախտուպայ չեմ գնա, այլ անմիջապես երա մոտ [կգնամ]
31) երան անմիջապես կաբանեմ, հետո (միայն) Պախտուպայ նույնպես ճակատամարտի կգնամ:
31ա) Սանթաջիտիսը և Մուխտաջիսը՝ երանց «մեծերը»:

§ 16

- 32) Վալվաջիտին՝ Սուլամայից, Կասիյարասը՝ Ցանցայիցայից, Արիտկուն՝ Լիլիմայից, [.....-ն]
33) և Մախտվյուն՝ Իսինծուտայից, Սանթասը Վատտարուսայից, Իսպասաը (և) Արուսասը՝ Ա-xx-ից (քաղաքի անվան ակիզրեն է - <եղ>),
34) Ուսասպասը՝ [Տ]ախտիսայից, Պախտուպասը՝ Ակաթարմայից, Ակարկիսը՝ Պալիսնայից, Պիզ[զանասը՝ից]
35) Իսորուսը՝ Մարաբիտայից, Ազգասը՝ Տախտիսայից, Տախտաջիսը՝ Խարմայից, սրվանք.....]:

§ 17

- 36) [Չեզ համար] Իսուվայի ավազներ, Պախտուպայի ավազներ, Ցուխմայի ավազներ, Իս[որոիի]՝ ավազներ,
37) [և] Մազդիայի ավազ[ներ], Պիսուրիյարիզայից Արիտայիցցիի համար ասուվանային երդումը թլոլ[րի համար պսպես?] դրեցին:

- 24) [թխեղ Արևիս ճշգրտությամբ գրեն, չկեղծեն: եթե պախխուվացի-
ները [այդ բանը]
25) անեն, ապա երանք Արևիս ծառաներն են: Բայց եթե պախխուվա-
ցիները այդ բանը չանեն և [.....]
26) իշխանությունը արհամարհեն և թշնամություն անեն, ապա միեյն իմ
զորքը կգա, դուք հաղվածեք?]:

§ 15

- 27) Այն օրը, երբ Պախխուվայի ժողովրդի թշնամության մասին կստե,
այդ օրը Պախխուվա]
28) գնացեք և Պախխուվային հաղվածեք, այնքան հարվածեք միեյն իմ
զորքը կգա]:
29) պախխուվացիների արյունով ձեր ձեռքերը անմիջապես արյունոտեք:
[Ով] որ պախխուվացիների արյունով [իր ձեռքերը (անմիջապես)]
30) չարբունտի, ապա ես՝ Արևս, Պախխուվա չեմ գնա, այլ անմիջապես
նրա մոտ [կգնամ]
31) երան անմիջապես կսպանեմ, հետո (միայն) Պախխուվա եղևնայն
ճակատամարտի կգնամ:
31ա) Սանքացիտիցը և Մուլատուլիցը՝ երանց «մեծերը»:

§ 16

- 32) Վալվացիտին՝ Սուլամայից, Կասիյարասը՝ Ցանցայից, Արիտ-
կուն՝ Լիլիմայից, [.....-ն]
33) և Մախուլիուն՝ Խիեծուտայից, Սանքասը Վատուարունայից, Խալ-
սասը (և) Սիուասը՝ Ա-xx-ից (ջաղացի անվան սկիզբն է - Շիլ.),
34) Ոսապասը՝ [Տ]ախխիսայից, Պախառվասը՝ Այաթարմայից, Ակար-
կիսը՝ Պախիսնայից, Պիզ[գանասը՝ից]
35) Խուրուսը՝ Մարաբիայից, Ազգասը՝ Տախխեսայից, Տախխասլիսը՝
Խալմայից, սրախը.....]:

§ 17

- 36) [Չեզ համար] Իսուվայի ավազներ, Պախխուվայի ավազներ, Տուձ-
մայի ավազներ, Խ[ուրդիի?] ավազներ,
37) [և] Մալիյայի ավազ[ներ], Պիտուլիարիզայից Արիտայիցցի համար
աստվածային երդումը բոլորի համար այսպես? դրեցինը:

§ 18

- 38) [šu-me-eš ʔu-u-m]a-[a]n-te-eš ARAD^{M3} ʔUTU^D nu-ub-ša-an A-NA LUGAL MUNUS.LUGAL DUMU^{M3} LUGAL DUMU.DUMU^{M3} LUGAL kat-ta ʔa-a-aš-ša ʔa-an-za-aš-ša x[...]
- 39) [LUGAL MUNUS.LUGAL DUMU^{M3} LU]GAL DUMU.DUMU^{M3} LUGAL kat-ta ʔa-a-aš-ša ʔa-an-za-aš-ša A-NA BE-LU-TI-KU-NU Ú KUR ^{10A}ʔa-at-ti /-NA EG[IR.LUD^M pa-a]ʔ-ʔa-aš-te-ni]
- 40) [nu ku-iš A-NA ʔUTU^D ^{10K}KÚR šu-ma]-a-ša-aš ^{10K}KÚR-KU-NU e-eš-tu na-an ʔU[ʔU^D ma-a]ʔ-ʔa-a]n kar-si za-a]ʔ-ʔi-ya-a]ʔ-ʔa šu-me-e-š[a-aš QA-TAM-MA]
- 41) [kar-si za-a]ʔ-ʔi-ya-a]d-du-ma-at na-a]t KÁ-KU-NU le-e tar-si-ki-iš-[te-ni ŠA ^{10K}KÚR ^{10K}ku-ú-ša-an ¹⁰ga-i-[na-an]
- 42) [.....]x ^{10K}KÚR ¹⁰TE₂MÍ le-[e.....]a]ʔ-ta ¹⁰TE₂MÍ le-e [.....]
- 43) [.....]x[.....]x[.....]k]at-ti-iš-ti ú-iz-zi []

§ 19

- 44) [.....]x[.....]
- 45) [.....]-'a-ra-aš-ma-aš'
[.....]
- 46) [.....]x ta-ma-a-i ʔa-[at-ra-at-te-ni?.....]
- 47) [.....] le-e ʔa-at-ra-a-at-t[e-ni.....]
- 48) [.....za-a]ʔ-ʔi-ya-aš] pé-e-di ŠA ^{10K}KÚR an-tu-ub-š[ša.....]
- 49) [.....]x ŠA NUMUN-ŠU ŠA MÁŠ-ŠU le-e ku-iš-ki
[.....]xx
- 50) [.....ma]-a-an a-pé-ya-pat za-a]ʔ-ʔi-ya-aš pé-e-di ar-ʔa
[.....] nam-ma-an mu-un-na-a-iz-zi
- 51) [.....a-a]p-pé-ez-zi-ya-an ar-ʔa tar-na-i ŠA ^{10K}KÚR-ya
[.....]t]én nu a-pé-e-el
- 52) [.....]-aš URU-ya-aš ša-ak-la-iš na-ak-ki-ša-[as a-pé]-e-da-az na-ak-ki-iš
- 53) [.....]x PÚ^{MA} KASKAL^{MA} ma-a]ʔ-ʔa-an nu ʔu-u-ma-an e-la-[ni-ya-at-tén mu-un-na-at-tén le-e] ku-it-ki nu ma-li-iš-ku
- 54) [ut-tar le-e ta-aš-ša-nu-u]-ta-ni ta-aš-šu-ma ut-tar le-e ma-li-iš-ku-nu-ut-ta-ni š[ša-a-ku-wa-aš-šar me-mi-iš-tén

§ 18

- 38) Դուք բոլորդ Արևիս ծառաներն եք: Արցալին, թագուհուն, արցալի որդիներին, արցալի թոռներին, նրա սերունդներին և հետևորդներին [.....]
- 39) [Արցալին, թագուհուն], [արց]ալի [որդիներին], արցալի թոռներին, նրա սերունդներին և հետևորդներին որպես ձեր իշխանություն և հաքթի երկիրը ապ[սագայում պետք է պաշտպանեք]:
- 40) Ով Արևիս թշնամի է, ձեր թշնամին էլ պետք է լինի, եթ[ե] Ա[րևս] նրա դեմ կույում եմ, դու[ք էլ] կոգնախա] նրա դեմ
- 41) [պետք է կույնք, և նրա]ն ձեր դարպասից ներս ցող[նեք], [թշնամու որդե[զդին]
- 42) [.....] թշնամու քանազնացին չ[.....]ա, քանազնացին չ[.....]
- 43) [.....]ա նրա հետ [...]

§ 19

- 44) [.....]
- 45) [.....] xxxxx
- 46) [.....] ուրիշին գ[րեք?]
- 47) [.....] չգրե[ք]
- 48) [..... մարտա]դաշտում թշնամու զինվոր[ը]
- 49) [.....]ա նրա սերելից, նրա տոհմից ոչ մե[կը]
- 50) [..... ե]թե նրան մարտադաշտում [.....], հետո նրան թաքցելի:
- 51) [..... ս]տորին մարդուն ազատի, թշնամու [.....]-եք, այդ մարդու
- 52) [.....] քաղաքի օրենքը հարգվի [.....] դրանից/դրա պատճառով հարգվի,
- 53) [.....] ինչպես աղբյուրներն ու ճանապարհներն են, ամեն ինչ պետք է անբողոքյա՞մ նկա[րագրեք, չթաքցնեք]: Փոքր
- 54) բանը չմեծացն[եք], մեծ բանը չփոքրացնե[ք], [ճ]նարտությունն ասեք:
-

§ 20

- 55a) nu KASKAL¹⁰⁰ EGIR-an DAM LÚ-si DUMU.MUNUS LÚ-si le-e ša-ak-ku-ri-š-ki-te-[ni da]m-mi-š-š-ki-š-ki-te-ni
- 55) [nu ma-aš-ša-an šu-me-e-eš?]-it i-ya-ad-du-ma nu-za KASKAL¹⁰⁰ EGIR-an LÚ MUNUS DUMU.NITA DUMU.MUNUS ARAD GÊME GU₂ UDU ANŠU.[KUR.RA ANŠU.GIR.NU]N.NA ANŠU KÚ.BABBAR GUŠKIN
- 56) [AN.BAR(?)]ZJABAR Ú URUDU^{90A} le-e ku-š-ki da-a-ya-az-zi ¹⁰⁰š-ya-an-za-aš-ša-aš-m[a-aš ¹⁰⁰pit-te-y]a-an-za-aš-ša ku-š-an-da
- 57) [i-ya-at-t]a-ri ma-a-na-aš EL-LUM ARAD GÊME na-an ap-pi-š-ki-š-tèn na-an MA-HAR ⁹⁰UTU⁹⁰ ú-i-[da-a-at-tèn] ¹⁰⁰KÚR-ma-an-za
- 58) [..... URU]ya KUR-ya pa-ra-a le-e ku-e-da-ni-ik-ki ša-ap-pi-ra-at-te-ni IGI^{90A}.ŠU-ya [I-NA HUR.SAG-i]le-e na-š-ta-ni
- 59) [ma-a-an i]-da-a-lu-un-ma me-mi-an ku-e-da-ni-ik-ki an-da š-ta-ma-aš-te-ni na-aš-šu ŠA E.GAL¹⁰⁰ [.....] na-aš-ma ŠA ¹⁰⁰KÚR
- 60) [..... k]u-u-ru-ra-aš me-mi-aš na-an ap-pé-eš-ki-š-tèn na-an MA-HAR ⁹⁰UTU⁹⁰ ú-i-da-a-at-tèn

§ 21

- 61) [ŠA ¹⁰⁰KÚR-ya ku-š URU-aš ták-šu-ti ú-iz-zi šu-me-ša-aš-š-ki KUR ¹⁰⁰š-ya-at-ti pé-ra-a[n i da-a-lu le-e me-m]a-at-te-ni
- 62) [nu-kán IGI^{90A}.ŠU HUR.SAG-i le-e na-š-te-ni A-NA KUR.KUR^{90A}-ya pé-ra-an KUR ¹⁰⁰š-ya-at-ti *me-mi*-ya-ni-it le[e te]ep-nu-uš-ki-te-ni
- 63) [nam-ma]-at le-e me-mi-š-ki-te-ni ma-a-an a-pé-e-ez-zi-ya ku-š A-NA KUR-KU-NU *ma*-an-ni-in-*ku*-w[a-...]e e-ep-zi
- 64) [.....] ŠA ⁹⁰UTU⁹⁰ ÉRIN^{90S} ANŠE.KUR.RA^{90A} na-a-ú-i a-ri šu-me-e-ša a-pu-u-un ¹⁰⁰KÚR* š-ya-u-da-a-ak [za-aš-š-ya-ad-d]u-ma
- 65) [na-an š-ya-u-da-a]-ak e-eš-šar-nu-ut-tèn ma-a-aš-ša-an-ma-aš-ša-an ŠA ⁹⁰UTU⁹⁰ ÉRIN^{90S} ANŠE.KUR.RA^{90A} a-ri [nu-uš-š-ya-w]a-a-ri-ya
- 66) [lam-mar(?).....]KUR] ¹⁰⁰š-ya-at-ti šu-me-e-eš-pát pé-ra-an š-ya-at-tal-le-eš e-[eš-té]n nu a-pu-u-un ¹⁰⁰KÚR šu-me-e-eš-pát š-ya-u-da-a-ak z]a-aš-š-ya-ad-du-ma
- 67) [.....] ⁹⁰UTU⁹⁰ š-ya-zi-š-š-ki nu ¹⁰⁰SIG₅ a-ap-pa le-e ku-š-ki [pa-iz-zi] nu ma-a-[an] LÚ^{90S} E[L-LU-TIM
- 68) [.....] ARAD^{90A} ma ¹⁰⁰ku-uš-š-ya-ni-ya-tal-la-aš-ša le-[e]

§ 20

- 55ա) Ճանապարհ գնայիս յառնանգ[ես] մարդու կնոջը, մարդու դստերը, [յ]վնասես նրան.
- 55) [.....] այդպես անեք, ճանապարհին տղամարդ, կին, պատանի, դեռահաս աղջիկ, տղամարդ ծառա, կին ծառա, կով, ոչխար, ձի, ջրղի, ավանակ, արծաթ, ոսկի,
- 56) [երկաթ? բրոնզ և պղինձ ոչ ոք թող չգողանա: Իսկ] դասափքը և [փախս]տականը, ով
- 57) [կզ]ա, լինի եա ազատ մարդ, տղամարդ ծառա, թե կին ծառա, նրան բռնեք և Արևիս մոտ ուղարկեք: Թշնամուն
- 58) [.....] որևէ քաղաք, երկիր նրան չվաճառեք, եվ նրա աչքը [դեպի լեռներ]ը չշքեք:
- 59) Իսկ [եթե] որևէ մեկից չար խոսք լսես, լինի եա պապատական, [.....], թե թշնամի,
- 60) [.....թ]շնամական խոսք, նրան բռնեք և Արևիս մոտ ուղարկեք:

§ 21

- 61) եթե թշնամական երկիրը խաղաղությամբ կգա, դուք նրան հաքթի մասին չար բան չխա]եք:
- 62) եվ նրա աչքը չշքեք դեպի լեռները, հաքթի երկիրը (ուրիշ) երկրների առջև խոսքով չ[նվա]ստացնեք:
- 63) [Շտո] այդ մասին չխոսեք, ինչ-որ ստորին մարդ եթե ձեր երկրին մոտ [.....]x բռնի:
- 64) [եթե] Արևիս զորքը և մարտակառքերը դեռ տեղ չեն հասել, դուք այդ թշնամուն անմիջապես [կախտերազմ]եք:
- 65) [Նրան անմիջապես]ն աղյուստեք, իսկ նրա Արևիս զորքը և մարտակառքերը կգան, [նրան]ց օգնության
- 66) [անմիջապես? կզաց]: հաքթի համար դուք առաջապահներ պետք է [լինե]ք, և այդ թշնամու դեմ պետք է [անմիջապես] պատերազմեք:
- 67) [.....]: եթե Արևս կանչի, լինի եա ազնվական, ոչ մեկը չգնա] հետ, ոչ էլ [..... ա]ղյուստեր,
- 68) [.....] ծառան կամ վարձկանը թող չ[.....]
-
-

§ 22

69) [.....]x[.....]x LÚ ^{UM}X[.....]
 a)n-na da-a-ra-ú-en

70) [.....] na-at pa-ab-ši

71) [.....] ŠA KUR ^{UM}ta-az-ti

72) [.....]le)e e-ep-ši

73) [.....]pè)-ra-an ar-ša

74) [.....]EGIR?)-pa ^{IM} ^{IM}

75) [.....]UTU]GIM-an kar-ši

76) [.....]i

77) [.....] na-at i3-t)a-ma-aš- ^{UM}Pit-te-ya-ri-[ga
 ku-i)t-ma-an

78) [.....]x ud-da-a-ar Ú-U(Lt)u-uz-
 zi-iš x[.....]x-zi

79) [.....]x-an ku-it nu-wa-[.....]

80) [DU]B.1.KAM ŠA KUR ^{UM}Pa-ab-šu-w(a li-i)n-ki-a-aš

§ 22

- 69) [.....] X քաղաքի մարդը [.....] x
[.....]
- 70) [.....] և այն կարաշտպանն:
- 71) [.....] Իսաթրիի
- 72) [.....] յթոնես (կամ չպահես - Հեղ.)
- 73) [.....]
- 74) [.....] մեկը մյուսի ետևից
- 75) [.....] Արևիյս երբ հաճատարիմ
- 76) [.....]

§ 23

- 77) [.....] եվ այդ մասին լս(ես/եք)?.....]
Պիտտիլյարիզա [.. մին]ն
- 78) [.....] խոսքը չ[.....] զորքը [.....]
- 79) [.....] ինչը և [.....]

80) Պախխու(ա)ի (պայմանագրի) առաջին (աղ)րուսմը?:

74

1-5: Առաջին հինգ տողերում, որոնցից հետո անկա է տողանշա-
տիչ, դասելով ներկայացված են այն անձինք, ովքեր խնթական արքայի
հանձնարարությամբ հավաքվել էին մայրաքաղաք Խաբթուսաս՝ կապ-
ված Պախխուվայում Միտայի ապստամբության հետ: Այնուհետև, վեցե-
րորդ տողից սկսած ներկայացվում է Միտայի հետ նախկինում կնքված
պայմանագրերը:

1: Տեքստի առաջին տողի համար առ այսօր առաջարկված վերա-
կանգնումներից է կախված դրանում արտացոլված իրադարձությունների
մեկնաբանությունը: Հետևելով Օ. Գըրնիին, մենք տեքստի առաջին հրա-
տարակության մեջ Ոսապայից հետո առաջարկել էինք վերականգնել
անձնանուն²²: Այդ կարծիքին էր եսև Մ. Ջորջերին (բանախոր
հաղորդում, 2001 թ. դեկտեմբեր): Ասկայն անձնանվան
դետերմինատիվի բացակայությունը, ինչպես եսև ենթատեքստը
ստիպում են վերանայել այդ կարծիքը և այստեղ տեսնել սրբա-
«ողարկել, առաքել» բայը²³: Արդյունքում կարելի է եզրակացնել, որ
այստեղ խոսքը Պախխուվայի ապստամբության առաջնորդ Ոսապային
և երա որդի Պիզգանային խնթական արքային հանձնելու մասին է: Դա
իր հերթին թույլ կտա ենթադրելու, որ Խաբթուսասի ժողովի պահին այս
անձինք դեռևս գտնվում էին ազատության մեջ (ՀԿ II-12-ում ուղղակի
ասվում է Ոսապայի որդուն քոնելու և արքային հանձնելու մասին):

Օ. Գըրնիի կարծիքով²⁴, [...] -ից-ցա-ռ]a [...] ն նույնն է ինչ ԴԿ 4-ում,
նույնպես պակասավոր ենթատեքստում հիշատակվող [...] -ի]k-ki-na-a-
aš-ša DUMU ԴՆ-ša-a-ra-ն (idem): Ասկայն ես կասկածում էր, թե սա և ԴԿ
36-ում հիշատակվող [...] -ից-ցա-na-a-aš-ը կարող էին նույնական լինել,
քանի որ, ըստ նրա, խնթական արքան հազիվ թե կախյալ կարգավիճակ
տրամադրեր իր երդյալ թշնամի Ոսապայի որդուն: Այդ նկատառումից
եկնելով, ես հավելած էր ԴԿ 35-ի վնասված մասում վերականգնելու մեկ
այլ անձնանուն (տես եսև տորև, ԴԿ 35-37): Այս տողում և ԴԿ 4-ում
հիշատակվող անձնանունները, չնայած որոշ նմանության, ներկայաց-
նում են տարբեր անձանց (տես Գյուլև III. «Վերիննախառնական երկրների
անվանաբանությունը» քաժիեր): Քանն այն է, որ վնասվածից անմիջա-
պես առաջ խոսվում է երկու անձանց մասին և և վնասվածքում պետք է

²² Kosjan 2006a: 72.

²³ Terri 2005: 387; Reichsmuth 2011: 112.

²⁴ Gurney 1948: 40.

ենթադրել մեկ լրիվ կորսված անուն և երկրորդի ակնզրը [..... -]k-ki-na-a-
aš-ša անվան վերջում գրված է -a հոգնակիակերտ վերջածանցը:

Ընչ վերաբերում է տրոյասկզքի ընդարձակ վնասվածքին, ապա այստեղ տրամաբանական է ենթադրելու խեթական արքայի անունը և տիտղոսները:

2: Առաջին անձնանվան գոտեթյան մեջ երկրորդ նշանի pa ընթեր-
ցումը առաջարկել էր դեռևս Հ. Սեյսը²⁵ որպես *Lu-pa-ki-u-ut-ta-a[3]: Օ.
Գըրեին այդ վատ պահպանված նշանն ընթերցում էր ki և ստանում
Lukiutta²⁶, ընթերցում, որը սովորաբար ընդունվում էր մասնագետների
կողմից: Նշենք, որ վերջին շրջանում Սեյսի ընթերցումը հարցականով
ավելի հաճախ է շրջանառվում²⁷: Այս և հաջորդ տողում անկա -attas
անձնանվանակերտ վերջածանցով անունները ընկարկվել են սույն
աշխատության հեղինակներից մեկի կողմից²⁸:

3: 2 LÚ.MEŠ-ից հետո անկա վնասված մասում պիտի ենթադրել
նախորդող երկու անձնանունների կրողների սոցիալական կարգավի-
ճակը կամ պաշտոնը նշող ինչ-որ տերմին: Այնուհետև այստեղ պիտի լի-
նի մեկ անձնանուն և (-)hawaššataš-ին նախորդող LÚ դետերմինատիվ:
Եթե իրոք (-)hawaššataš-ը անձնանուն չէ, այլ կապված է հաջորդող BEI
²⁹TUKUL-ի հետ, կազմելով վերջինիս սոցիալական կարգավիճակը ըն-
րոշող ինչ-որ տերմին, ապա հնարավոր է ենթադրել, որ (-)hawaššataš
BEI ³⁰TUKUL-ը կարող էր անցյվել hawaši- կոչվող սրբավայրի հետ³¹:
³²TUKUL ինստիտուտը ներառում է սոցիալական տարբեր կարգավի-
ճակներ՝ վարչական, ռազմական և այլն³⁰, այնպես որ Օ. Գըրեինի բարդ-
մանությունը (hawaššataš «արհեստավոր») առայժմ, մինչև ավելի հա-
վաստի հիմնավորման ի հայտ գալուն, մնում է անկախ: Տեքստի այս
հատվածում առաջարկվել է վերականգնել [...]hawaššataš, այն է՝ անձ-
նանուն³², ինչը երկուսն էլ ընդունելի է:

4: Երկու անձնանուններին հաջորդող u նշանը (եթե այն իրոք u-է,
այլ ոչ Glossenkeil), ենթադրաբար, կարելի է համարել 1) U շարվապ³³

²⁵ Sayce 1930: 5.

²⁶ Gurney 1948: 33.

²⁷ Torri 2005; Kosyan 2006a.

²⁸ Pnuxab 2006: 248-253; Kosyan 2015:

²⁹ Imparati 1977: 39ff. hawaši- բարի վկայությունները և առուգաբանությունը տես
Puhvel 1991: 438ff.

³⁰ Beal 1988.

³¹ Torri 2005: 388; Reichsmuth 2011: 112.

³² Այս և նշանի այդպիսի կիրառության համար միջին ասորեստանյան և միջին
բաբելոնյան տեքստերում տես von Soden 1981: 1397:

կամ 2) թեքությամբ գրված անձնական դետերմինատիվ: Սույն հրատարակության մեջ մենք պայմանականորեն ընդունում ենք **Ջ**. Տորթիի կողմից այս նշանը որպես Glossenkeil դիտելու առաջարկը, սակայն այս վաղ փուլում դրա կիրառության այլ օրինակներ խեղճական տեքստերում կարծես չկան: Հաջորդող բառը **Ջ**. Տորթին դիտում է որպես ազգային երես-*ma* «փոխարեն; այնպես ինչպես, նույնպես և այլն», որն ընդունելի է:

Նույն տողի հաջորդ բառնայում սկսվող թեքի պահպանված անձնական կրողը ([...-i]k-ki-na-a-aš-ša, -a շաղկապով) «Ուսապալի որդին» է, սակայն առաջին տողում որպես երա որդի հանդես է գալիս Figgana-ke: Անվանը կցված -a շաղկապը վնասված հատվածում ենթադրում է ևս մեկ անձնանուն:

5: երկրորդ կորված հատվածում *halziya-*, *halzai-* բայի վերականգնումը զուգահեռվում է նման ենթառեքստերով: օր.՝ *ka-a-ša ke-e-da-ni 'ud-da-ni'-i LI-IM DINGIR⁶⁵ tu-'li'-ya hal-zi-ú-en* «այս գործի համար 1000 աստվածների խորհրդի կանչեցինք» (KBo V 3 Դ4 39-40, «Պայմանագիր Սուպպիլուլիումաս I-ի և Խունվանայի միջև»):

6: *lingain linkišk-* արտահայտությունը վկայված է ևս երկու տեքստերում KBo IX 72 Դ4 2f.; KUB XXX 10 Դ4 12⁶⁶. **Ջ**. Տորթին տողակզբի վնասված մասում առաջարկում է վերականգնել *kiššan* «այսպես» բառը, որը նույնպես հնարավոր է:

7-8: 7-րդ տողի երկար բառնայում *kiššan daš* արտահայտությունը վկայված է բազմաթիվ տեքստերում:

[ոս *ANA 'UTU⁶⁷ kuš kurur*]-ը վերականգնվում է ըստ հաջորդող հավաղության. «Ինձ՝ Միտայի հետ էլ թշնամի կլինի»: Նույն կերպ էլ 8-րդ տողում [*ANA 'UTU⁶⁸ kuš takšam*]-ը վերականգնվում է «Ինձ՝ Միտայի հետ էլ խաղաղ կլինի» արտահայտության շնորհիվ:

9: Առաջին վնասված մասում, հաշվի առնելով նախորդ տողի վերջում Միտայի կողմից իր հավատարմությունն ապահովող ինչ-որ գործողության հնարավորությունը, նաև *O*. Գըրեիի թարգմանությունը, մենք առաջարկել էինք վերականգնել «կովել» բառը⁶⁴, որը պարտադիր չէ: Ինչ վերաբերում է [*URU.DIDL⁶⁹*] «քաղաքներ» բառի վերականգնմանը, սակա այն պարտադրված է խեղճական աղբյուրի և չորս քաղաքների (մեկը՝ հաջորդ տողում) հիշատակությամբ:

10: Վնասված մասում «վերադարձնել» բայի, ինչպես նաև «իմ գործը» վերականգնումը պարտադրված է ենթառեքստով (խեթերին պատ-

⁶⁵ CHD.L-N 1989: 63.

⁶⁶ Kosyan 2006a: 81.

կանող բնակավայրերի վերադարձնելը, «Արևի զորքը թող լինի» արտահայտությունը):

11-12: Այս երկու տողերում հղվում է Միտայի խոստումը վերադարձնելու խեղճերին պատկանող ինչ-որ բան. Այդ մասին է վկայում *da-a-ya-aš-kán* «գողացված» բառը, որին նախորդում է մեկ այլ դերբայ, որիևց պահպանվել է միայն վերջավորությունը [-i]š-kán): Մենք նախորդ հրատարակության մեջ 12-րդ տողի վնասված մասում պայմանականորեն վերականգնել էինք «եվ այն ամենը ինչ» արտահայտությունը, ելնելով ենթատեքստից:

13: [tarna] բայի վերականգնումը ըստ C4 22-ի զուգահեռ ենթատեքստի:

16: Հնարավոր է վնասված մասում [mekki waššakit] «շատ մեղանչեց» վերականգնումը ըստ Դ4 36-ի զուգահեռ արտահայտության: ոս *kissan tet* «Նա այսպես ասաց» արտահայտությանը պետք է հաջորդի Միտայի ուղիղ խոսքը, այդ իսկ պատճառով հաջորդող վնասված մասերում վերականգնել ենք այսպես. «Ես իմ այցելույդ նրան չեմ տեսել»:

17-18: Այստեղ եշվում է նախկինում Խաթթիից Պախխուվա փախած անձանց մասին, որոնց, դատելով ենթատեքստից, Միտան խոստանում է վերադարձնել:

20-21: Պախխուվայի անվան վերականգնումը ըստ O. Գըրնիի²⁵:

24-30: Այս յոթ տողերի սկզբնական մասերի համար վերջին շրջանում ի հայտ եկավ մի փոքր կցաբնկոր (KBo LVII 238, այն անհայտ էր մեզ 2006 թ. հրատարակության ժամանակ) և ողջ թույլ տվեց ճշգրտել առաջարկվող վերականգնումները: Մասնավորապես, պարզ դարձավ, որ իրավացի էր O. Գըրնին 29-րդ տողում ²⁶Halmišna քաղաքի ընթերցման հարցում²⁶: Սակայն, ընդհանուր առմամբ, այս կցաբնկորը շատ քիչ հնարավորություններ է ընձեռում տեքստի այս մասում կարևոր տեղեկատվություն ակնկալելու համար:

Երկրորդ կորսված հատվածում զրգված, սակայն չպահպանված բայի խոնարհման վերջավորությունը [-zi] ըստ ենթատեքստի, որտեղ խոսվում է Միտայի արարչների մասին:

25: *dayawar* դերբայական ձևը բառացի պետք է բարձրանել որպես «գողացված», սակայն ենթատեքստը թույլ է տալիս այն ուղիղակի բարձրանել որպես «ավար/ուազմավար»:

35-36: Միտայի դաշնակից Պիզզանայի անվան վերականգնումը ըստ 1684/ս-ի (տես ծան. Դ4 1): 35-րդ տողից տեքստում սկսվում է մեկ

²⁵ Gurney 1948: 34.

²⁶ Ibid.

այլ պահխտակացու՝ Պիզգանայի մասին հաստվածը, ում խեթական արքան Միտայի դավաճանությունից հետո ուղարկել էր այդ երկիր ասլուսամբությունը ճշշելու նպատակով: Այս անձի գինւորական պաշտոնը (UGULA 10) առայժմ հստակ չի մեկնաբանված: Հնարավոր է, սա Լույնական է UGULA 10 կամ UGULA 10 ŠA KARAS-ի²⁷ հետ: Այն, որ պահխտակացին ծառայում էր խեթական զորքում, զբաղեցնելով ոչ ցածր պաշտոն, տարօրինակ չէ, եթե նկատի ունենանք խեթական տեքստերում արևելյան երկրներից գինձառայության վերցվող անձանց մասին հիշատակությունները²⁸:

39-40: Այս տողերում նկարագրվում է Պիզգանայի գործունեությունը: [𐎧𐎡𐎱𐎠𐎫]ից հետո O. Գըրնին վերականգնում էր ԴԿ 9-ում և 22-ում հիշատակվող մյուս երեք քաղաքների անվանումները: Սակայն կորսված հատվածի ենթադրվող չափսը թույլ չի տալիս այդքան նշան ենթադրել (անվազն 18): Թերևս, մյուս երեք քաղաքները հիշատակվում են միայն հավաքական կերպով (URU.DIDL²⁹): 38-ում նոր կցարեկորի շնորհիվ ի հայտ եկան ԼՄ³⁰ Ma-x[.....]ը («Մա-[.....] քաղաքի մարդիկ») հատվածում, հնարավոր է, գրված է Մադիյա քաղաքի անվանումը: Վերջինս հիշատակվում է ինչպես մեր տեքստում (<Կ 37), այնպես էլ KUB XXXI 103 Ձախ եզրի 4-րդ տողում (𐎡𐎴 Ma-ai-ti-[ya ...]): 40-րդ տողի սկզբի վնասված մասում հնարավոր է ավելի վաղ (տող 29) հիշատակվող մյուս երեք քաղաքների վերականգնումը (Պախխուրա, Խուրթա, Ապարխուրա):

40-րդ տողի իմաստը հետևյալն է. Պիզգանան, իղծելով ոմն Խասասանային (որա մասին տես ստորև՝ տեքստի հակառակ կողմը) ցանկանում է անել, որ եթե կառավար Խասասանն կարող էր պահել ինչպև քաղաքները, ինչու ինքը չի կարող դա անել: Թերևս, Պիզգանայի՝ խեթական զորքում ունեցած պաշտոնը ավելի բարձր էր քան կառավար Խասասանայինը:

41: Տողակզբի լակոնայում O. Գըրնին վերականգնում էր հետևյալ կերպ. «[Այժմ տեսեք, ես գրեցի Պախխուրայի ժողովրդին այսպես. «Միտային և իր կնոջը»]: Մենք մեր նախորդ իրատարակության մեջ առաջարկել էինք ավելացնել նաև Պիզգանայի և Խասասանայի անունները: Այդպիսի տարբերակի օգտին է վկայում «Երանց» էնկիտիկ դերակվան ակադայությունը հանձնման ենթակա անձանց թվարկության մեջ (ŠUNU): Հնարավոր է, որ Խասասանն այդ ցուցակում չի եղել, չնայած տես ստորև տեքստի հակառակ կողմում նրա անվան հիշատակությունը:

²⁷ Այս գինւորական պաշտոնի մասին տես Beal 1992: 409f., 504ff.

²⁸ Տես ստորև տեքստում՝ Գլուխ II, 4 և 5:

42: Վերականգնումը ըստ Չիկագոյի խեթերենի քառարանի³⁹, նաև C4 B, 15:

43: Մեր նախորդ հրատարակության մեջ սողակերի վնասված մասում առաջարկել էինք վերականգնել ANŠE.KUR.RA⁴⁰-SU «նրա ծիծրի» բառը, ինչը պայմանավորված էր վնասվածքի խոշոր չափերով, ինչպես նաև վերջում «տալ» բայի առկայությամբ: Ամեն դեպքում, վնասված մասում պետք է առկա փնեթ հանձնման ենթակա ինչ-որ բան. հնարավոր է նաև MI-IM-MI-ŠU-NU-ն «ունեցվածք», ինչը հիշատակվում է նախորդ տողում:

45: Վերականգնումը մերն է՝ ըստ ենթատեքստի:

46: O. Գըրենին սողակերի վնասված մասում առաջարկում էր վերականգնել «բոնեյ» բայը, ինչպես նաև հանձնման ենթակա անձանց «կանանց և որդիներին» արտահայտությունը, ինչն ընդունելի է:

47: Վերականգնումը ըստ O. Գըրենի:

62: C4-ում շրջված ուղղությամբ գրված տողի սկզբում Ա. Ռայսմուսը վերականգնում է [ku-ii ħa-a]p-pi-ra-an, ինչն ընդունելի է ենթատեքստի նպատակահարմարության առումով:

95: *[Š]a-an-ta-LÚ վերականգնումը մերն է և հեղվում է C4 31a-ում այս անվան առկայության վրա:

C4

Տեքստի այս մասից սկսվում է Պախիտուվայի ապստամբների նկատմամբ արևելյան երեք քաղաքների կառավարիչներից եղյապետների, իսկ C4 32-ից՝ նաև արևելյան մեծաքանակ ցեղապետների վրա դրվող պարտավորությունները կշռող հատվածը: Հիշյալ անձինք պարտավորվում էին ապահովել Պախիտուվայի հավատարմությունը, ինչպես նաև խեթական արքային հանձնել ապստամբության առաջնորդներին՝ նրանց ունեցվածքի հետ միասին:

1: Արիֆալիցցիի քաղաքի անվանումը է. Ֆորրերը վերականգնել էր որպես Պատտեյարիգա⁴¹. Ա. Գյոթցեն հավելված էր առաջարկելու Իսմիրիգա⁴²: KUB XL 10 կցաբեկորի շնորհիվ հաստատվում է Պիտտեյարիգա ընթերցումը:

2-3: Երկրորդ տողում պետք է վերականգնել ոչ-պարիտետային աբյանանագրերին քնորոշ ŠAPAL NIŠ DINGIR^{43,44} արտահայտությունը, իսկ երկրորդ տողի վերջին վնասված մասում, հնարավոր է, kue uddar

³⁹ CHD. L-N 1989: 119.

⁴⁰ Forrer 1931: 20.

⁴¹ Goetze 1940: 47.

«այր բանը» (= «երդունը»): Ս. Ռայխամուրը երկրորդ դեպքում ձեռնպահ է մնացել *ku* *u*ddar-ի վերաբանգնումից, սակայն տողավերջի վնասված հատվածը հաշիվ թե տեղավորեր ընդամենը երկու եղան (Միտայի անվան գրուպյան աշխատը - Իտ):

*u*ddar/*u*ttar «բառ, բան» բառը տողակցքում ավելի ճիշտ կլինի քաղցմանել «բան, գործ և այլն», իսկ երկրորդ դեպքում՝ «մեղադրանք, գործ» իմաստով:

5: Կորսված հատվածում Միտայի անվան և QADU բառի համար տես ծան. ԴԿ 41): Նախորդ տողում խոսվում է Միտայի մասին և, քնակաճար, հանձնման ենթակա «կինը», «որդին» և այլն պիտի վերաբերեն նրան (դրանց կցված է փոխադարձ -*SU* դերանունը): Վնասված մասում է *Mits վերականգնումը ըստ Օ. Սոյսալի⁴²:

6-7: ANŠE.KUR.RA⁴³ և վերականգնվում է ըստ նման ենթատեքստերում անկա հեթոսականության՝ «կույր - ոչխարներ - ձիեր»: Օ. Սոյսալը, հենվելով Bo 8742 աղյուսակի վերագնման վրա, առաջարկում է E-ŠI-TI-SU-ի փոխարեն ընթերցել MAR-ŠI-TI-SU «կրա ունեցվածքը»⁴⁴: Նույն տողի վերջում անկա վնասված հատվածում նա տեղադրում է M-IMM-ŠI-NU arnuanzi «նրանց զույգը վերջոյն»։ Ելնելով ԴԿ 41-ի նման արտահայտությունը: Մենք առայժմ ձեռնպահ ենք մնում նախապատվությունը այս տարբերակներից որևէ մեկին տալուց:

8: Վերականգնումը ըստ ԴԿ 42-ի:

9,17: Տողակցի կորսված հատվածում ենթադրելի է Պախխուվայում Ռասադային պատկանող «ի՞նչ մարդկանց» ընտրող մի բառ: Հաշիվ թե խոսքը «որդիների» կամ «դաստրների» մասին է, քանի որ նրա դաստը և որդին հիշատակվում են այս տողից առաջ և հետո:

Վերջին վնասված մասում անկա բառի վերականգնումը ըստ ենթատեքստի: Այստեղ, դրանից առաջ և հետո, խոսվում է հանձնման ենթակա անձանց մասին, որը տեքստում գրված է *para piya-* (ՀԿ B.11, 15,16):

10: URU.DIDL⁴⁵ վերականգնումը պայմանավորված է վնասվածքից հետո անվանադեմ հիշատակվող չորս քաղաքների անկախությամբ:

11: DUMU «որդի» բառը՝ ըստ ենթատեքստի (Օ. Գըրնիի մոտ՝ թեակահորեն): Օ. Սոյսալը տողավերջի վնասված մասում առաջարկում է *Pa-jaḫ-ḫu-wa-az? ar-ḫa? ...]⁴⁶: Վերջին վնասված մասում *para piya-*ի համար տես վերը՝ ծան. ՀԿ 9:

⁴² Soysal 2014: 146f.

⁴³ Ibid.

⁴⁴ Ibid.

12: O. Սոյսաը na'-an'-sa-an-ի փոխարեն առաջարկում է na'-as'-sa-an, ինչպես նաև սորգավերջում՝ սթ-թ-ան-զի 7' քթ-ա-ան-զի.....-ի փոխարեն (ibid.), նշելով ՀԿ 23-ում անկա արտահայտությունը:

14: Վերականգնումը ըստ հաջորդ տողի հետ հակադրության (UL duggari - duggari):

15: Վերականգնումը ըստ ՀԿ 15-ի և այլ տողերի նման ենթատեքստերի⁶⁶: O. Գըրևին քարգմանում էր այսպես. «...մտան Պախտուկայի ժողովրդի տարածքը». վերջին բանն ավելորդ է:

16: Վերականգնումը ըստ ենթատեքստի:

17: Վերականգնումը ըստ ենթատեքստի: Ա. Ռախամուրը վերականգնում է anda arnuir «թող բռնեն»:

19: Վերականգնումը ըստ հաջորդ տողի համապատասխան արտահայտության՝ mahhan huyadduma «երբ/ինչպես դուք շտապ գալիս եք»:

20: Վերականգնումը պայմանական է՝ ըստ ենթատեքստի: Վնասված մասում մենք նախորդ հրատարակության մեջ առաջարկել էինք i-ya-at-tên. Ա. Ռախամուրն առաջարկում է hu-ya-an-ta-ru, ինչն ընդունելի է:

21-22: Վերականգնումը պայմանական է՝ ըստ ենթատեքստի: Տոդավերջի վնասված մասում ¹⁰TE-M «բանազնաց» բառը կարող է և չլինել:

23: Վնասված հատվածի վերջում [a-pa-a-ar]-ը ցանկացի է, բայց ոչ պարտադիր:

24: աղոս- «շրջել, թերել և այլն» բազը այս ենթատեքստում օգտագործված է «կեղծել, փոխել» իմաստով:

26: Վերականգնումը պայմանական է ըստ ենթատեքստի: Վնասված մասում բայց պիտի լինի, ցանի որ նոր տողից սկսվում է հաջորդ նախադասությունը:

27: Վերականգնումը պայմանական է՝ ըստ ենթատեքստի:

29: [Q4-7^B-A.ŠU]-ն ըստ հաջորդ տողի զուգահեռն արտահայտության: Երկրորդ վնասված հատվածում hu-dak-ը ցանկացի է, բայց քիչ հավանական՝ տեղի պակասի պատճառով:

30: Տողավերջի վնասված հատվածի չափսը դժվարացնում է na-an կամ nu վերականգնումը:

31: Այս կարճ տողում հիշատակվող երկու անձինք, դատելով զրտ խեղճական անձնանուններից, նաև այն հանգամանքից, որ նրանց կից բացակայում են տեղանունները, ինչը անկա է հաջորդ տողերում, որտեղ

⁶⁶ OJD.M 1983. 208.

ներկայացված են արևելյան ցեղապետները, կարող էին լինել խեթական պաշտոնյաներ, ում դերը Պախթուվայի սպասարարության հարցում առայժմ պարզ չէ: GAL «մեծ» բառը, որ հիմնականում գրվում է դե-տերմինատիվով (⁶²GAL), կոնկրետ պաշտոն չի նշանակում, այն սովորաբար ուղղակի թարգմանվում է որպես «առաջնորդ, հրամանատար»⁶³:

32: Վնասված հատվածում ակնկալելի է մեկ անձնատուն՝ հաջորդ տողում հիշատակվող հիեմնուտա քաղաքի ներկայացուցչի անունը:

33: Տողավերջի քաղաքանվան երկրորդ նշանը նման է an-ի (ինաբավոր են՝ hal, pal/bal):

34: Վնասված հատվածի սկզբում [-ga-na-aš]՝ ըստ վերականգնումը Դ4-ում հիշատակվող *Piggana-ի հետ նույնացման: Դրան սցիտի հաջորդի քաղաքի անունը (ըստ վնասված հատվածի չափսի՝ 2-3 նշան):

35: ke-e LU⁶⁴.....] կարելի էր թարգմանել նաև որպես այս մարդիկ, սակայն մեր ենթատեքստում նպատակահարմար է «սրանք» բառը:

36-39: Տեքստի այս հատվածում թվարկվում են վերինեփրատյան այն քաղաքական միավորները, ում խեթական արքան երդման տակ է դնում իրեն հավատարիմ լինելու պահանջով:

36: O. Գըրնին տողասկզբի վնասված հատվածում վերականգնում էր [A-NA], սակայն, ելնելով դրա չափերից, < Քլենգելն առաջարկել է [nu-aš-ma-aš]⁶⁵:

⁶⁶[[ur-ri] վերականգնումը պատկանում է Ֆ. Չոմմերին⁶⁶, որն ընդունվում է մասնագետների կողմից: «Խուրդի երկիրը», եթե վերականգնումը ճշտ է, հազիվ թե Միտտանին լինի (տես Գլուխ III):

37: [U LU⁶⁷] վերականգնումը ըստ < Քլենգելի⁶⁷, վերջում [Q4-TAM-MA]՝ ըստ < Բուսերտի⁶⁸:

38: Այս և հաջորդ տողում անկա է ոչ-գարիտեռային պայմանագրերին քնորոջ՝ արքայի անձին, նրա ընտանիքին և սերունդներին հավատարիմ մնալու մասին տրամադրության արտահայտությունը: Բոլոր տեքստերում անկա է բաի՜, բաիիա՜- բայը: Հաճախ բային նախորդում է ASSUM BELUTIM (= EN⁶⁹) «հանուն իշխանության» (=for the sake of lordship) արտահայտությունը⁷⁰, սակայն վնասված հատվածն այդքան մեծ չէ:

⁶² Tischler 2001: 224.

⁶³ Klengel 1965: 226.

⁶⁴ Sommer und Falkenstein 1938: 47; Gurney 1948: 37,43.

⁶⁵ Klengel 1965: 226.

⁶⁶ Bossert 1946: 18; Klengel 1965: 226.

⁶⁷ Stü. օրինակ՝ Friedrich 1930: 56 («Պայմանագիր Կուսանեսա-Կոբունուսի հետ»):

39: O. Գըրնին տողակզրի ոչ մեծ վնասված հատվածում առաջարկել էր առևձայն ութ նշան՝ [ru? ԳՄՄ³⁹ MUNUS.LUGAL DUMU⁴⁰] LUGAL; վերականգնումը ցանկալի է, բայց քիչ հավանական՝ տեղի տղոթյան պատճառով:

40: Վերականգնումը ըստ O. Գըրնիի:

41: Տողակզրի վնասված հատվածի վերականգնումը հիմնվում է որպես նախորդ տողում սկսված տրաֆարետային հակադրության երկրորդ մաս դիտելու մտախոսության վրա:

O. Գըրնին տողակզրի վնասված խոշոր հատվածում դրել է թշնամու քանազանի մասին տրաֆարետային արտահայտությունը, որը վկայված է ՀԿ 21-ում: Սակայն նախորդ տողում առկա վերջին բառը՝ *ša-me-e-[ša-aš.....]* ենթադրում է նույն բայով զործողություն կախյալ կառավարիչների կողմից, ինչպիսին նախորդ տողում է.

nan ԳՄՄ⁴¹ GIM-an] karti zaššiyahha šume[šaš]

⁴¹Բարդ է, որ այստեղ թշնամու քանազանի մասին խոսք չկա: Այս վերականգնումը հիմնվում է ՀԿ 41-ի վնասված հատվածին հաջորդող KA-KUNU taršikit[tenil]-ն «մեր դարպասին (մտ) չթողնեք» արտահայտությամբ:

48: ŠA ⁴²KUR an-tu-ub-[a] քառացի նշանակում է «թշնամու մարդ», սակայն ավելի նպատակահարմար է թարգմանել «թշնամու զինվոր»:

53-54: Վերականգնումը՝ ըստ Չիկագոյի խեթերեն քառարանի⁴³; *mašku-* «թուզ» և *taššu-/daššu-* «ումեղ» բառերի թարգմանությունը այնպես ինչպես որ դրանք առկա են քառարանում, հայերեն թարգմանության մեջ կարելի է վերաիմաստավորել որպես «փոքր» և «մեծ»:

56-57: Վերականգնումը ըստ՝ Չիկագոյի խեթերեն քառարանի⁴⁴; ⁴⁴KUR-ma-an-za [..... URU]-ya KUR-ya արտահայտությունը պետք է այսպես մեկնարանել. երկիր եկած դասայիցին կամ փախստականին արգելվում էր վաճառել թշնամական կամ որևէ այլ երկիր: IG⁵⁶-ŠU-ya [I-NI HUR.SAG-i]še-e na-iš-ta-ni արտահայտությունը պետք է այսպես մեկնարանել. չի կարելի թուզ տալ երկիր եկած փախստականին հեռաւալ լուներ, այն է՝ ազատվել նրա նախնին տիրոջ նկատմամբ պարտավորություններից:

61-63: Վերականգնումը ըստ՝ Չիկագոյի խեթերեն քառարանի⁴⁵: 63-րդ տողի վերջին վնասված մասում KBo L 216 կցարկերը ցույց է տալիս, որ մեր նախնին *pše-a-an-za nu ku-u-ru-ušr* վերականգնումը սխալ էր:

³⁹ CHD.M 1983: 130.

⁴⁰ *Ibid.*

⁴¹ *Ibid.*

տրուսկ- քայլ թարգմանվում է որպես «փոքրացնել»․ պատեղ նպատակահարմար է «նվաստացնել» թարգմանությունը:

64-65: Վերականգնված է ըստ ՀԿ 29-ի և O. Գըրնիի թարգմանության:

66: Մենք ծնունդի ենք մնացել տատաղարձման վերականգնումից, սակայն իմաստը միանգամայն պարզ է․ խեղճական արքան անմիջապես ռազմական աջակցություն է ակնկալում իրենից կախյալ երկրներից:

69: 68-րդ տողից հետո առկա երկու անջատելի գծերի առկայությունը վկայում է այն մասին, որ տեքստի հաջորդ մասում արքայի խոսքն արդեն ուղղված է այլ անձանց (կամ ՀԿ 32-35-ում հիշատակվողներից ոմանք): Տողի միջին մասում և վերջում պատկանելի է [...] և LÚ ⁶⁶ [...] և [...]x-na եղանակները դրանց անունների և քաղաքների հետքերն են: Տողավերջի քայանը չենք թարգմանել, ջանքի որ այդ քայի եղանակությունը առաջին պարզ չէ: Քայն օգտագործված է սահմանական եղանակի անցյալ կատարյալի հոգնակի առաջին դեմքով, այսինքն խոսքը խեղճական արքայի ինչ-որ գործողության մասին է:

73: Քանի որ քայլ կորսված է, այս նախդիրների թարգմանությունը անիմաստ է:

82: Վերջին քառի ([II-]n-ki-a-aš) վերականգնումը կամայական է, վնասվածքից հետո պատկանելի է եղանակը այնքան էլ նման չեն մեր վերականգնմանը, սակայն ենթատեքստը այդպիսի լուծում է ակնկալում:

ՊԱՅՄԱՆԱԳԻՐ ՎԵՐԻՆԵՓՐԱՑՅԱՆ ԵՐԿՐՆԵՐԻ ՀԵՏ (KUB XXI 103)

Այս տեքստը⁶⁵, որն իրենից ներկայացնում է խեղճական արքայի և մի շարք վերինեփրատյան երկրների հետ կնքված պայմանագիր, անմիջականորեն առնչվում է KUB XXIII 72+-ին: Հատկանշական է, որ այն ունի հողի նվիրատվության ակտերին համապատասխան կառուցվածք⁶⁶: Սա կարող է ակնարկել հօգուտ այն ենթադրության, որ, հնարավոր է, KUB XXIII 72+-ի կնքմանը նախորդել է վերինեփրատյան տոհմալին ազնվականության որոշ ներկայացուցիչներին հողատարածքների հատ-

⁶⁵ CTH 212.1 (ինվենտ. համար՝ 202/a), գիտական տատաղարձմանը և թարգմանաբար հրատ. Torri 2005: 391ff. (հարվածական); Devecchi 2015: 95f.

⁶⁶ Արդյուսակի վրա պատկանելի են արքայական կնիքի հետքեր, ինչը վկայում է այն մասին, որ KUB XXI 103-ը հողի նվիրատվության ակտ է ներկայացնում: Արյուսակի ակտերի մասին տես Easton 1981; նաև Wilhelm 1988:

կացումը (հնարավոր է, խեթական արքան ուղղակի ճանաչել է նրանց ժառանգական իրավունքները)՝ որպես ապագայում այդ անձանց հավատարմության երաշխիք:

Այստեղ հիշատակվում են KUB XXIII 72+-ում վկայված մի շարք տեղանուններ՝ Պախխուվան, Խուրրի երկրները, Մաղիա քաղաքը, նաև Խուսվայում և հարակից շրջաններում գործող հակախեթական ուժերից մեկի առաջնորդը (ոմն Խասսանա): Կերցինիս ներկայությունը այս պայմանագրում կարևոր է այն առումով, որ KUB XXIII 72+-ում նա հանդես է գալիս որպես Պախխուվայի ապստամբության ժամանակ հակախեթական ուժերի առաջնորդներից մեկը, ում ունեցվածքը և ընտանիքի անդամներին Անուրանդաս I-ը պահանջում էր հանձնել իրեն (տես վերը՝ KUB XXIII 73+ C 4 7, նաև Գրոխ 3. «Պախխուվայի ապստամբությունը»): Անհրաժեշտ է նշել, որ ի դեմս Խասսանայի և միևնույն ենթատեքստում հիշատակվող Կալիմունայի՝ Պախխուվայի խեթական կառավարիչներ քննելու ենթադրությունը⁵⁷ քիչ հավանական է:

Դատելով այս զգալիորեն տուժած տեքստի պահպանված հատվածներից, խեթական արքան վերինեփրատյան երկրներից ակնկալում էր հաճախարմություն և որոշակի պարտավորություններ (աջակցություն արքային պատերազմի ժամանակ, այլ պետությունից եկած քանազանացի ձերբակալություն և այլն):

Կարծիք է հայտնվել այն մասին, որ հենց այս տեքստն է իրենից ներկայացնում խեթական արքայի և վերինեփրատյան տարրեր «երկրների» հետ կնքված պայմանագիրը կամ պայմանագրերից մեկը, ի տարբերություն KUB XXIII 72+-ի, որտեղ հղվում է նախկինում կազմված պայմանագիրը⁵⁸:

Պահպանվել է աղյուսակի ծախ կողմը, ստորին եզրը և ծախ եզրը, աջ կողմը (զրեթ կեսը) ամբողջությամբ կորսված է:

⁵⁷ Torri 2005: 391. Ավելի սրամարանական է թվում Յ. Դեվեչչիի ենթադրությունը այն մասին, որ սրանք կարող էին քննել տեղական ազնվականության ներկայացուցիչներ, ովքեր տուժել էին ապստամբության ընթացքում (Devecchi 2017: 284 n.7): Այս խնդրի վերաբերյալ ավելի հանգամանորեն տես Գրոխ 3 («Պախխուվայի ապստամբությունը» բաժինը):

⁵⁸ Torri 2005: 393 Ann.28; Devecchi 2017: 290ff.

ԳԻՏԱԿԱՆ ՏԱՌԱԴՐՈՒՄ

Գ4

1) [.....

2) [.....]x-իս

3) [.....-n]a-ձա

4) [.....n]a-աձ Ս-ԱՆ

5) x x x EGIR?-pa ú-iz-ti

6) a-ap-pa-ya-աձ [.....

7) an-da-ma ku-e-da-ni DUMU-ՏՄ a-աձ-ի(u-ի)?.....

8) Ս A-NA Դժա-աձ-ձա-a-na nam-ma k[u].....

9) nu-uš-ma-աձ ka-a DAM^{ERL}.ՏՄ-ՆՄ DUMU^{ERL}.ՏՄ-ՆՄ GUD^{ERL}.ՏՄ-ՆՄ
UDU^{ERL}.ՏՄ-ՆՄ an-da/a-ap-pa]

10) ú-iz-kán-ta-ru A-NA MA-ԿԱՐ Դ[UTU^R

11) nam-ma su-ma-a-աձ pí-ra-an i-d[á-a-իս-un me-mi-ya-an me-ma-ի]

12) ku-iz-ձա-ma-աձ me-e-ma-i-ma [.....

13) te-ek-ku-uš-nu-ut-tén ki-nu-un [.....

14) ku-in ÉRIN^{ERL}-it-ma ta-ma-a-աձ [.....

15) pí-ra-an i-da-a-իս-un me-mi-իs-an me-ma-i ...?]

16) da-at-ra-ah-իի su-me-ձա-an x[.....

Ասորիի լեզու

17) [k]u-iz-za A-NA Դ[UTU^R ku-u-ru-ur [e-es-zi(?) ...]

18) [m]ur-ri-ձա-ma-աձ ku-u-ru-ur [a-ձա-an-du'e-eš-du?]

19) [n]a-an za-ah-իի-ya-at-tén A-NA [XÚR-YA-ma]

20) [Z]i-it [a-իս-ki le-e [ku-iz-ki pí-e-er-zi]

21) [IGI]^{ERL}-it le-e ku-e-da-[ni-ik-ki pí-ya-u-e-ni(?)]

Ը4

22) *ՏՄ^{ERL}-it le-e iz-ka-[.....

23) ma-a-an a-ú-ri-աձ iz-իի-a-աձ [.....

24) a-pa-a-ձա Zi-it le-e [.....

25) na-աձ-kán EGIR-an ar-իի ú-d[á-.....

26) nu-uš-իի ma-a-an Di-ՏՄ x[.....

27) an-da-ma ku-iz LÚ-tar i-e-er-[zi]

28) ¹¹ [E-MI-ՏՄ e-ep-zi n]a-.....

ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

ԳԿ

- 3) [.....] եւ [.....]
4) [.....] եւ չ[.....]
5) [.....] եւ թող՞ գնա [.....]
6) և եւ [.....]
-

- 7) Եվ հետո, երան ում համար իր որդին սիրելի է
8) և խառատասին կրկին [.....]
9) երանց իրենց կանանց, որդիներին, [կովերին, ոչխարներին? Վերադարձրե՞ք?]
10) երանց պետք է գան Արևիս առջև [.....]
-

- 11) Այնուհետև, [ու] ձեր ներկայությամբ չ[ար խոսք ասի]
12) քայց ով խոսի ձեզ հետ [.....]
13) դուք պետք է տարբերեք: Այժմ [.....]
14) մեկին, ում [դուք] զոհրով [կճնշեք? Եթե ձեր]
15) ներկայությամբ [եւ] չար խոսք [ասի] և
16) դրդի [.....] դուք երան [.....]
-

Ստորին եզր

- 17) Ով Արևիս թշնամի է, [ձեզ էլ թող թշնամի լինի]
18) խտրրի երկիրը ձեզ թշնամի [թող լինի
19) Երա դեմ կուլեք: [Թշնամու մոտ
20) իր կամքով ոչ [մեկը] դեսպան [թող չուղարկի
21) [աչքերով?] ոչ մեկի վրա [.....]
-

ՀԿ

- 22) ձեռքերով չ[.....]
-
- 23) Եթե սահմանը հսկող կատախարիչը
24) եվ եւ չպետք է իր հայեցողությամբ [.....]
25) Հետո եւ դուրս կզ[երի?
26) Եթե երա համար իր պայտի [.....]
27) Բայց հետո ով առեական գործ կատարի
28) երա քանազնազին քոնի [.....]

- 29) pi-ya-na-a-mi na-an KUR ¹q¹
 30) e-ep-zi-ma nam-ma-an ar-[ba]
 31) uš-kán-du na-aš-me-aš-še-eš-t[a]
 32) u-i-e-et-zi le-e wa-[.....]

- 33) ma-a-an ¹UTU^B 'xxxx' [.....]
 34) 'xxxx' [.....]

2u1u beq

- 1) na-aš-ta ma-a-an LÚ^{mes} ¹pa-a-[b]-bu-wa NI-IŠ DINGIR¹
 2) [šaj]-ra-an-zi nu IT-TI ¹UTU^B
 3) nu ¹UTU^B IŠ-TU NI-IŠ DINGIR¹ pâr-[ku-š]
 4) Ú A-NA LÚ^{mes} ¹Ma-al-é-[ya]
 5) QA-DU ÈRIN^{mes} ŠU-NU Ú [.....]
 6) pa-an-kur-še-[et]

29) ես նրան կախարհաստրեմ և նրան երկիր(ը) [.....

30) եթե ես բռնի և հետո նրան ազատ արձակի

31) նրան կտեսնեն կամ նրան [.....

32) ես ուղարկի, չ[.....

33) եթե Արևս [.....

34)

Ձախ եզր

1) եթե Պախխախախի մարդիկ աստվածային երդումը]

2) ղիթեն և Արևիս դեմ [.....

3) Արևս [ազատ (կ)ինի աստվածային երդումից [.....

4) և Մադիլայի] մարդկանց համար [.....

5) նրանց զորքի հետ միասին և [.....

6) նրանց ազգակիցները [.....

9': Վնասված մասում «կոլեր, ոչխարներ» վերականգնումը կա-
մայական է և հենվում է KUB XXIII 72+-ում անկա հատվածի հետ համա-
դրման վրա (ՀԿ 6-7, տես վերը):

11': Վերականգնումը մերն է:

15': Վերականգնումները ըստ տեքստի առայժմ ամենավերջին
հրատարակության⁹⁵:

17': Վերականգնումը ըստ քազմաթիվ նման տեքստերի զուգա-
հեռների⁹⁶:

17-18': Վերականգնումը ըստ եմանորինակ զուգահեռների: Տրդի
սկզբում KUR կամ URU դետերմինատիվի վերականգնումը որոշ կա-
կամների տեղից է տալիս: Այստեղ հնարավոր է նաև LÚ «մարդ» դետեր-
մինատիվը, եթե եկատի առենեք Թուդխալիյաս II-ի և Կիցցուվատնայի
արքա Սունաստուրացի միջև կնքված պայմանագրում «Միտտանիի ար-
քա»-ի փոխարեն LÚ Խur-ri «խուրրի մարդ (խուրրի)» թառակապակցու-
թյան կիրառությունը⁹⁷: Հ. Քլենզենը, թերևս, նույն մտայնությամբ թեակա-
նորեն առաջարկում էր վերականգնել LÚ Խur-ri⁹⁸:

19': Ե. Դեվեցչիի մոտ վնասված մասում անկա է KUR «երկիր»
դետերմինատիվը:

21': Վերականգնում է մերն է:

Ձախ եզր 1: pankur բառի իմաստային նրանգների ցննարկումը տես
Հ.Գ. Գյուտերբոկի հետազոտությունը, որտեղ հեղինակը փորձում էր
տարրերակել դրա նախնական և խորհրդանշական իմաստները: Նրա
կարծիքով, այս բառի հիմքում ընկած է «կաթը», որտեղից էլ սույն տեքս-
տի pank/gur բառը պետք է նշանակեր «կաթնեղբայր»⁹⁹:

⁹⁵ Devecchi 2017: 29f.

⁹⁶ Sbu Puhvel 1984: 487f.

⁹⁷ Sbu Գյուտյ 8. KBo I 1 ԴԿ 11,12,20,25,28,30-32:

⁹⁸ Klengel 1978: 102 Anm.50.

⁹⁹ Güterbock 1964: 102f.

ԳԼՈՒԽ II
ՊԱՅՄԱՆԱԳՐԵՐԻՆ ԱՈՆԶՎՈՂ ՏԵՔՍՏԵՐ

ԹՈՒԴԻԱՍԻՅԱՍ II-Ի ՏԱՐԵԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Թուդիսպիյաս II-ի «Տարեգրությունները» չեն պահպանվել ամբողջական տեսքով: Դրանք ներկայումս մեզ են հասել մի շարք տարբեր յափերի քնկորների տեսքով⁶⁴, որոնք այսպիսի կազմ ունեն.

1. KUB XXIII 27 (= ԴԿ I-2I)

2.Ա. KUB XXIII 11 (= ԴԿ II և III, նաև ադյուսակի ստորին եզրակողմը)

Բ. KUB XXIII 12 (= ԴԿ II 10-28, ՀԿ III 1-14)

3. KBo XII 35⁶⁵

4. KUB XXIII 18⁶⁶ (կողմնի շարունակությունը - CTH 211,7/123,9)

Տեքստի մասն են կազմում նաև հետևյալ կցարկերները՝

KUB XXIII 16 (211,6/123,8), KUB XXIII 63 (211,10/135,3)⁶⁷, KUB XXIII 36 + XXXI 35 (61 III 4/123,11⁶⁸), KUB XXVI 83 (211,14/123,17)⁶⁹.

Թուդիսպիյաս II-ի «Տարեգրություններում» ներկայացված են արքայի կառավարման առաջին վեց տարիների իրադարձությունները, որտեղ հստակ առանձնացված են նրեք տարբեր ուղղություններով իրականացված արշավանքները՝

Արևմտյան Փոքր Ասիա - ԴԿ I և II, ՀԿ III 1-10:

Կասկերի դեմ արշավանքը Փոքր Ասիայի հյուսիսում - ՀԿ III 10-27:

Վերին Եփրատի ավազանում Իսուվալի և այլ նրկերների նվաճումը - ՀԿ III 10-28-35⁷⁰:

Հարկ է նշել, որ այս մեզ համար մեր ուսումնասիրության նպատակների տեսանկյունից մեծ կարևորություն ներկայացվող վերջին մասը

⁶⁴ = CTH 142: Քնկորների միակցումը և առաջին գիտական հրատարակությունը իրականացրել է Օ. Կարրուբան՝ Carruba 1977: 156ff.

⁶⁵ Carruba 1977: 164 (տառադարձում).

⁶⁶ KUB XXIII 18 (ՀԿ I և IV.) = Carruba 1977: 164 (տառադարձում).

⁶⁷ Carruba 1977: 164 (տառադարձում).

⁶⁸ Արևեց նոյնականացված համար տես Merigg 1962: 80ff.; Houwink 1970: 80:

⁶⁹ Carruba 1977: 165 (տառադարձում).

⁷⁰ Մինևուկ իրադարձության է նվիրված Թուդիսպիյասի հաջորդ Ամունան-դաս I-ի «Տարեգրությունների» մի հատվածը (տես ստորև հաջորդ բաժնում):

պահպանվել է խիստ վնասված, հատվածական տեսքով:

Տարեգրությունների մասը կազմող բնկորներից KUB XXIII 16-ը ներկայացնում է ներքաղաքական իրադարձությունները, մասնավորապես Թուղթալիասի իշխանության գալու հանգամանքները՝ կապված եպիտրոօս արքա Մուխարաբիս I-ի սպանությունից հետո երան հավատարիմ անձանց դեմ մղվող քաղաքացիական պատերազմի հետ⁷¹:

⁷¹ Այդ մասին հանգամանորեն տես Գյուլն III:

ԳԻՏԱԿԱՆ ՏԱՌԱԴԱՐՁՈՒՄ

ՀԿ III

- 27) [EGIR-pa-an-n]a-mu [.....]x KUR-e-an-za ku-u-ru-ur IS-BAT
 28) [nu LUGAL KUR ^{URU}]-su-wa ... ku-u-ru-ur] IS-BAT nu-ub-si LUGAL
^{URU}kur-ri
 29) [an-da wa-ar-re-es-se-es-ta? u-ga-as *Tu-ut-ta-li-ya-as LUGAL.GAL
 I-NA KUR ^{URU}]-s]u-wa la-ab-ti-ya-u-wa-an-zi pa-a-u-un
 30) [.....] KUR ^{URU}]-su-wa za-ab-ti-ya-ab-ta-at
 31) [.....] u-it nu-mu KUR-e EGIR-an
 32) [.....] ta-la-ab-tu-un na-as-ta GI-an
 33) [.....] u-ga-as-ta sal-li KUR-e KUR ^{URU}]-su-wa
 34) [.....]x E^{URU} ku-e-nu-un
-
- 35) [.....] x [.....]

Այստեղ արդուսակի մակերեսը ամբողջությամբ ցերված է:

ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

ՀԿ III

- 27) [Հետո] իմ դեմ [.....] բնակչությունը բշեամություն սկսեց.
 28) [Եվ Իսուպայի արքան բշեամություն?] սկսեց, և նրան Խուրթիլի ար-
 քան
 29) [օգնության եկա՞վ: Ես Թուդխալիասը, Մեծ արքան, Իսուվկա պատե-
 բազմի գեացի]:
 30) [.....] Իսուպային ես հարթեցի:
 31) [.....] ես եկա: Եվ ինձ երկնից հետո
 32) [.....] ես թողեցի: Եվ երբ
 33) [.....] Եվ ես մեծ երկիր Իսուվան
 34) [.....] տունը ես ավերեց

*Հաշվի առնելով քեկորի հատվածական վիճակը, կրկնօրինակների և կցաքեկորների բացակայությունը, աղյուսակի վնասված հատվածներում որևէ հիմնավոր վերականգնում հնարավոր չէ: Այդ պատճառով մենք բավարարվել ենք միայն տեքստի հրատարակելի օ. «արբուրայի» ենթադրական մակարդակով վերականգնումները ներկայացնելով: Օրինակ, 29-րդ տողում an-da wa-ar-re-es-še-es-ta? «օգևության եկավ» արտահայտությունը, որն ընդամենը քիտում է ենթատեքստից: Ասկայն հաշվի առնելով նույն վնասված մասում երա կողմից առաջարկված ընդարձակ հատվածի վերականգնումը (Թուդխալիյասի անունը և տիտղոսը), դժվար կլինի ընդունել աղյուսակի սկզբում այդքան մեծ քանակով նշաններ ենթադրել:

28: Տորի սկզբում առկա վնասված մասում LUGAL KUR ¹⁰⁰1-ša-wa («Իսուվաի արքա») վերականգնումը տեղին չէ: Խեթական աղբյուրներում Իսուվայում միասնական արքայական իշխանության մասին որևէ ակնարկ չկա ընդհուպ մինչև մ.թ.ա. XIII դարի կեսերը, այն է՝ Խաթթուսիլիս III-ի ժամանակները: Իսուվայում Թուդխալիյաս II-ի օրոք նույնիսկ դրանից շատ ժամանակ անց հիշատակվում են նույնպիսի տիպի մեծաքանակ քաղաքական միավորներ (տես վերը, Գլուխ I, KUB XXIII+):

34: Այս տողում վնասված մասին հաջորդող ¹⁰⁰ «տուն» բառի սեռ, հոլովածևի առկայությունը դժվար է մեկնարանել: Պարզ չէ, թե ինչի մասին է խոսքը:

30-34: Որոշակի բարդություն կա նաև այս չորս տողերի հարցում: Արդյոք այստեղ ներկայացվում է դեպի Իսուվա ուղղված մեկ արշավանք, թե երկուսը: 33-րդ տողում առկա Šallī KUR-e KUR ¹⁰⁰1-ša-wa «մեծ երկիր Իսուվա» արտահայտությունը միակն է խեթական տեքստերից, որտեղ Իսուվան հորջորջվում է այդպես: Թե ինչով էր դա պայմանավորված, դժվար է ասել: Հնարավոր է, խեթերի տեսանկյունից Իսուվա տերմինը մի կրկնվող քաղաքական միավորի անվանում չէր, այլ ընդամենը վերենիդադայան տարածաշրջանի ընդհանրական անվանումը: Այսպիսի ենթադրության օգտին է վկայում KUB XXIII 72+-ում այս նույն արածաշրջանում մեծաքանակ մանր քաղաքական կազմավորումների առկայությունը, որոնց հետ խեթական արքան հարաբերվում էր կախյալ պայմանագրերի միջոցով (այս խնդրի մասին տես ստորև տեքստում Գլուխ 3):

ԱՌՆՈՎԱՆԴԱՆ Ի-Ի ՏԱՐԵԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Առնովանդաս Ի-ի «Տարեգրությունները» պահպանվել են մի քանի տարբեր չափսերի բնկորների տեսքով՝

KUB XXIII 21	KUB XXIII 116
KUB XXIII 14	KUB XXIII 49
KUB XXIII 116	KUB XXIII 26
KUB XXIII 49	KUB XXIII 65
KUB XXIII 14	

Մրանց նույնականացումը և մասնակի հրատարակությունը իրականացրել են Ա. Գյոթցեն և Օ. Կարրուբան¹²:

Առնովանդասի «Տարեգրությունները» միայն KUB XXIII 14-ն է վերաբերում վերինելիրասոյան տարածաշրջանի «երկրների» և խեթական տեղության փոխհարաբերություններին: Այս տեքստում արքան սկզբում անդրադառնում է հոր՝ Թուդիապիյաս II-ի գործունեությանը (ԴԿ II), այնուհետև շարադրվում է իր գործունեությունը (ՀԿ III):

KUB XXIII 14

ԳԻՏԱԿԱՆ ՏԱՌԱԴԱՐՁՈՒՄ¹³

ԴԿ II

- 1) na-at-kán A-NA *ša-uš-ša-tar?.....
- 2) ne-e-an-ta-ti nu-uš
3) a-pé-ei ŠA KUR ^{URU}Ur-ri
- 4) na-aš-kán an-da I-NA ...
- 5) ÉRIN^{MES} ANŠE.KUR.RA^{MES} ŠA [.....
- 6) an-da i-mi-ya-an-t[a-ti?
- 7) at-ta-aš-mi-iš IŠ-ME [.....
- 8) na-aš I-NA KUR ^{URU}Šu-w[a
- 9) ŠA KUR ^{URU}A-aš-šu-wa-ma [.....
- 10) ú-da-aš ÉRIN^{MES}-az ^{URU}Ha-a[t-ti?
- 11) [...] ha-a-an-ti tu-uz-zi-in?

Պահպանվել է միայն երեք նշանների վերին մասը:

¹² = CTH 143. Götze 1928: 156ff.; Goetze 1940: 56ff.; Carruba 1977: 166ff.

¹³ Տառադարձումը և թարգմանությունը տես Carruba 1977: 172:

ԴԿ Ը

- 1) Եվ ես/այդ Աստ(տատարի)ն
- 2) Երանք շրջվեցին և ես [.....]
- 3) դրանք/ա խոսքի/ի երկրի
- 4) և ես [.....]
- 5) [.....]-ի զորքը և մարտակառքերը [.....]
- 6) կխաղնեն?
- 7) հայրս լսեց [.....]
- 8) և ես դեպի Բսուլ[ա]
- 9) սակայն Աստուվայի [.....]
- 10) ես բերեց: Խա[թթի] զորքը [.....]
- 11) [..] առջև զորքը?...

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

«Տարեգրությունների» վերը հղված հատվածը որևէ հիմնավոր մեկնաբանության հնարավորություն չի ընձեռում: Այստեղ հիշատակվող տեղանունները (Խուրրի, Բսուլա, Աստուվա, Խաթթի), ինչպես նաև Միտտանիի արքա Աստաստարի անունը ընդամենը կարող են ակնարկել Թուղխալիյաս II-ի ռազմաքաղաքական ձեռնարկումների ուղղության մասին, այն է՝ Միտտանիև և Բսուլան: Ամենայն հավանականությամբ, խոսքը այն երկն իրադարձությունների մասին է, որոնք անհավեճառ ալեքի հիմնավոր կերպով ներկայացված են երկն Թուղխալիյասի և Կիցցուվատնայի արքա Աունաստրայի միջև կնքված պայմանագրում (տես ստորև՝ հաջորդ բաժինը):

**ՊԱՅՄԱՆԱԳԻՐ ԹՈՒԴԻԱԼԻՅԱՍ ԻԻ ԵՎ ԿԻՑՑՈՒՎԱՏՆԱՅԻ ԱՐՔԱ
ՍՈՒՆԱՍՍՈՒՐԱՅԻ ՄԻՋԵՎ (KBo I 5+)**

Թուդիսախյաս Ի-ի և Կիցցովատնայի արքա Սունաստրայի միջև կնքված պայմանագիրը պահպանվել է երկու լեզուներով՝ խեթերեն և արքադերեն (յուրաքանչյուրը մի քանի տարբերակներով)⁷⁴։ KBo I 5+-ը պայմանագրի արքադերեն տարբերակն է (CTH 41.1), որտեղ էլ ներկայացված է ընդարձակ տեղեկատվություն Բուսվայի նվաճման վերաբերյալ։ Նախկինում այս պայմանագիրը վերագրվում էր Սուպալիուպիու-մաս I-ին, սակայն հետագայում վերաթվագրվեց ավելի վաղ շրջանով⁷⁵։

Պայմանագրի ներածականում խեթական արքան, որպես նախադեպ, հիշատակում է Բուսվայի նվաճման հետ կապված մի իրադարձություն։ Ըստ նրա, Բուսվան խեթական տիրապետության տակ էր գտնվել, սակայն հետագայում քնակության մի մասը ապստամբել էր ու խեթական զորքի առաջնադաս ժամանակ հեռացել էր Խուրրի երկիր (Միտտանի)։ Վերջինիս արքան հրաժարվել էր վերադարձնել փախստականներին, ավելին, միտտանական զորքը մտել և ապստակել էր Բուսվան։ Այս տեղեկությունը կարող է վկայել հոգուտ այն ենթադրության, որ նախքան խեթական նվաճումը Բուսվան պետք է դաշնակցային հարաբերությունների մեջ գտնվեր իր հարավային հարևան Միտտանիի հետ կամ առնվազն միտտանամետ դիրքորոշում ունենար։

⁷⁴ CTH 41 և 131. Իրաւ. Weidner 1923: 88ff.; Gotze 1924; Del Monte 1981: 215ff.; Beckman 1996: Nr. 2, p.13ff. (թարգման.) ; Altman 1990: 177ff.; 2001: 12ff. (հասկանալի թարգմանություն և պատմագիտական մեկնաբանություն); Aertsen 1984: 59-60 (ԴԿ 8-13, 20-23):

⁷⁵ Wilhelm 1988; նաև Del Monte 1981: 219f. և Beal 1986:

74

- 1) [N]A₆KIŠIB *Tu* u[t]-b[a-š]-ya]
- 2) *e* -nu-ma *KI* it-ti *x[.....]
- 3) i-na bi-ri-šu-nu ni-i[š] DINGIR^{AKL}]
- 4) ri-ik-sa₂-am an-né* e*-[am] i-na *bi*-ri-šu-nu ir-ku* su*
-
- 5) pa-na-nu-um a-na pa-n[í] a]-bi a-bi-ya KUR^{AKL}KI-iz-zu-wa-at-ni
- 6) ša KUR^{AKL}ša-at-t[í] i]b-bá-ši EGIR ar-ká-nu-um KUR^{AKL}KI-iz-zu-w[a-a]t-ni
- 7) a-na KUR^{AKL}ša-a[t-t]í ip-tú-ur a-n[a K]UR Hur-ri is-šu-ur
-
- 8) šum-ma x-[...]na KUR^{AKL}I-šu-[wa ...] *U* UTU-ši it-ti U^{AKL}UTU-ši
- 9) nu-kúr-ta[m ip-b]a-tú U^{AKL}UTU-ši a-n[a ...]-š[í]-šu-nu al* -li-ik*
- 10) KUR^{AKL}[š]- *šu* -wa el-e-e-šu ú UR[U ...]-š[í]u a-na pa-ni U^{AKL}UTU-ši
- 11) ip-pár-ši-du i-na KUR Hur-ri ú-r[í]i-i-du U^{AKL}UTU-ši a-na LÚ Hur-ri
- 12) um-te-e-er IR^{AKL}ya te-e-er-mi ú LÚ Hur* -ri* a-na ar-ka
- 13) a-na U^{AKL}UTU-ši ke-e-a-am um* -te* -e-er *la*
-
- 14) URU^{AKL}an-mu-ut-tim pa-na-a-nu a-na pa-ni a-bi a-bi-ya a* -na KUR Hur* -ri
- 15) il-li-ku-um-mi aš-ra-a-nu uš-bu-um-mi ú ap-pu-n[a-a]m* -ma*
- 16) [E]GIR ar-ká a-na KUR^{AKL}ša-at-ti a-na LÚ^{AKL}mu-un-na-ab* -tú-ti*
- 17) il-li-ku-um-mi i-na-an-na-mi ap-pu-na-am-ma GUD^{AKL}[*] -*
- 18) É GUD^{AKL}ša-šu-nu ú-wa-ad-du-nim-mi ap-pu-na-am-ma
- 19) i-na KUR-ya il-li-ku-um-mi
-
- 20) LÚ Hur-ri IR^{AKL}ya a-na U^{AKL}UTU-ši ú-ul ú-te-er-ma *ÉRIN*^{AKL}šu
- 21) ANŠE.KUR.RA^{AKL}ša-šu is-pur KUR^{AKL}ša-wa ina ar-ki U^{AKL}UTU-ši
- 22) *e* -e]b-bu-tú-nim mi-na-am-me-e NAM.RA^{AKL} GUD^{AKL}UDU^{AKL} ik-šu-du
- 23) *a* -na KUR Hur-ri uš-te-ri-bu U^{AKL}UTU-ši a-ša-ar ša-ni-im-ma
- 24) [a-n]a LÚ^{AKL}KUR a-na ta-ša-az-zi ú-š[í]-ib

ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

ԳԿ |

1) [Թ]ու[դ]ի[սախյ]այի' [Մեծ արքայի, հաթթիի արքայի?] կնիքը:

2) [ե]րբ [.....] հետ [.....]

3) մինյանց հետ [աստվածային?] երդում?

4) և [մինյանց հետ այս պայմանագիրը կնքեց(ին):

5) Նախկինում, իմ սրահի օրոց Կիցցուվառևան

6) ընկավ հաթթիի տիրապետության տակ, բայց հետո Կիցցուվառևան երկիրը

7) հաթթիից ազատվեց և շրջվեց դեպի հուրրի երկիր:

8) Երբ Իսուվայի ժողովուրդը՝ Արնիս [ենթակաները], Արնիս դեմ

9) թշնամություն [սկսեցին], ես, Արևս, [սպառնազմի գե[ացի] եր[անց դեմ]:

10) ես հաղթեցի Իսուվային: [Իսուվացիները] իմ առջևից

11) փախան: Նրանք հուրրի երկիր գնացին: ես, Արևս, հուրրի մարդուն [հուրրի արքային - Հեղ.]

12) [նամակ] ուղարկեցի. «Երազարծրու իմ ենթականերին»: Բայց հուրրի[ի] մարդը հետ,

13) Արնիս [նամակ - Հեղ.] ուղարկեց ասելով «Ոչ»:

14) «Այդ քաղաքների բնակիչները նախկինում՝ իմ սրահի ժամանակ հուրրի[ի] էին

15) եկել և հաստատվել: Եվ իհարկե

16) հետո նրանց հաթթի երկիր որպես փախստականներ

17) գնացին: Հիմա վերջապես կովերը

18) իրենց ախտոս ընտրեցին: Իհարկե,

19) նրանց իմ երկիր են եկել»:

20) հուրրի մարդը իմ ենթականերին Արնիս չվերադարձրեց: Նա իր գործը,

21) իր մարտակառքերն ուղարկեց: Իսուվան Արնիս բացակայության ժամանակ

22) քաղանեցին, գերիներ, կովեր և ոչխարներ վերցրեցին,

23) հուրրի տարան: Արևս այդ ժամանակ

24) ուրիշ թշնամու [դեմ] ճակատամարտի էի (գնացել - Հեղ.):

- 25) [LÚ] Hur-ri ni-š DINGIR^{MS} i-te-ti-iq² UTU-ši a-na LÚ Hur-ri ke- 'e' -a-am
 26) um-te-e-er-ma šum-ma-mi 'a' -na ka-a-šum KUR²-tum a-i-ú-u(m-m)a
 27) iš-tu it-ti-ka i-pát-tá-ar-mi a-na KUR^{MS} Ğa- 'at' -ti
 28) i-sa₃₀-šġ-ġu-ur-mi ú ki-i a-wa-tum a-nu-um-mu-um-mi LÚ Hur-ri
 29) 'a' -na UTU-ši ke-e-a-am um-te-e-er-ma lu-ú qa-tam-ma-mi

-
- 30) i-na-an-na KUR^{MS} KI-iš-zu-wa-at-ni ša^{MS} Ğa-at-ti GUD^{2A}
 31) ú É GUD^{2A}-šú-nu ú-wa-ad-du-nim it-ti LÚ Hur-ri
 32) ip-tu-ru a-na UTU-ši iš-ġu-ru LÚ Hur-ri it-ti KUR^{MS} Ğa-at-ti

- 25) Խուրրիի [մարդը] աստվածային երդումը խախտեց: Ես, Արևս, Խուրրիի մարդուն այսպես
26) (Նամակ - Հեղ.) ուղարկեցի. «Եթե որևէ երկիր քննից
27) ազատվի և դնալի Խաթթի
28) շրջվի, այդ քանը ինչպես պետք է լինի»: Խուրրիի մարդը
29) (Նամակ - Հեղ.) ուղարկեց ինձ այսպես. «Հենց նույնը»:
-

- 30) Այժմ Կիցցուվառնա երկիրը Խաթթիի կռն է
31) և ընտրել է իր ախողը: Երանք Խուրրիից
32) ազատվել են և շրջվել են Արևիս կողմը: Խուրրի մարդը մեղանել է
Խաթթի դեմ:

Պայմանագրի քաղաքական ներատեղումը

Պայմանագրում Իսուվայի տվածնաև հեն կապված տեղեկատվությունը քաղաքական ներատեղում ունի, որի նպատակը Կիցցուվաստնայի խնդրանքով կողմնորոշումն արդարացնելն է. Լախնիլեում այն միտումնամետ դիրքորոմ ունեւ, սակայն խնքական տերուպյան առաջնադասման և նվաճումների համատեղատում խնքամետ դիրքորոշում ձեղ ընրեց, ակնհայտորեն, խաթթիի ճնշման տակ¹⁶:

Եթե պայմանագրում ներկայացված իրադարձությունները հավատի են, ապա կարելի է վերականգնել դրանց հետևյալ հաջորդականությունը: Լախնիլեում (ըստ Սառստատարի՝ երա պապի օրոց, այն է՝ մ.թ.ա. XV դարի առաջին կեսին) Իսուվայի քնակչության ինչ-որ հատված, թերևս, ազնվականներ, հաստատվել էր Միտտանիում, պեռոժնուն ետ վերադարձել: Այդ եղև շրջանում կամ ժամանակազրրեն դրան մուտ Իսուվան կախման մեջ էր ընկել խաթթիից: Հետո Իսուվան Միտտանիի օգնությամբ ազատվել էր խնքական գերիշխանությունից, իսկ երա քնակչության մի մասը (հավանաբար, վերոհիշյալ անձանց սերունդները) փախել էր Միտտանի: Ամենայն հավանականությամբ, այս վերջին իրադարձությունների համատեղատում է (Թուրխայիլաս II-ի օրոց), Իսուվան վերջնականապես հայտնվել խնքերի գերիշխանության տակ:

¹⁶ Պայմանագրի այս հատվածի ընթարձակ մեկնաբանությունը տես Altman 1990:

**ՊԱՅՄԱՆԱԳԻՐ ԽԵՌԱԿԱՆ ՏԵՐՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՀԱՅԱԱՅԻ (?)
ՄԻՋԵՎ (KBo XVI 45)**

խեթական սեպագիր տեքստերի կառույցում այս տեքստը⁷⁷ բվարված է «Անհայտ բովանդակության խեթերին ընդվզ գրված քե-կորներ» պայմանական անվանումը կրող գլխաբառի տակ⁷⁸: Դեռևս տեքստի հրատարակիչ Հ. Օստոնը կարծում էր, որ օգտագործված նշանների գրեթեմեկ հիման վրա կատարածից վեր է դրա պատկանելությունը «իև խեթական» փուլին⁷⁹:

Տեքստի բվագրումը մ.թ.ա. XV դարի շրջանակներում անհայտ է հնագրական չափանիշների յուսի ներքո⁸⁰, սակայն վերագրումը որևէ խեթական արքայի խնդրահարույց է: Թերևս այն կարող է տարվել երկն դարի առաջին կես (ինարավոր է, Տելեպիեոս արքայի կառավարման շրջանը): Նմանապես որոշակի կատարածներ կան դրա բնույթի կապակցությամբ (պայմանագիր թե հրահանգ): Նկատվել է, որ սա, այնուամենայնիվ, ավելի շուտ պայմանագիր է, քանի որ խեթական արքան դիմում է հայասացիներին հոգևակի ք-ձի երկրորդ դեմքով, ինչը հիշեցնում է «Թուդիապիլաս II - Մարիյա+հայասացիներ» պայմանագրի ոճը⁸¹: Տեքստի կառուցվածքը և որոշ օգտագործված բառերի կիրառությունը վկայում են դրա պատկանելության մասին այսպես կոչված միմա տիպի պայմանագրերին, որոնք հատկանշական են Անտախտասյա I-ի շրջանին⁸²:

Եթե KBo XVI 45-ը իրոք պայմանագիր է, ապա այն պետք է ոչ այնքան ծավալուն լիներ: Պահպանվել է Դ⁴-ի առաջին տողը և Հ⁴-ի եզրափակիչ տողը, ինչի վկայությունը երկու հորիզոնական տողանշատիկներն են: Հ⁴-ի սկզբը կրթված է:

⁷⁷ CTH 832, ինվենտարացին համարը՝ 2678Ը:

⁷⁸ Laroche 1971, Ա. Կասյանը այն հարցականի տակ դիտում է որպես նամակ (Kassian 2002: 81):

⁷⁹ KBo XVI.V (Օտտ). Երկն կարծիքին է նաև խեթական սեպագրական տեքստերի կառույցի կազմով Ա. Կոչանը (Kotak 2005.2: 166):

⁸⁰ Kotak 2005: 166.

⁸¹ Տես Քուչան 2004ա: 128, պայմանագիրը տես Քուչան 2016ա: 60-67:

⁸² Pecchioli Daddi 2002: 263; 2005: 286 Ann.51. Հերինսկը նշում է, որ երկուստեղ ընդամենը մեկ տեքստ է ստվա, որը կազմված է Անտախտասյա I-ի օրոք (KUB XXVI 10): Եւ նշում է տեքստում EN/BEL ⁸⁴⁴KiSiB «վերջի տեղ», որը յնայած վկայված է Տելեպիեոսի շրջանից, սակայն պայմանագրի ոճը հիշեցնում է Անտախտասյի շրջանը:

ԳԻՏԱԿԱՆ ՏԱՌԱԴԱՐՉՈՒՄ

ԴԿ

- 1) [.....] x x x x-pi [.....]
 2) [.....] x x me?-ma x-ma-za?-x[.....]
 3) [.....] ֆa] a-ak-ti ¹⁰⁰ Կa-a-ya-ֆa-an-za URU.DIDLI^{MA}
 4) [.....] x-it ¹⁰⁰ Կa-a-ya-ֆa-aֆ-ֆa x[.....]

 5) [.....-tu] ma-ti nu-za ¹⁰⁰ Կa-at-tu-ֆa-aֆ Կa-at-[ra-a-ֆi?]
 6) [.....] y]a?- 'la'-an-da-a-e-ma le-e ֆa-aj-te-
 [ni.....

 7) [.....]-tu ma-ti nu ma-a-an Կa-an-da DUMU.MUNUS^{MS}
 [.....
 8) [.....] ú Կa-ni-ya-at-ta ke-a DUMU.MUNUS^{MS} pi?-[.....
 9) [.....] pi-i-e-er MA-ժ-Ծ Կa-pi-ya-na-aj(-i) [.....
 10) [.....] DUMU-KU-NU

- 11) [.....] x ma-a-an pâr-na-aֆ ֆi-ji-i BE-EL ^{MA}KIŞ[IB
 12) [..... na-aֆ-ֆu?] Կa-ki-i na-aֆ-ֆu-ma GUD-uֆ UDU-uֆ nu-uֆ-ֆi?.....
 13) [.....] x KISLAH-ŞU A.ŞÂ-ŞU ^{MS}KIRI₆.GEŞTIN-ŞU [.....
 14) [.....] ֆar-ni-ni-ik-tu nu e-eֆ Կa-na-an-[za?.....
 15) [.....] x-e ú Ê-SÚ ta-la-aj-t-ti?
 16) [.....] x-an DINGIR^{MS}-ŞU an-d]a

17) [.....] x i-[.....

ՀԿ

- 1) [.....
 2) [.....] ni? x-[.....

- 3) [.....] iֆ-pâr-za-aֆ-za ap-pé-e-ez-zi-i(ֆ?
 4) [.....] x ú-iz-zi nu-uֆ-ֆa-ma-aֆ [.....
 5) [.....] x LUGAL GAL-uֆ ki-iֆ-ta-'at' [.....
 6) [.....-te] e-ni ma-a-an-ֆa-ma-a]ֆ.....
 7) [.....] x-a-ak-ku-uֆ nu-za pu-u-ri-i]n.....
 8) [.....] 'x-a' n-zi na-an pé-e-ra-aֆ-ֆa [.....
 9) [.....] x

- 10) [.....] -iֆ x[.....
 11) [.....] x DINGIR^{MS} x[.....

ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆ**ԴԿ**

- 1) [.....]
2) [.....]
3) [.....ի]մացիր: Հայաստանի քաղաքները/ին [.....]

-
- 4) [.....]x Հայաստան էլ [.....]
5) [.....] եվ հաթթուսա գրով/մ ես/կգրես [.....]
6) [.....] իսկ xxxxxxx չեյու/թես/չծրագրես [.....]

-
- 7) [.....] եվ եղևնիսկ ինչպես դուստրերը [.....]
8) [.....] և հանիչատուան, այդ դուստրերը/դուստրերին [.....]
9) [.....] տանը հարվածեց: Խաչից/ախից [.....]
10) [.....] քո որդիները

-
- 11) [.....]
12) [..... լինի դա] հացահատրկ, կովեր (և) ոչխարներ, երա/ն.....]
13) [.....] երա կայստեղերը, դաշտերը, խաղողի այգիները [.....]
14) [.....] թող փոխհատուցեն և արդունից/արդան դիմաց [.....]
15) [.....] երա տունը [եա] հանգ/խտ կբողենմ [.....]
16) [.....] երա աստվածները [.....]

-
- 17) [.....]

ՀԿ

- 1) [.....]
2) [.....]
3) [..... փխխան, եսին/ստորին [.....]
4) [.....] ելչավ և երանց [.....]
5) [.....] Մեծ արքա դու դարձար [.....]
6) [.....]-եք, եքն ծե/գ.....
7) [.....] xxx եվ [ծեր/քր] շորթ[ը]/շորթ[երը] [.....]
8) [.....-եք, քո/ծեր տներն էլ [.....]
9) [.....]

-
- 10) [.....]
11) [.....] աստվածները [.....]

ԴԿ

1-2: Առաջին երկու տողերում թերի պահպանված նշանների կապակցված ընթերցումը հնարավոր չէ դրանց խիստ ուրվագծային վերարտադրման պատճառով: Հնարավոր է, 2-րդ տողում կարելի է տեսնել *mēma-/mēmi(ya)-* «խոսել, ասել, հայտարարել, հռչակել» բայը⁶³:

3: Տողակզգրի վնասված մասի վերջում ակնհայտորեն զրված է [...*ša*]-*ak-ti* «իմացիր» (*sak(k)/sek(k)-* «գիտնեալ, իմանալ» *šakuwa-* «այց» գոյականից): Սուբալիտյունաս I-ի Հայաստյի արքա Նուրկանայի միջև կնքված պայմանագրում անկա է այս բայի կիրառության մի օրինակ *nam-ma-ma-za da-ma-in BE-LAM ku-i-e-ša-aš ku-iš [UN-aš] A-NA ʻUTU⁶⁴ EGIR-an ar-ša le-e ku-in-ki ša-a-ak-ti* «Բայց հետո ուրիշ տիրոջ, [ույ] էլ որ լինի, Արևիս ետևում չճանաչես» (KBo V 3 ԴԿ I 14-15)⁶⁵: Այս բայի նման կիրառության այլ ենթատեքստեր էլ կան պայմանագրերում: Երկու տողում անմիջապես հիշատակվող «Հայաստյի քաղաքներ» արտահայտությունը կարծես նշում է այն մասին, որ խոսքը իրոք պայմանագրի մասին է:

5: Տողի առաջին մասի վնասված մասի վերջում անկա է *-tu-ma-ti* (իրավ. ել. հոգնակի երկրորդ դեմք), ինչը թույլ է տալիս ենթադրելու մի գործողություն, որը խեթական արքան ակնկալում է պայմանագիր կնքողի կողմից (նույնը նաև 7-րդ տողի սկզբում): Տողի երկրորդ վնասված մասից առաջ անկա են *ša-at*-[.....] նշանները, որոնք կարելի է վստահաբար դիտել որպես *hatarai-* «գրել» բայի առաջին երկու նշանները, մանավանդ որ այս բառին նախորդում է ⁶⁶*šammasaš-ē*: «Եվ հասթուսաս [դու] գրեցիր»:

6: Այս տողի բարգմանությունը որոշակի բարդությունների հետ է կապված, չնայած ընդհանուր իմաստը պարզ է: *šah-šah-* «փորձել, ձգտել, հետազոտել, կյուրել և այլն» բայը *le/ul* ժխտական նախդիրով պայմանագրերում և նմանօրինակ տեքստերում սովորաբար ինչ-որ բացասական գործողության վրա դրվող արգելք է նշանակում: Օրինակ,

KBo IV 3 I 44-45.

nu-uš-ma-aš me-na-ah-ša-an-da i-da-a-lu le-e [ša]-an-ah-ti

«Նրանց դեմ չար բան մի փորձի անել»:

KBo IV 3 IV 12.

nu IT-7I ʻUTU⁶⁷ šUL-lu ša-an-ah-ti

⁶³ CHD.L-N: բայի համար տես p. 254.

⁶⁴ Sbu *Քոսյան* 2016ա: 20-21:

«Եվ դու Արևիս դեմ դավ ելուծես»:

Սակայն տողի սկզբում ասկա վնասված մասից հետո կասկածելի է նախ որոշակորեն վնասված ևս նշանի ընթերցումը, այնուհետև բավական լավ պահպանված հաջորդ նշանները որևէ հայտնի խեղճներն քառի վերականգնման հնարավորություն չեն ընձեռում, քանի որ դրա սկզբնական նշանները քացակայում են: Այդ պատճառով մենք նախընտրել ենք ձեռնպահ մնալ որևէ մեկնաբանությունից:

7: Տողասկզբի վնասված մասի վերջում պետք է գրված լինել ինչ-որ բայ, որի վերջավորությունը ասկա է նաև 5-րդ տողում (տես վերը): ma-a-an ին-նա-նա քառականացուցության անկայությունը ևս մի փաստարկ է մեր տեքստի վաղ թվագրման օգտին: Ավելի ուշ շրջանի տեքստերում հաճախակի հանդիպում ենք mahhanda ձևին («տույնիսկ ինչպես»)⁸⁵: Հավանաբար, խոսքը հայաստանյան կողմի դուատրերի մասին է, որոնք անվանապես հիշատակվում են 8-9-րդ տողերում: Երկրորդ վկայում է նաև 9-րդ տողում «տուն» քառի գրությունը (pi-i-e-er), ավելի ուշ շրջանում այս քառը, որպես կանոն, գրվում է É գաղափարագրով:

7-10: Տեքստի այս հատվածում խոսվում է «դուատրերի» և «որդիների» մասին, դժվար է կասկածի առնել այն, որ խեղճական արքան նկատի ունի հայաստանյան կողմի ինչ-որ անձի կամ անձանց սերունդներին: Այստեղ առավել կարևոր է թվում երկու իզական անունների հիշատակությունը (Ḫaniyatta և Ḫariyanah[-i]): Սույն անձանունները խեղճական տեքստերում այլևս վկայված չեն: Մրանցից առաջինը Յ. Տիշլերը ժամանակին համեմատել էր Լուգիից հայտնի խորրհիական արական սեռի անձնանուն Ḫaniate-ի հետ⁸⁶: 8-րդ տողի սկզբի պակասող մասում պետք է գրված լիներ անվազն մեկ այլ դատր անուն, քանի որ պահպանված անունից (Ḫaniyatta) առաջ դրված է *U* «և» շաղկապը: Արդյոք դա հաջորդ տողում հիշատակվող Ḫariyanah-ն է, պարզ չէ:

Երկու կանանց անվանապես հիշատակությունը եզակի դեպք է խեղճական տեքստերում՝ Վերին Եփրատի ավազանի քաղաքական միավորներին անկախ տեքստերի համար: Այն ոչ մի տեքստում վերինեփրատյան երկրներից որևէ իզական անձնանուն հայտնի չէ. միակ քացառությունը Իսուվայի Վատարուսես քաղաքից հարթի բերված քրմուհու անունն է՝ *AMA-š (Annš, HT II C4 V 9):

11: BE-EL ⁸⁷Kiš[IB] «կնիքի տան տեր/գլխավոր» պաշտոնի անվանումը խեղճական տեքստերում այլևս վկայված չէ: Յ. Պեքքիոյի Դադիկն այն մեկնաբանում է որպես «պահեստապետ» կամ դրան մոտ ինչ-որ

⁸⁵ Սյու քառի կիրառությունների համար տես Pulvel 2004: 41f.:

⁸⁶ Tischler 1982: 442.

պաշտոն, որը կապված է հերթական տնրության տարբեր քաղաքներում տնրակալված «կնիցի տներ» (É ⁹⁴KiSiB) հետ⁹⁷:

12: Տոդասկզի վնասված մասում ունի վերականգնումը ըստ ենթատեղատի. վնասվածքից հետո թվարկվում են «ոչխարներ», «կովեր», իսկ հաջորդ տողում «կալատեղեր» և «խաղողի այգիներ»:

15: ta-at-rja-ah-bi? «ղրյի (ներկա ժամ. եզ. III դեմք)» վերականգնումը հստակ չէ և աֆելի շատ հեռվում է KUB XXXI 103 74 11'-16'-ում առկա ենթատեղատի վրա (տես վերը, Գլուխ I). որտեղ խոսվում է պայմանագրի հնարավոր խախտման մասին (ղրյն ունի մեկին հանդես գալ խեթական արքայի դեմ)⁹⁸. Թերևս, մեր համատեղատին աֆելի եզատակահարմար է մեա-/մեա- «բողնե, հեռանալ, հանգիստ թողնել, խաղաղության մեջ թողնել» բայի⁹⁹ վերականգնումը (dalati - ներկա ժամ. եզ. II դեմք): Բային նախորդում է *Ú É-SÚ* «և նրա տունը», որը կարծես վկայում է վերը նշված երկրորդ բայի առկայության օգտին:

Հ4

3': išpart/z- «վախել, ցնե, հեռանալ» բայի վերականգնումը հաստատ է: Այս բայը վարդց ի վեր համարվել է հայերենի սպրդն «վախել» բայի հետ, որն ընդունվում է մասնագետների կողմից¹⁰⁰:

5': Այստեղ «արքա» (haddai) բառին հաջորդում է kis- «լինել, դառնալ» բայը, սակայն բառի զրույթյան մեջ չորրորդ նշանի ակզը մի փոքր վնասված է և թերևս դա at-ն է. դա թույլ է տալիս վերականգնել kistat բառանը (անցյալ ժամանակի եզակի երկրորդ դեմք). ինչը մեր ենթատեղատում թավալան տարօրինակ է («[եթե] մեծ արքա դու դառնաս»): Պարզ չէ, թե ում մասին է խոսքը՝ խեթական արքայի թե նրա, ում հետ կնքվել է պայմանագիրը: Այնուամենայնիվ, մենք այդպես էլ վերականգնել ենք, մեկնաբանությունները թողնելով հետագա ուսումնասիրություններին:

6': [-te]-e-ni-ն ներկա ժամանակի հոգնակի երկրորդ դեմքի վերջավորությունն է, ինչը թույլ է տալիս վնասված մասում ենթադրել խեթական արքայի հետ պայմանագիր կնքող անձանց հետ կապված (կամ նրանց պարտադրված) ինչ-որ գործողություն:

⁹⁷ Pecchioli Daddi 1982: 109 («signore del magazzino; impiegato del magazzino»).

⁹⁸ Այս բայի կիրառության և տոնգրությունների մասին տես Kloekhorst 2008: 857:

⁹⁹ Բայի համար տես Kloekhorst 2008: 856f.:

¹⁰⁰ Karahallı 1931: 48; Pulvel 1984: 450; Kloekhorst 2008: 410.

Յ՝ [.....]՝ x-a՝ n-ն ներկա ժամանակի հոգևակի երկրորդ դեմքի վերջավորությունն է: Այստեղ խոսքը պայմանագիր կնքող կողմի ինչ-որ բացասական գործողության մասին է:

«ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ» ԶԻՆՎՈՐՆԵՐԻ ՑՈՒՑԱԿ (KUB XXVI 62)

Այս տեքստն իրենից ներկայացնում է հնթական տեղության ազդեցության ոլորտում ընկած Փոքր Ասիայի հյուսիս-արևելյան շրջանների (կասակական ցեղերի տարածքը) և վերինեփրատյան երկրների առանձին քնակախյուրից զինմատայության վերջված զինվորների ցուցակ⁶⁵:

Հիշատակվող տեղանուններն են՝ Աաբա, Էրխիտա (նախորդ տեքստում Արխիտա), Լիտտա, Տեմիյա (նախորդում Տիմիյա), որոնցից երեքը հայտնի են նաև այլ աղբյուրներից: Մասնավորապես, Արխիտա քաղաքը (քառասկզբում a-c հերթագայությամբ) հիշատակվում է KUB XXIII 72-ում որպես հակախեթական դիրքորոշում ունեցող Պախիտուվայի դաշնակիցը, ինչպես նաև խեթա-հայաստանյան մի պայմանագրում (KUB XXVI 39) հանդես է գալիս Արխիտայի Ամպրուպի աստվածը⁶⁶: Իսկ Տեմիյան Լույնն է ինչ միևնույն տեքստում պախիտուվացիների հարձակումներից տուժած Տիմիյան⁶⁷: Ինչ վերաբերում է Աաբային, ապա այն վկայված է մեկ այլ տեքստում որպես հնթական տեղության ազդեցության գուռու արևելյան շրջանների սահմաններից ընկած քնակավայր⁶⁸:

⁶⁵ CTH 140.1. Այս և նմանատիպ տեքստերի մի ժամի հրատարակությունը տես Von Schuler 1965: 134ff.: Աստղև հոյվող հատվածի գիտական տատարյարմունքը տես S.145:

⁶⁶ Տեքստի հրատարակությունը և մեկնաբանությունները տես Քոսյան 2004գ:

⁶⁷ Տեմիյա-Տիմիյայի առկայությամբ առաջադեմը է համադրությունը անտիկ աղբյուրների Տիմեոսի և Խեստագաի հայկ. Ջիմին քնակավայրի հետ Երզնկայի դաշտում (լարծիցների համար տես Քոսյան 2004ա: 97, նաև Գյուլս 3. «Վերինեփրատյան տարածաշրջանի քաղաքական աշխարհագրությունը»):

⁶⁸ Տես Քոսյան 2004ա: 84:

C4 IV

- 26) 50 ÉRIN^{ᐱᐱᐱ} ᐱᐱᐱ^{ᐱᐱᐱ} Mu-ut-ta-[-i]?...
 27) 50 ÉRIN^{ᐱᐱᐱ} ᐱᐱᐱ^{ᐱᐱᐱ} Ta-at-t[a]?...
 28) ŠU-ŠTERIN^{ᐱᐱᐱ} ᐱᐱᐱ^{ᐱᐱᐱ} K[-i]...
 29) 1 ME ÉRIN^{ᐱᐱᐱ} ᐱᐱᐱ^{ᐱᐱᐱ} Ta-x[-]
 30) 10 ÉRIN^{ᐱᐱᐱ} ᐱᐱᐱ^{ᐱᐱᐱ} AS-du-he-e-r[-a]...
 31) ŠU.NIGIN 60 ME 35 ÉRIN^{ᐱᐱᐱ} KUR ᐱᐱᐱ^{ᐱᐱᐱ} ...
 32) *Wa-al-ta-ti-is LÚ ᐱᐱᐱ^{ᐱᐱᐱ} tja-x[-]
 33) *Ku-u-wa-aš LÚ ᐱᐱᐱ^{ᐱᐱᐱ} Še-a-la n[u-za] li-in-ki-ya-
 34) LÚ ᐱᐱᐱ^{ᐱᐱᐱ} E-er-ti-ta nu-za li-in-ki-[-ya]...
 35) LÚ ᐱᐱᐱ^{ᐱᐱᐱ} Li-ā-ta nu-za li-in-ki-[-ya]...
 36) *t[-i]-i-n[-i]-š LÚ ᐱᐱᐱ^{ᐱᐱᐱ} Te-mi-ya ū-[-L] ...
 37) L[Ú] DJUB.SAR I-NA ᐱᐱᐱ^{ᐱᐱᐱ} tja-at-ti
 38) *Ka-a-ši-ya-ra DUMU *Ta-ra-aš-ku-š DUMU *A[-]...
 39) *Pāt-tal-li-ya DUMU *U-ra-wa-al-ku-[-]...
 40) DUMU *Pa-a-ta *Kal-ma-ta-zi-ti DUMU ...
 41) *Tar-tu-un-da-zi-ti DUMU *Ku-uk-ku-[-]...
 42) x[-]...
 43) Š[U.NIGIN] 6+[-]x...

ՀԿ IV

- 26) «50 զինվոր Մուսխազ[ի(-)] քաղաքից. [
- 27) 20 զինվոր Տառտ[ա?(-)] քաղաքից. [
- 28) 60 զինվոր Կիլի(-)] քաղաքից. [
- 29) 100 զինվոր Տա-ա[] քաղաքից. [
- 30) 10 զինվոր Աշոտիսեր[ա(-)] քաղաքից]
- 31) Ընդամենը' [...] երկրի 635 զինվոր:
- 32) Խա-ա[...] քաղաքից Վալտախիսր.
- 33) Ապա քաղաքից Կուվաաը: Ն[ա երգվեց?: ...ը]
- 34) Էրխիտա քաղաքից: Եվ [խա] երգվեց: ...ը]
- 35) Լխտա քաղաքից: Նա երգվեց:]
- 36) Խին[ի]սը Տեմիչա քաղաքից չ[երգվեց:]
- 37) [Գ]րիչը Խաթթաասում [.....]:
- 38) Կասիլարան՝ Տարասկուլի որդին, Ա-[.....]-ի որդին, [....
- 39) Պատտայիչան՝ Ուրավալուլի(-)[...] որդին, [...
- 40) Պատայի որդին, Կալմախաջիտին՝ [.....]-ի որդին,
- 41) Թարխունդաջիտին՝ Կուկու(-)[...]ի որդին, [
- 42)...
- 43) Ընդամենը 6[... զինվոր]»:

ՇԱՆՈՁԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Չինվորների ցուցակը կազմված է նրոց տարրեր սկզբունքներով:

26'-31': Տեցստի այս հատվածում զինվորները թվարկվում են ոչ անվանապես, այլ ըստ բնակավայրերի: Արդյունքում նշված 635 թիվը, ակնհայտորեն, ընդգրկում է նաև տեցստի կորսված հատվածում և նախորդ տողերում հիշատակվող զինվորների ընդհանուր քանակը:

32'-37': Այստեղ արդեն ցուցակն ընթանում է անվանապես: Վերջին տողում նշվող «գրիչը» կարող էր փնել մայրաքաղաք Խաչթուսասում այս ցուցակն արձանագրողը (ինարավոր է նաև այլ բացառություն):

38'-41': Այս հատվածում թվարկումը կատարվում է այլ սկզբունքով՝ զինվորն ըստ հայրանվան:

Առաջին և երրորդ ցուցակները գրեթե ինարավորություն չեն ընձեռում որևէ պատկերացում կազմելու զորահավաքի աշխարհագրության վերաբերյալ: Առաջին ցուցակում հիշատակվող բնակավայրերը խնրական մյուս տեքստերում այլևս վկայված չեն: Ինչ վերաբերում է երրորդին, ապա անձնանունների առկայությունը կարող է վկայել միայն տվյալ տարածքի էթնիկական բովանդակության մասին (այդ մասին տեղում՝ Գլուխ III):

Երկրորդ ցուցակի տեղանունները հիմն են, որոնցից ամբողջությամբ պահպանվել են չորսը, իսկ մեկից՝ առաջին նշանը և երկրորդ սեպախմբի սկիզբը (երկու հորիզոնական սեպեր):

Տեքստը⁹⁵ լեզվա-հնագրական հիմքի վրա թվագրվում է այսպես կոչված «միջին խեթական դարաշրջանով»⁹⁶, խեթական արքա Թուղթափյաս II-ից մինչև մոտավորապես Թուղթափյաս III, առավել հավանական է Առեուվանդաս I-ի շրջանը⁹⁷: Այս ընդարձակ տեքստը ամբողջությամբ նվիրված է խեթական արքայի պալատում թիկնապահ ջոկատի ամենօրյա պահակաչին ծառայողական պարտականությունների նկարագրությանը: Արքայական թիկնազորի կազմում, ըստ տեքստի, գտնվում էին նաև տեքստի արևելյան շրջանների զինվորներ:

Հ4 III

- 35) ma-a-an a-ra-ah-zi-na-an-ma ku-in-ki ÉRIN^{ae3}-an na-ah-šu ÉRIN^{ae3} u^uQa-a-ah-ga ku-u-ru-ra-ah
 36) na-ah-ma ÉRIN^{ae3} u^uKum-ma-ḫa ku-i-na-an im-ma ku-in ÉRIN^{ae3} LUGAL-ah ḫal-za-a-i
 37) nu LÚ^{ae3} ME-ŠE-DI-TIM EGIR-an-da ḫu-u-ma-an-te-eh pa-a-an-zi ma-a-[a]n-[š]a-ma-ah
 38) ^{ae3}SUKUR^{ae3}-ma te-pa-u-e-eh-zi na-ah-ta A-NA LÚ^{ae3} SUKUR^{ae3}-^{ae3}SU[KUR^{ae3}]
 39) ar-ḫa te-an-zi na-at EGIR-an-da pa-a-an-zi na-at-za ḫu-u-la-li-ya-u-wa-ar
 40) ḫal-zi-iš-ša-an-zi

⁹⁵ Տեքստի ամբողջական զիտական հրատարակությունը տե՛ս Jakob-Rost 1965: 166ff.; Güterbock and Van den Hout 1991, իսկ առանձին ընդարձակ հասկացմանը՝ Alp 1940: 6ff.; Alp 1983: 10f., 106ff.: սույն հասկացել տես Քոսյան 2002ք: 229:

⁹⁶ Այս տեղմիտի համար տես Neu 1979: 82; Houwink ten Cate 1970: 3f.; Ա. Կաննենհուբերն առաջարկում էր «վաղ երր խեթերեն» «Fruhjungbethitisch» կամ «արխայիկ երր խեթերեն» «Archaischjungbethitisch») (Kammenhuber 1969: 28f):

⁹⁷ Տ. Հոուվինգ տես Կաննեն այս տեքստը զիտում է որպես «Վարավոր է միջին խեթական» (1970: 6), մոտավորապես Թուղթափյաս I-ից մինչև Թուղթափյաս III-ի կառավարումը ներառյալ:

- 35) «Իսկ երբ ինչ-որ օտար ջոկատներ թշնամի կասկերի ջոկատներ,
 36) Կոմմախայի ջոկատներ կամ ինչպիսի ջոկատներ էլ որ ցնեն, աք-
 ղան կանչի,
 37) ապա թղոր պահակները կհետևեն կրանց: Բայց եթե նրանց համար
 38) կիզակները պակասեն, նրանց նիզակակիտներից նիզակներ
 39) կվերցնեն և կհետևեն (նրանց): Նրանք դա շրջափակում են
 40) անվանում»:

Այս տեքստի վերը հղված հատվածը կարևոր է այն առումով, որ KUB XXVI 62-ից³⁵ գատ, ցրացուցիչ և ուղղակի տեղեկատվություն է պարունակում Հալկական թոնաշխարհի արևմտյան շրջանների քնակության շարքերից գինեկորների հավաքագրման վերաբերյալ: Ընդ որում այստեղ մասնավորեցված է այդ գինեկորների գինձառայության ոլորտը՝ խեթական մայրաքաղաք Խաթրուաստում գտնվող արքայական պալատը: Կերինեփրատյան կախյալ երկրների վրա դրված պարտականությունների շարքում պայմանագրերում հստակ նշվում է խեթական արքային անհրաժեշտության դեպքում գինումով աջակցելու պահանջը³⁶: Ասկայն պայմանագրերում խոսվում է միայն ռազմական գործողությունների ընթացքում զորաշուկատների տրամադրման մասին, իսկ մեր տեքստը և KUB XXVI 62-ը վկայում են, թերևս, երկարամակեռ գինձառայության մասին:

³⁵ Տես վերը տալս գլուխ:

³⁶ «Պայմանագիր Մուսալիուլիունաս Ի-ի և Հաբասաի արքա Խունկանայի միջև» (Քույան 2016ա: 26-27 [ԴԿ II 26-31]), «Պայմանագիր Ռուդնապիաս II-ի և Մարիյասի ու Հաբասաի ժողովրդի միջև» (Քույան 2016: 62-63 [34-40]):

Այս տեքստը¹⁰⁰ նամակ է գրված խեթական արքայի կողմից քազուհուն, որտեղ ներկայացվում է ինչ-որ գետով ազգությանը կանկ աշխատողներին մթեքը հասցնելու մասին: Այստեղ նկարագրվում է Պիտտիպարիզա քաղաքից ելավերով կամ յաստերով մինչև Սամուխա հացի առաքումը: Ճանապարհին հիշատակվում է Արծիյա քաղաքը, որտեղից ևս լրացուցիչ մթեք էր բերվել:

Միևնույն նավարկելի գետի ափին վերոհիշյալ քնակալայրերի գտնվելու վաստը կարևոր է ինչպես քննարկելով ժամանակաշրջանի պատմական աշխարհագրության խնդիրների, այնպես էլ վերլինելիքառյան տարածաշրջանում խեթական տերության արտաքին քաղաքականության լուսարանման տեսանկյունից: Խնդիրն այն է, որ ներկայումս դեռևս չունված չէ սույն գետի նույնականացման հարցը (եփրատ կամ Հալիս)¹⁰¹:

¹⁰⁰ CTH 186, հրատ. Garstang and Gurney 1959: 33f. (թարգման.); Cornelius 1958: 37f.; Hagenbuchner 1989: 136ff. (գլխավորապես տարադարձում և թարգմանություն); Hoffner 2009: 81ff. (թարգման.); Marizza 2009: 123ff.

¹⁰¹ եփրատ = BİĞİCİ 1945-1951: 29f.; Houwink ten Cate 1970: 62 n.31; Xa-vapxw 1971: 54ca.; Ünal 1974: 209f.; Laroche 1985: 91f. և այլն; Հալիս = Garstang and Gurney 1959: 33ff.; Fortlani 1979: 184 n.105 և այլն:

74

- 17) [.....]n[.....]
 27) [.....] Խա-տ-ր[Ե-ա-ն-ու-ն-ki-ն-ու-նա [.....]
 37) [.....] xxx É ⁰²Տա-մա-մա-մա-նա-աժ x [.....]
 47) [nu A-NA ⁰²MĀ^{02A}U⁰²Pit-te-ya-ri-ga-za Խal-ku-eš-šar ⁰²Ša-mu-u-[Խa
 57) [ku-it U-UL7] 1-ŠU pé-e-te-er nu Խa-an-te-ez-zi KASKAL-ši ki-iš-ša-a[n da-
 i-e-er]
 67) [4 ME 50 NINDA ER]IN⁰² 10-ti-i-iš 6 ME NINDA ERIN⁰²U⁰²Qa-aš-qa 16
 PA ZÍO.DA KU;
 77) [.....] x nu wa-a-tar te-pu ku-it e-eš-ta nu-uš-ša-an A-NA ⁰²MĀ
 87) [... a] pád-da da-i-e-er ki-ն-ու-ն-ա-ժ-ժ-ա-ն u-i-te-e-ni ne-e-a-at
 97) [nu ⁰²MĀ]U^{02A}U⁰²Pit-te-ya-ri-ga nam-ma da-iš-te-i-e-er
 107) [nu-uš-ša-a]n A-NA ⁰²MĀ^{02A} ki-iš-ša-an da-i-e-er
 117) [1 ME 30 PA ZÍZ] 1 ME 20 PA ŠE nu ŠU.NIGIN-ma I-NA 2 KASKAL⁰² 1 ME
 30 PA ZÍZ
 127) [1 ME 20 PA ŠJE 1 LI-IM 50 NINDA ER]IN⁰²
 137) [Խa-an-t]je-ez-zi paí-ši-ya ⁰²MĀ TUR ⁰²Ar-zi-ya-za da-iš-te-ya-an-zi
 147) n[u-uš-š]a-an ki-iš-ša-an ti-ya-an-zi 50 PA ŠE 6 ME NINDA ERIN⁰²[.....]
 157) [(nu) ŠU.NIGIN.GAL ki-iš-ša-an ⁰²MĀ^{02A} ku-it ka-(ru-u Խal-ku-eš-šar]
 167) [⁰²]Ša-mu-u-Խa pé-e-Խu-te-er [1 LI-IM 6 ME 50 [NINDA ER]IN⁰²]

Ասոփիև եզր

- 177) ŠÁ.BA 4 ME 50! NINDA ER]IN⁰² 10-ti-i-i-[š] 1 ME 30 PA ZIZ [1 ME 70 PA
 ŠE]
 187) [n]a-at 3 ME PA ZÍZ ŠE-[ya]
 197) [ki-ն-ու-ն-ա?] ⁰²MĀ^{02A}U⁰²Pit-t[e-ya]-ri-ga nam-ma x[.....]
 207) [na]-aš-[t]a? a-pi-ya da-iš-te-ya-an-zi

74

- 1) [.....]
- 2) [.....] և գրեցի: Այժմ [.....]
- 3) [.....] xxx «սեզամի տուեց» [.....]
- 4) [Եվ] նավերը Պիտտիյարիզայից Աամոխա] սենդամբերը
- 5) մեկ անգամից [չեն] տանում: Առաջին ուղևորության ընթացքում պս-
պե[ս են անում.]
- 6) [450 զինվորա[կան] [իաց], որ տասնապատիկ է [քաշ ունի?], 600
կասկական զինվորական հաց, 16 PA (= parisu) քաղցր ալյուր
- 7) [.....]: Եվ եթևերը ջուղը քիչ է. նրանք այն [մթերքը/քեղը - Հեղ.] դնում
են
- 8) [.....] նավերի վրա: Եվ նրանք շարժվում են:
- 9) Եվ այսպես [նավե]րը Պիտտիյազիզայում քարծում են:
- 10) [Նրանք] նավերը այսպես են քարծում.
- 11) 130 parisu կորեկ, 120 parisu գարի: Շրջամեղ- երկու ուղևորության
ժամանակ՝ 130 parisu կորեկ.
- 12) [120 parisu գա]րի և 1050 զինվորական հաց:
- 13) [Առաջին ուղևորության ժամանակ Արցիյայից փոքր նավ են
քարծում:
- 14) Եվ նրա վրա] այսպես են տեղավորում. 50 parisu գարի (և) 600
զինվորական հաց [...]
- 15) [Եվ ամբողջը միասին այսպես է. երբ նավերով նախ[կենում մթերքը]
- 16) Աամոխա էին տանում, այսքան էր. [1]650 [զինվորական հաց]:

Ստորին եզր

- 17) Այդ թվում՝ 450 զինվորական հաց, որ տասնապատիկ է [քաշ ունի?],
130 parisu կորեկ, [170 parisu գարի]:
- 18) [Եվ]յա [միասին] 300 parisu կորեկ (և) գարի է:
- 19) [Այժմ?] նավերը Պիտտիյարիզա են [վերադառնում?]:
- 20) Եվ այնտեղ [կրկին] բեռնվում են:

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

3: Չիկագոյի խեթերնի բառարանում ⁴⁶²ša(m)na(m)na-ն բարգմանվում է որպես կաղնու ծառի և դրա պտղի ինչ-որ մի տեսակ⁴⁶³։ Լաֆլինում առաջարկվել էր «սեզամ» բարգմանությունը, որին հենում է Ա.Հազներուխները։

4: haikueštar բառը բարգմանվում է որպես սննդամթերք, սակայն նկատի առնելով դրա արմատը (haiki- «հացահատիկ»⁴⁶⁴), պարզ է, որ խոսքը հացամթերքի մասին է։

4-5: Այս երկու տողերի մեկնաբանությունը որոշակի խնդիրներ է առաջացնում։ 5-րդ տողի սկզբում արևա վնասված մասում բացասական ԱՆ մասնիկ վերականգնելու դեպքում⁴⁶⁵ քեռեափոխարկման գործընթացը երբ իմաստ է տալիս, ի տարբերություն նախնիներում արևա քարգմանությունների։ Այսինքն, մթերքը Պիտոփարիզայից հնարավոր չէր տեղափոխել Աամուխա մեկ ուղևորության ընթացքում կապված գետի ջրի ցածր մակարդակի հետ. երկն տողի շարունակությունը հաստատում է այս վերականգնումը։

5: Տողավերջի լսկունայում վերականգնումը կամայական է։ kēštan բառի առկայությունը կարող է թույլ տալ առաջարկել «անն» բայը. Ա. Հազներուխները առաջարկում է [-նաֆի վրա]։ Երկու դեպքում էլ իմաստը երկն է։

6: Ավելի վաղ չորանի հրատարակություններում երկու հացատեսակները չէին տարբերակվում։ Մասնավորապես, ենթադրվում էր, որ 6 ME NINDA ERIN⁴⁶⁶ ⁴⁶⁷Qešqa-ն նշանակում էր «600 զննվողական հաց ազգությամբ կաակ աշխատողների համար»⁴⁶⁸, այսինչ խոսքը կասկերի նդանակով թիված հացի մասին է։

7: Ա. Հազներուխները տողի սկզբում առաջարկում է վերականգնել «պատրաստել/թխել» բայը։

8: ueteni neya- «ջրով/ջրի վնայով շարժել, շրջվել», նկատի ունի, որ նախը գնում է դեպի իր մեկնակետը։

10: Այս նախադասության բառացի քարգմանությունը այսպես է. «Լրանց նախիրի վրա այսպես են դնում»։

19: Տողակզրի վնասված մասում kinuna «այժմ» բառի վերականգնումը Ա. Հազներուխների կողմից ենթադրեցաւում դիվար է տեղափոխել։

⁴⁶² CAD S: 114f.

⁴⁶³ Pulvel 1991: 35ff.

⁴⁶⁴ Hagenbuchner 1989: 136.

⁴⁶⁵ Garstang and Gurney 1959: 33.

**ՊԱՅՄԱՆԱԳԻՐ ՍՈՒՊՊՈԼՈՒՈՒՄԱՍ Ի-Ի ԵՎ ՄԻՏՏԱՆԻ ԱՐՔԱ
ՇԱՏՏԻՎԱԶԱՅԻ ՄԻՋԵՎ (KBo I 1 ԵՎ I 2)**

Այս պայմանագիրը⁹⁶ կնքվել է խեթական արքա Մուսպիլուլիումաս I-ի կողմից Միտտանիի նվաճումից հետո իր իսկ կողմից վերջինիս արքա հռչակված Շատտիվազայի հետ: Չնայած այս տեքստը կազմված է մ.թ.ա. XIV դարի երկրորդ կեսին, սակայն դրանում կարևոր տեղեկություններ են հաղորդվում Մուսպիլուլիումասի հոր՝ Թուդխալիյաս III-ի կառավարման շրջանում (ամենայն հավանականությամբ՝ սկզբնական փուլի) տեղի ունեցած մի իրադարձության մասին, որի ենթատեքստում հիշատակվում է Իսուվա: Խոսքը Հայկական լեռնաշխարհին արևմուտքից հարող Խաթթիի արևելյան շրջանների քնակչության վախճանի մասին է դեպի Իսուվա: Մասնագիտական հրատարակություններում պայմանագրի այս հատվածը պայմանականորեն ստացել է «Իսուվական ցուցակ» անվանումը:

Սույն իրադարձությունը ժամանակագրորեն հենու չէ Սոնուվանդաս I-ի միանձնյա կառավարման շրջանում Հայկական լեռնաշխարհի արևմուտքի քաղաքական միավորների և խեթական տերության փոխհարաբերություններն արտացոլող տեքստերից⁹⁷: Թուդխալիյաս III-ի կառավարման շրջանում Տերության ծայրատիճան ծանր վիճակի, ինչպես նաև վերինեփրատյան ավազանի երկրների անջատողական միտումների մասին առկա են մի շարք տեքստեր⁹⁸:

Մուսպիլուլիումաս I-ի և Միտտանիի արքա Շատտիվազայի միջև կնքված պայմանագիրում հաղորդվող տեղեկությունները էական ներդրում կարող են ունենալ Հայկական լեռնաշխարհի քաղաքական միավորների պատմության և աշխարհագրության ուսումնասիրման տեսանկյունից:

Պայմանագրի տեքստային կազմն այսպիսին է.

Աջքաղծրեն - KBo I 1; KBo I 2; KUB III 1a-d + KBo XXVIII 111 + 112 + 114 (+)113.

Խեթերեն - KUB XXI 28 (+) KUB XXVI 34.

Պայմանագրի խեթերեն տարբերակը պահպանվել է խիստ վնասված տեքստով, այդ իսկ պատճառով ստորև կներկայացնենք դրա աջքա-

⁹⁶ CTH 51, հրատ.՝ Weidner 1923: 2f. [աջքաղծրեն տարբերակը]; Laroche 1969 [խեթերեն տարբերակը]; Beckman 1996: 38ff., N.6a (քաղզմանաբար).

⁹⁷ Տես վերը՝ Գլուխ I. KUB XXIII 72+- և KUB XXXI 103:

⁹⁸ Այդ տեքստերը հրատարակվել և ուսումնասիրվել են տարբեր մասնագետների կողմից (տեքստերի զիտական հրատարակությունը և պատմագիտական մեկնաբանությունները տես Քոչյան 2016ա: 68-107):

դրին տարբերակը հատվածայր: KBo I 2-ը (ինչնետ. համար՝ VAT 13024), որը KBo I 1-ի պատճենն է, խիստ վնասված է, ըստ այդմ ստորև տրվում է առավել բավ պահպանված KBo I 1-ը (ինչնետ. համար՝ ՅՕ 69/299):

- 10) a-na tar-ši a-bi-šú' ša LUGAL KUR URU¹Ja-at-ti
KUR URU¹I-šu-wa 'it'-ta-kir
- 11) ÉRIN^{MES} ša KUR URU¹Ja-at-ti i-na KUR URU¹I-šu-wa i-te-er-bu ÉRIN^{MES}
URU¹Gur-ta-li-š-ša ÉRIN^{MES} URU¹A-ra-wa-an-na KUR URU¹Za-az-<zi>-ša
- 12) KUR URU¹Ka-la₂-aš-ma KUR URU¹Tim^m-na URU¹SAG¹Ja-ti-wa URU¹SAG¹Kar-na
ÉRIN^{MES} URU¹Dur-mi-it-ta KUR URU¹Al'-ja KUR URU¹Jur-ma URU¹SAG¹Ja-ra-
na
- 13) mi-š-šu ša KUR URU¹Te-ga-ra-ma ÉRIN^{MES} URU¹Te-pu-ur-zi-ia ÉRIN^{MES} URU¹Ja-
az-ga 'ú' ÉRIN^{MES} KUR URU¹Ar-ma-ta-na tar-ši a-bi-ia it-ta-ak-ru
- 14) ú URU¹UTU-ši URU¹Šu-up-pi-lu-li-u-ma LUGAL GAL UR.SAG LUGAL KUR URU¹Ja-
at-ti na-ra-am URU¹id-du-uk-šu-nu-ti
- 15) a-ni-na ÉRIN^{MES} ša i-na ŠU-ia iš-ti-'tú' ÉRIN^{MES} an-nu-ú i-na KUR URU¹-
šu-wa i-te-ru-ub ú mi-nu-me-e ÉRIN^{MES} URU¹an-nu-tu₄
- 16) ú KUR.KUR^{MES} an-nu-tu₄ i-na tar-ši a-bi-'ia' it-ta-ak-ru 'ú' e-bir-ti KUR
URU¹I-šu-wa i-na ŠÁ-bi URU¹KUR aš-bu
-
- 17) 'ú' URU¹UTU-ši URU¹Šu-up-pi-lu-li-u-ma LUGAL GAL LUGAL 'KUR' URU¹Ja-at-ti
UR.[SAG] na-ra-am URU¹at-ta-'la'-ak a-na mu-ul-tar-ri-šu-ut-[ti-š]u
- 18) [š]a URU¹Tu-uš-rat-ta LUGAL URU¹UD.KIB.NUN.NA e-te-bi-ir-ma a-na KUR URU¹-
šu-wa at-ta-lak ú KUR URU¹I-šu-wa i-na [a-nu-ut]-ti-šu
- 19) eš-te-'e-šu-nu-ti i-na ša-nu-ut-ti-ia a-na ARAD^{MES}.ia ut-te-er-šu-nu-ti
ÉRIN^{MES} ú KUR.KUR^{MES} ša tar-ši a-'bi-ia'
- 20) i-na ŠÁ-bi KUR URU¹I-šu-wa i-te-er-bu ÉRIN^{MES} URU¹Gur-ta-li-š-ša ÉRIN^{MES}
URU¹A-ra-wa-an-na KUR URU¹Za-az-zi-ša KUR URU¹Te-ga-ra-ma!
- 21) KUR URU¹Tim-mi-na URU¹SAG¹Ja-'li-wa URU¹SAG¹Kar'-na ÉRIN^{MES} URU¹Dur-mi-it-
ta KUR URU¹Al'-ja KUR URU¹Ju-ur-ma URU¹SAG¹Ja-ra-na
- 22) ½ ša KUR URU¹Te-ga-ra-ma ÉRIN^{MES} URU¹Te-pu-ur-'zi'-ia ÉRIN^{MES} URU¹Ja-az-
ga ÉRIN^{MES} URU¹Ar-ma-ta-na ÉRIN^{MES} an-nu-tu₄ ú KUR.KUR^{MES}
- 23) uš-la-tu₄ 'al'-te-'e-šu-nu-ti a-na KUR URU¹'Ja'-at-ti ut-te-er-šu-nu-ti
KUR.KUR^{MES} ša al-qú-ú 'um'-te-eš-šer-šu-nu-ti a-na aš-ri-šu-nu-ma
- 24) it-ta-aš-bu ú mi-nu-me-e ÉRIN^{MES} ša ú-me-eš-š-ri-ru a-na ÉRIN^{MES}.šu-nu-
ma i-te-er-bu ú KUR URU¹Ja-at-ti aš-ri-šu-nu-ma iš-ša-bat

ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

- 10) հաթթիի արցայի հոր օրոց Իսուվան բշանացալ:
 - 11) հաթթիի բնակչութունը գնաց Իսուվա՝ Գուրտալիսասայի զորքը, Արավաննայի զորքը, Չազգիսան,
 - 12) Կալաման, Տիմնան, Խալիվան, Կարնան, Դուրմիստայի զորքը, Ալխան, Խուրման, Խարանա լոը,
 - 13) Թեզարամայի կեսը, Տնպուրգիայի զորքը, Խազգայի զորքը [և] Արմատանայի զորքը իմ հոր օրոց բշնամի դարման:
 - 14) ել ես՝ Արևը, Առապիլուլիումաը, Էբրուը, հաթթիի արցան, Ամպրուպի աստծո սիրելին, հաղթեցի նրանց:
 - 15) Հիմա զորքերը, ովքեր փախան իմ ձեռքից, այդ զորքերը մտան Իսուվա և բոլոր այդ զորքերը
 - 16) և այդ երկրները, որոնք իմ հոր օրոց բշնամացել էին [և] ապրում էին Իսուվայից այն կողմ՝ բշնամիների մեջ:
-
- 17) ել ես՝ Արևը, Առապիլուլիումաը, Էբրուը, հաթթիի արցան, Ամպրուպի աստծո սիրելին, որոքս եկա Տուշրաստա արցայի
 - 18) մեծամտության դեմ: ես անցա եփրաուը և դեպի Իսուվա գնացի և երկրորդ անգամ Իսուվային
 - 19) հաղթեցի, երկրորդ անգամ նրանց իմ ստրուկները դարձրեցի: Այն զորքերը և երկրները, որոնք իմ հոր օրոց
 - 20) գնացել էին Իսուվա՝ Գուրտալիսասայի զորքը, Արավաննայի զորքը, Չազգիսան, Կալաման,
 - 21) Տիմնան, Խալիվան, Կարնան, Դուրմիստայի զորքը, Ալխան, Խուրման, Խարանան,
 - 22) Թեզարամայի կեսը, Տնպուրգիայի զորքը, Խազգայի զորքը, Արմատանայի զորքը, այս զորքերին և երկրներին
 - 23) ես հաղթեցի և նրանց հաթթի վերադարձրեցի: Այն երկրները, որոնք գրավեցի, ես ազատ արձակեցի, նրանք իրենց նախկին բնակավայրերում
 - 24) հաստատվեցին: Բոլոր ժողովուրդներին ում ես ազատեցի, իրենց ժողովուրդներին մոտ գնացին և հաթթին միացրեց և նրանց տաքամաը վերցրեց:

11: ÉRIN⁶² «զոքը, ջուկատ; ուզմանքն ճամբար; բազմություն»⁶³ բառը (խնթ. tuzzi-) սովորաբար քարգմանվում է «որպես ջուկատ, զոքը», ինչը մեր տեքստի պարագայում այնքան էլ նպատակահարմար չէ կիրառել. tuzzi-ի համար առ այսօր առաջարկված հնդեվրոպական զուգահեռները (զոթ. piada «ժողովուրդ», հին իդանդ. tuath «ժողովուրդ, ցեղ» և այլն)⁶⁴, անկախ որոշ լեզվաբանների ժխտողական վերաբերմունքին, առավել քան համոզիչ են: Վաղ պետականության փուլում կենտրոնի ենթակայության տակ ապրող տոհմացեղային հասարակությունում համայնքի յուրացանչուր անդամ թե երկրագործ ու անասնապահ էր, թե անհրաժեշտության դեպքում զինվոր: Կարծում ենք, որ իրավացի են այն մասնագետները, ովքեր ÉRIN⁶²-ը քարգմանում են որպես «ժողովուրդ»⁶⁵:

Այլ հարց է, թե ինչու քվարկվող տեղանունների քննադրությունը մասամբ նշվում է որպես «ժողովուրդ» (ÉRIN⁶²), մասամբ էլ տրվում է միայն տեղանունը (երկիր կամ լեռ): Ենթադրելի է, որ պատճառը վերոհիշյալ շրջանների քննադության սոցիալական կազմակերպման ատոմանն է, ինչը արդյուրների անբավարարության պատճառով առայժմ դժվար է մեկնաբանել: Կամ, հնարավոր է, գրիչը ÉRIN⁶²-ով նշված շրջանները ներկայացված են եղել, խաղաղ քննադությունից զատ, նաև զորացրկատներով (կամ միայն զորացրկատներով), այնինչ այս գաղափարագրի բացակայությունը վկայում է, որ որոշ դեպքերում Իսուվա էր փախել ողջ քննադությունը:

12, 21: Տեքստի երկու հատվածներում միևնույն տեղանունը տարբեր կերպ է գրված՝ KUR ⁶⁶Tim-na և KUR ⁶⁶Tim-mi-na: Շարավոր է, այդ տարբերությունը բացատրվում է սույն տեղանվան արտասանական առանձնահատկություններով, այլ ոչ գրչի բացթողումով:

16: օ՛ւ՝ e-bir-ti KUR ⁶⁶1-ձu-wa i-na ŠÁ-bi ⁶⁶KUR zš-bu -[ն] ապրում էին Իսուվայում՝ քջեամիների մեջ»: Գ. Քեքմանը այսպես է քարգմանել այս հատվածը, ինչը կասկածի տակ է առնում Ա.Ալտմանը, գտնելով, որ, հնարավոր է, խոսքը հենց Իսուվայի մասին է, այն է՝ գետից (Եփրատից) այն կողմ: Տեքստում «գետ» բառը բացակայում է, ինչը լուրջ խոչընդոտ է նման ենթադրության համար:

⁶² Tischler 2001: 222.

⁶³ Քննարկումը տես Kloekhorst 2006: 908:

⁶⁴ Weidner 1923: 5; Altman 2001: 16 և այլն:

20: Այս տողում գրված է KUR ¹⁰⁰Te-ga-ra-ma, սակայն մինևոյն ցուցակի առաջին ներկայացման դեպքում (տողեր 11-13) նրա փոխարեն առկա է KUR ¹⁰⁰Ka-la-aš-ma, ընդ որում Թեոգարաման 22-րդ տողում թվարկվում է իր իսկ տեղում, այնինչ Կալասման բացակայում է. Աս միանշանակ գրչի վրիպումն է:

23-24: Այստեղ ներկայացված իրադարձությունը պարզ է, չնայած առկա է մեկ անորոշ ձևակերպում: Խոսքը հասթիլից փախած քնակչության՝ իրենց նախկին քնակավայրեր վերադարձնելու մասին է, սակայն ինչ կարող է նշանակել նվաճված նրկրենեղ ազատ արձակել, պարզ չէ:

Տեղանունների այս ընդարձակ ցուցակը¹² կարևոր է մի շարք նկատառումներով: Արանց մեծ մասը, հաշվի առնելով դրանց հիշատակությունները խեթական այլ տեքստերում, պետք է գտնվեր վերիննախառնական գոտու անմիջական հարևանությանը (կամ անմիջապես առափնյա գոտուց ոչ շատ հեռու)՝ եփրատի մեծ կենտանից հարավ ընկած գծից արևմուտք (ընդհուպ մինչև Հայկական Տավրոսի հարավ-արևմտյան հատվածը), ներառելով ժաման. Էրբիտանի շրջանը: Դրանք հետևյալներն են՝ Arawanna, Zazisa, Alha, Hurma, Harana, Tegarama, Armatana, յնչպես նախկինում արանց տեղադրության հարցում կային տարածայնություններ¹³: Արանց կարելի է աֆլաջակել Teurziya-ն¹⁴, որը հայտնի է միջինասորեստանյան տեքստերից և Karna-ն, որը պետք է նույնական լիներ ուրարտական տեքստերի Karnide լեռնանվանը¹⁵:

Անացած տեղանուններից Kalasma-ն և Durmita-ն, խեթական մյուս տեքստերի յույսի ներքո ավելի շուտ նշում են Փոքր Աֆիայի հյուսիսային, հյուսիս-արևմտյան շրջանները: Ինչ վերաբերում է մյուս երեքին (Hafwa, Gurtalissa, Timna/Timina), ապա արանց այլ տեքստերում այնևս վկայված չեն:

Տեքստի քննարկող հատվածի մեկնարանության տեսանկյունից կարևոր են երկու նկատառումներ:

Ա. հաթթիի քնակության մուտքը Իսուվա. Այս խնդիրը հանգամանորեն քննարկող Ա. Ալտմանը գտնում է, որ տեքստում ոչ մի խոսք

¹² Ցուցակում ներկայացված տեղանունների քննարկումը տես Cornelius 1950: 239ff.; Guoprazde 1961: 174տ.

¹³ Մանսալորասես, Arawanna-ն առաջարկում էին տեղադրել Փոքր Աֆիայի հյուսիս-արևմուտքում (Gurney 1940: 102) կամ արևմուտքում (Cornelius 1967: 65; 1973: 38f.):

¹⁴ RGTC 6.1-ում ¹⁴Teurziya (S.426). Ա. Գյոթցեն առաջարկել էր մոտավորապես փնտրել Փոքր Աֆիայի հարավ-արևելքում (Goetze 1960: 40): Համադրությունը միջինասորեստանյան քաղաքիության արքա Ռոմուլոսի-Լիևուրտա Ի-ի տեքստերում հիշատակվող ¹⁴Teurzi-ի հետ (RGTC 5: 260) կարող է հիմնավորել այս երկրանվան արևելյան տեղադրության մասին ենթադրությունը (առհասարակապես Teurzi-ն հիշատակվում է որպես Սուրբարտոի երկիր, այն է՝ ինչ-որ տեղ Հայկական Տավրոսի լեռնազանգվածում):

¹⁵ Ասորոսի Լ-ի տեքստում (Արչունի 2001: NN.242 և 244) Karnide-ն հիշատակվում է Մալաթիայից ոչ հեռու: Այն ժամանակին հասկարվել է Պատվազրան քաղաքի Corne-ի հետ, Մալաթիայից 12 կմ հեռավորության վրա (Adonts 1946: 199; Astour 1979: 4; Արչունի 1985: 103) (տես նաև RGTC 9: 48):

չկա այն մասին, որ խոսվազիները միացել էին այս փախստական քնակ-չությանը և նրանց հետ հեռացել «թշնամական» տարածք, քացի այդ խեղճական արքան հենց Իսուվայի տարածքում էր կարողացել հասնել նրանց և վերադարձնել իրենց քնակազայրերը, այսինքն փախստական-ները մնացել էին Իսուվայում, որտեղ էլ Սուպալիլուդումաը նրանց բռնել և վերադարձրել էր: Արանից նա եզրակացնում է, որ Իսուվան նախքան խեղճական զորքի մուտքը Իսուվա, սկսած Թուդխալիյա III-ի կառավարման այն շրջանից, երբ և հարևան երկրները սկսեցին հարձակվել հապթիի վրա¹⁸, խեղճերի տեսանկյունից պետք է համարվեր «թշնամական» երկիր¹⁹:

Այս խնդրի աննշույթյամբ անհրաժեշտ է հղել Սուպալիլուդումայի հաջորդ Մուրախիս II-ի օրոք կազմված «Սուպալիլուդումայի գործունեությունը» պայմանական անվանումը կրող տեքստերից մեկը, որը, մեր կարծիքով, ներկայացնում է միանույն իրադարձությունը, այն է՝ խեղճական զորքի մուտքը Իսուվա, այնուհետև խեղճական փախստական քնակ-չության հետապնդումը և վերադարձնելը իրենց քնակազայրեր²⁰:

Դա «Դիպված 25»-ն է²¹, որտեղ հստակ նշվում է փախստականների հետապնդման մասին: Սակայն այստեղ խոսք չկա վերջիններին՝ Միտուտանի զնալու մասին, ինչը թեականորեն ենթադրվում է ոճանց կողմից²²: Մուրախիսի օրոք կազմված տեքստում ներկայացվում է միանգամայն այլ ուղղություն՝ Հայաստան: Չայսմ մասնակի վնասվածքներին, նպատակահարմար ենք համարում մեջբերել այս տեքստի համապատասխան հատվածը թարգմանաբար.

18) [.....] եւ [.....]-եց: Բայց հայրս

19) [.....]-ի դեմ վրեժ

20) [.....] եւ Մովսիսապա [երկիր] զնաց և այն

21) [իրդեհեց]: [Ինչ որ] կար [ջաղաքի] շրջակայքում,

22) եւ [իրդեհեց]: Եվ Մովսիսապա քաղաքը

23) [անբողջությամբ] եւ [իրդեհեց]: Բայց [երաքնակիչները]

24) [.....] Հայաստան զնաց

25) [.....]-աց(ին) և նրանք Լախա [երկիր]երկրներից

¹⁸ Այսպես կոչված «շրջանամն ներխուժումը» (CTH 88, անբողջական հրատ.՝ Քույան 2016ա: 69-81):

¹⁹ Altman 2001: 17ff.

²⁰ Այդ տեսակետն առաջինը արտահայտել է Հ.Գ. Գյունեբրոնը (Güterbock 1956: 46):

²¹ Հրատարակությունը և մեկնաբանությունները տես Քույան 2016ա: 96-101:

²² Altman 2001: 15.

- 26) [.....]-եցին:
- 27) [....] որ Իսուվայում էր [.....]
- 28) [.....] նրանք պատկանում են խաթրիին:
- 29) [.....] ինչ-որ բան ինչ-որ մեկին
- 30) [.....] Նույնիսկ ձմռանը եւ գնաց
- 31) [և]-seni [քաղաքին] հարվածեց: Եվ վերաբնակիչներին,
- 32) [կովեր, ոչխարներ [և] բրուն]զե [անոթներ?] որ զորքը
- 33) [... X երկրում] իր նստում թողել էր,
- 34) [այդ բրունզե անոթները այնտեղից բերեց:
- 35) [.....] եւ նկատ և Ի[սուվ]այում

Վերջ հղված տեքստը ուղղակիորեն վկայում է այն մասին, որ Իսուվայից խեթական արքան շարժվել է դեպի Մուսիսապա, այնուհետև՝ փախստականներին հետապնդելով ընթացել Հայասա, անցնելով այլ աղբյուրներում չվկայված Լախա լեռնաշղթաները: Ընդ որում նշվում է, որ արշավանքն ընթացել էր ձմռանը, ինչը նշանակում է, որ դրա անհրաժեշտությունը զգացվել է:

Հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ դեպի Հայասա վերոհիշյալ արշավանքից առաջ տեքստը արդեն հիշատակել էր Իսուվայում գտնվող խաթրիի բնակիչներին իրենց բնակավայրեր վերադարձնելու մասին, ապա կարող ենք եզրակացնել, որ նրանցից ոչ թուրքն էին համաձայնվել վերադառնալ և հեռացել էին Հայասա:

Այս առկայությամբ հետաքրքիր տեղեկություն է պահպանել Սուպպիլիուումասի և Հայասայի արքա Խուկկանայի պայմանագիրը: Վերջինիս եզրակալակից տողերում ուղղակի նշվում է Հայասայում խեթական բնակչության առկայության մասին, ում Սուպպիլիուումասը պահանջում է ետ վերադարձնել⁸⁴: Նշանակում է, Խուկկանայի հետ պայմանագրի կնքման պահին խեթական փախստական բնակչության մի մասը արդեն ապրում էր Հայասայում: Սակայն Խուկկանայի պայմանագրի կնքման ժամանակի պարզաբանման բարդությունները եման ենթադրությունը որոշակիորեն կասկածի տակ են առնում:

Եթե Խուկկանայի պայմանագիրը իրոք կնքվել է Սուպպիլիուումասի խուվական և դրան հաջորդող միտոստանական արշավանքներից

⁸⁴ 84) [Ո]վ խաթրիի բնակիչներին ետ չտա, այլ նրանց [իր] սահմաններում] 85) թացքնի, դու՛ Խուկկանա, նրան քվեիր, հետո ասա.] 86) «Ինչու նրանց) ետ չեք տալիս»: Նրա վրա զայրացիր):

ոչ շատ առաջ²²⁰, ապա իրոք կարելի է ենթադրել, որ խեթական փախչստականները հասել էին Հայաստանի Առաջին Մուսուլմանական հարձակման հետևանքով: Սակայն հաշվի առնելով, որ վերջիններս հաթթիֆից հեռացել էին դեռևս արքայի հոր օրոք (Թուդխաֆյաս III), ապա մեր պարզազայում հնարավոր է ենթադրել փախստականների մեկ այլ, ավելի վաղ աֆից, ինչի մասին նշվում է հունկլանայի պայմանագրում:

Բ. հաթթիֆի քնակության հեռանալու պատճառները

Առաջին այս խեղդի վերաբերյալ մասնագիտական հրատարակություններում որևէ մասնավոր ուսումնասիրություն չի կատարվել: Առնվազնապես I-ի կատավարումից հետո մինչև Առաջին Մուսուլմանական I-ի կողմից խեթական տերության տարածքային ամբողջականության վերականգնումը, այն է՝ մոտավորապես մ.թ.ա. XIV դարի առաջին կեսի ընթացքում հաթթիֆում բազմիցս վկայված ներքաղաքական բարդություններին անդրադարձող բոլոր մասնագետները նշում են գահակալական պայքարը, ինչպես նաև Թուդխաֆյաս III-ի կատավարման առաջին փուլում հարևան երկրների հարձակումները, որոնց հետևանքով Տերությունը հայտնվեց ծայրաստիճան բազր իրավիճակում և նույնիսկ Թուդխաֆյասը ստիպված էր ժամանակավորապես հեռանալ մայրաքաղաք հաթթուասից և հանգրվանել Սամուխա քաղաքում²²¹: Սակայն այնուամենայնիվ, առկա են մի շարք տեքստեր, որոնք ուղղակիորեն նշում են այդպիսի իրավիճակի հնարավոր պատճառները²²²:

Հաթթիֆի աստվածներիին ուղղված Մուրսիֆիս II-ը աստվածներին ուղղված մի աղոթքի տեքստում²²³ արքայի պասի (Թուդխաֆյաս III) օրոք հիշատակվում է մեծաքանակ քնակալայրերի ամայացումը՝ երկրում մոլեզվող համաճարակի և սովի պատճառով: Նույնը նաև նրա մյուս աղոթքում²²⁴, որտեղ խոսվում է շուրջ 20 տարի տևած համաճարակի պատճառած խոշոր վնասների մասին:

²²⁰ Հունկլանայի պայմանագրի կնքման ժամանակի և Հարսապում խեթական քնակության ավարտության մասին տես Koryan 2013-2014: 129ff., նաև Քոսյան 2016ա: 127-128, 134-139:

²²¹ Klengel et al. 1999: 131ff.; Bryce 2005: 145ff. և այլն:

²²² Տես Քոսյան 2016ա: 111-113:

²²³ KUB XIV 13 + KUB XXIII 124 (= CTH 378.IV, Իլլաստ. Götze 1930: 242ff.; Lebrun 1980: 220ff.; Singer 2002: 64ff. [N.14]):

²²⁴ Այսպես. «[Մարդիկ մահանում էին] իմ հոր ժամանակ, մահանում էին իմ երբոր [Առնվազնապես II-ի - U.P.] ժամանակ, նրանք շարունակվում են մահանալ [իմ ժամանակ]: ... Արդեն 20 տարի հաթթիֆում [մեծ քանակությամբ] մարդիկ

Իրոք, դժվար է պատկերացնել ներգաղափարական և արտաքին քաղաքական բարդ իրավիճակում գտնվող հերթական տերության տարբեր շրջանների քնակչության ներհուսքը դեպի Իսուվա առանց հիմնավոր պատճառների: Նշանակում է, քնակչությունը ուղղակի լքում էր իր քնակալայրերը և տեղաշարժվում դեպի մի տարածաշրջան, որտեղ, հնարավոր է, համեմատաբար նպաստավոր պայմաններ կային նրանց կենսագործունեության ապահովման համար:

մահանում են: Իսաթթին [չափ է տուժել] համաճարակից» (Singer 2002: 56 [N.10]): Նույնը կրկնվում է նաև նրա մեկ այլ աղբյուրում (Singer 2002: 57 [N.11]):

ԳԼՈՒԽ III
ԽԵԹԱԿԱՆ ՏԵՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՎԵՐՒՆԵՓՐԱՏՅԱՆ
ԵՐԿՐՆԵՐԸ Մ.Թ.Ա. XV ԴԱՐՈՒՄ

ԽԵԹԱԿԱՆ ՏԵՐՈՒԹՅՈՒՆԸ Մ.Թ.Ա. XV ԴԱՐԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍԻՆ

Խեթական տերության շուրջ մեկ դար տևած ներքաղաքական անկայությունը, որը սկսվել էր Մուրսիքիս I-ի սպանությունից հետո, ժամանակաշրջանն ավարտվեց Թուլիսայիյաս II-ի¹²⁷ կառավարման շրջանում: Դառնելով Թուլիսայիյասի «Տարեզրություններից»¹²⁸, իր կառավարման հենց առաջին տարում արքան ձեռնարկեց լայն նվաճողական քաղաքականություն տարբեր ուղղություններով: Ամենայն հավանականությամբ, այդ արշավանքների իրական դրդապատճառը նախորդող փուլում հաքթիի հարևանների ռազմաքաղաքական ակտիվությունն էր, որի հետևանքով խեթերի ընտրանը՝ Հայիս գետի հոսանքով պարփակված շրջանը հայտնվել էր մեկուսացման մեջ, կորցնելով ժամանակի կարևորագույն առևտրական և ռազմավարական ուղիների նկատմամբ ունեցած վերահսկողությունից:

Գահին հաստատվելուց հետո Թուլիսայիյասի առաջին գործը եղավ խեթական գերիշխանությունը Փոքր Ասիայի արևմտյան հատվածում ամրապնդելը: Նա իր կառավարման առաջին տարիներին չորս արշավանքներ ձեռնարկեց այդ ուղղությամբ¹²⁹: Դրանք, եթե վստահենք «Տարեզրությունների», ավելի շատ պատասխանն էին արևմտափոքրասիական երկրների ազդեցիվ գործողությունների կանխարգելիչ քննյթ ունենի, քանի որ այս տարածաշրջանի երկրները նախկինում թշնամական գործողությունների էին ծավալել հաքթիի դեմ¹³⁰: Թուլիսայիյասի արշա-

¹²⁷ Խեթական Միջին թագավորության արքայացանկը առ այսօր ճշգրտման կարիք ունի: Ներկայումս պարզ չէ, մասնավորապես, արդյոք մ.թ.ա. XV դ. երկրորդ կեսին կառավարած Թուլիսայիյասը այս անունով հաքթիի որևորոշ արքան էր: Խնդրի ցնեարկումը տե՛ս Forlanini 1995: 129f. (նա Թուլիսայիյաս անունով առաջին արքային տեղադրում է մ.թ.ա. XVII դ. սկզբներին); Carruba 1998: 87-107; Frew 2003: 55-79:

¹²⁸ Štu Carruba 1977:

¹²⁹ Արշավանքների ընթացքի մասին հավանուտ տես Bryce 2005: 124ff.

¹³⁰ Թուլիսայիյասը նշում է իր «Տարեզրությունների» հենց սկզբում, որ երբ ինքը երբ մահից հետո դեռևս անջախահաս էր, Արցախի արքան թշնամական գործողություններ էր ծավալել հաքթիի դեմ (KUB XXIII 27 ԴԿ 2-13): Արցախացիների կողմից ստե՛ված (հավանաբար, նվաճված) երկրների շարքում թվարկ-

վանքների արդյունքում հնագանդեզիցին «Աստուվա» հավաքական անվանումը¹²¹ կրող ջսաներկու երկրներ¹²²: խեթական արքան բազմահազար զերիներ և ավար ձեռք բերեց, նաև իր հետ մայրաքաղաք Խաթթուսաս տարալվ նվաճված երկրների զինական ուժը¹²³:

Թուղխալիասի կողմից Խաթթուսաս քերված զերիների մեջ էր նաև Պիլամա-Կորունտան, որը, հավանաբար, աստուվյան երկրների դաշինքի առաջնորդն էր: Թուղխալիասը զերեղ էր նաև նրա որդուն՝ Կուկկուլլին, որին շատով Խաթթիի արքան ազատ է արձակում և որպես ներամյա կառավարիչ նշանակում Փոքր Ասիայի արևմուտքի

վում են երեքը (Վյուսների անվանումները կորսված են կամ վնասված)՝ Saryan-da, Uliwanda, Parsuhalda. «Տարեգրությունների» մասը կազմող մեկ այլ տեքստում երրորդ անունը սրված է որպես Parsuhalta (ընդ որում էլ տեղադրվում են Հալիսի հոսանքից արևմուտք):

¹²¹ «Աստուվա» տերմինը, ըստ մի շարք մասնագետների (Jewell 1974: 288 n. 3; Güterbock 1986: 40 n. 20; Cline 1996: 141-142; Starke 1997: 456; Niemeier 1999: 145; Bryce 2005: 125), մի կունկետ քաղաքական միավորի անվանում չէ, այլ նշում էր Փոքր Ասիայի արևմուտքում, Էգեյան ծովափին հարող շրջանները: Հետազայում այն աստիճանաբար դուրս եկավ շրջանառությունից, կապված այստեղ խեթերից կախյալ մի շարք պետությունների զրոյության հետ, այստեղան խեթական կայսերական դիվանի գոյությունը այստեղ հիշատակում էին միայն կունկետ պետություններ: Կարծիք է հայտնվել այն մասին, որ Աստուվայի անունը կարող էր պահպանվել ընտելության հիշողության մեջ և վերակենդանանալ արդեն հռոմեական դարաշրջանում ի դեմ Ասիա անվան, որն ընդգրկում էր հիմնականում Պերգամոնի կախյալ թագավորությունը իր հարակից շրջաններով (նախկին Կարիան, Լիդիան, Փոյոսիան և Հոնիան):

¹²² [...Jugga, Kirsuwa, Unaliya, [], Dura, Haluwa, Husallandiya, Karakisa, Dunda, Adadura, Paritta, [], []-asa, Warfiya, Kuruppiya, [], Lubba), Alatra(7), Paḫurina լուսն երկիր, Parsuhalta, [], Wiludiya, Taruša (Carruba 1977: 158): Այս ցուցակի առաջին, վնասված երկուսունը թերևս պետք է Lukka-ն լիներ (անտիկ աղբյուրների Լիդիան), Լուկկա երկրի տեղադրության վերաբերյալ տե՛ս Bryce 1974: 395ff.; Lukka 1992: 121ff.: Ինչ վերաբերում է ցուցակը եզրափակող երկու երկրներին (Wiludiya, Taruša), ապա վարդից ի վեր կարծիք է հայտնվել, որ սրանք հոմերոսյան էպոսներից հայտնի (4-ի խոնի) և Տրոյայի անվանումներն են (Forrer 1924; Kretschmer 1924: 205ff.; Huxley 1960: 34; Meyer 1975: 163; Singer 1983: 215; Güterbock 1986: 33ff. և այլն: «Տրոյական պատերազմի պատմականության մասին» տես վերը հղված ուսումնասիրությունները, նաև Քոչյան 1997; 1999: 43-50; Bryce 2005: 357ff.:

¹²³ «Տարեգրություններում» այս վերջին արշավանքի արևելքայնք նշվում են 10.000 զինվորներ և մարտակազմ վարող 600 կառավարներ (KUB XXIII 11/12 ԴԿ II 34-35, ԿԿ III 5-6):

երկրներից մեկում¹²⁴։ Սակայն Կուկլուպին խողովաթուն է քարծրացնում խեթերի դեմ, պարտություն կրում և սպանվում¹²⁵։

Թուղխախյասի արևմտյան աղշավանքների ընթացքում գրանցված հաջողությունները ժամանակավոր էին և ոչ հաստատուն։ Ինչպես ցույց տվեցին նույն արքայի և նրա հաջորդ Անուավանդաս Ի-ի օրոք ծախված իրադարձությունները, արևմուտքում խեթերը դեռևս շատ հեռու էին հիմնավոր վերահսկողություն հաստատելուց։ Նման եզրահանգման կարելի է գալ «Մադդուվատտասի մեդանյանցը» պայմանագրի անունը կրող տեքստի¹²⁶ հիման վրա։ Այն ունի նամակի տեսք՝ գրված Թուղխախյասի հետ գահակից Անուավանդասի կողմից։

Մադդուվատտասը՝ նամակի հասցեատերը, ընտանիքի հետ փախել էր իր երկրից (Փոքր Ասիայի արևմուտքում գտնվող լավիական երկրներից մեկը), հալանաքար, «Ախիթա երկրի մարդ» Ատտարիսիյասի հետ խեղդիներ ունենալու պատճառով¹²⁷։ Թուղխախյասը նրան նշանակում է լեռնային Ցիպալասա երկրի կառավարիչ։ Սակայն շուտով պարզ է դառնում, որ Մադդուվատտասն ուներ իր սեփական նպատակները, որոնք հակադրվում էին այն պայմաններին, որ նրա վրա դրվել էր Թուղխախյասի կողմից։ Հավանաբար, նա ցանկանում էր ստեղծել իր սեփական անկախ թագավորությունը։ Մադդուվատտասը երգվել էր նաև շվիում չունենալ Կուպանտա-Կուրունտայի և Ատտարիսիյասի՝ հաքթիի քջեամիների հետ։ Սակայն Մադդուվատտասը դրժում է իր երդումը։ Նա նույնիսկ ներխուժել էր Արցալա երկիր։ Սակայն նրա ձեռնարկումներն ընդդեմ Արցալայի ավարտվել էին անհաջողությամբ։ Նրա քանակը չախցախվեց, իսկ կառավարած երկիրը ենթարկվեց հարձակման Կուպանտա-Կուրունտայի կողմից, և նա ստիպված փախաւտի դիմեց։

Թվում էր, թե սա Մադդուվատտասի գործունեության ավարտը կարող էր լինել, սակայն խեթական զորքը օգնության է գալիս և վտարում Կուպանտա-Կուրունտային։ Թուղխախյասը վերականգնում է Մադդուվատտասին իր տեղում և ներում նրան ինքնազործունեության համար։ Այս իրադարձություններին հաջորդում է Ախիսիյավայից Ատտարիս-

¹²⁴ Հալանական է ենթադրել, որ այդ երկրը կարող էր լինել հենց Արցալան, սակայն «Տարեգրությունների» սկզբում հաքթիի դեմ ռազմական գործողություններ սկսած Արցալայի արքայի անունը չի պահպանվել։

¹²⁵ KUB XXI 11/12 C4 III 4-8.

¹²⁶ Gotze 1928. Sb`u նաև Beckman 1996: 144ff. (քարզմանություն).

¹²⁷ Աս, փաստորեն, խեթական արքիդներում առաջին հիշատակությունն է Ախիսիյա(վա) երկրի մասին։ Տեղանվան Ախիսիյա կարճ զրեյանը հայտնվում է միայն այս և գուրգալային KBo XVI 97 (= CTH 571.2) տեքստում (Güterbock 1983: 134; Gurney 1990: 38):

սիյասի հարձակումը Մաղդուվատտասին ենթակա տարածքների վրա: Հերթական անգամ խեթական զորքը օգնության է գալիս Կիսեսալիի զորավարի գլխավորությամբ և կարգուկանոն հաստատում տեղում: Խեթերին հաջողվում է նորից վերականգնել Մաղդուվատտասին իր գահին: Կիսեսալիի զորքը մնում է տարածաշրջանում, հալանարար և՛ հերթական զրոհները ետ մղելու, և՛ ենթակա կառավարչին վերահսկելու համար:

Սա առաջացնում է Մաղդուվատտասի դժգոհությունը, և նա որոշում է ամեն գնով ազատվել խեթական ներկայությունից: Մաղդուվատտասին հաջողվում է հանկարծակի հարձակումով պարտության մատնել խեթական զորքին, այնուհետև պայմանագիր կնքել իր նախկին թշնամու՝ Կուպանտա-Կուրունտայի հետ, որն ամուսնանում է Մաղդուվատտասի դստեր հետ: Մաղդուվատտասը հետագայում արդարանում է, ասելով, որ խեթական կապերի հաստատումը Կուպանտա-Կուրունտայի հետ դիվանագիտական քայլ էր՝ քթացնելու հակառակորդի զգուշությունը: Տեքստն այդ հատվածում ընդհատվում է:

Հալանարար, Թուդիսալիսաը Մաղդուվատտասին թողել էր իր տեղում՝ հույս ունենալով, որ նա կշարունակեր հալանարարի մնալ իրեն: Մաղդուվատտասը հետագայում ընդարձակում է իր տարածքները Խապալլա և Լուկկա երկրների հաշվին: Խաթթիի արքա Աոնուվանդասն անվիջապես պատվիրակներ է ուղարկում Մաղդուվատտասի մոտ՝ պահանջելով վերադարձնել զրավալ տարածքները: Մաղդուվատտասը համաձայնում է վերադարձնել Խապալլա երկիրը, սակայն հրաժարվում է հեռանալ իր գրաված մյուս տարածքներից և վերադարձնել խեթահպատակ փախստականներին: Ավելին, նա արշավանք է ձեռնարկում նաև դեպի Աբասիյա կղզի (Կիպրոս): Ծովային այդ արշավը կազմակերպվել էր Աոտարիսիյասի հետ համատեղ, որի հետ մինչ այդ Մաղդուվատտասին հաջողվել էր ձեռք բերել պայմանավորվածություններ: Աբասիյայի գրավումը դժգոհություն է առաջացնում Խաթթուասում, քանի որ խեթերը այդ տարածքը համարում էին իրենցը: Մաղդուվատտասն արդարանում է, որ տեղյակ չի եղել, որ այդ երկիրը խեթերինն է և համաձայնում է վերադարձնել խեթահպատակ գերիներին: Այնուամենայնիվ, Աոնուվանդասը նախատում է Մաղդուվատտասին՝ Աոտարիսիյասին և Պիզգայա երկրի տիրոջը միանալու համար¹³⁸:

Խեթերի՝ Մաղդուվատտասի հանդեպ նման հանդուրժողական մտեցման պատճառներից մեկը կարելի է համարել տերության մյուս ասիմաններում տիրող անհանգիստ իրավիճակը, որը խեթերին թույլ չէր տա-

¹³⁸ St' u Beckman 1996: 144ff.:

յիս մեծաքանակ ուժեր կենտրոնացնել արևմտյան թևում: Խաթթիի արքաները փորձում էին եղանակներ գտնել իրենց դիվանագիտական ճանապարհով: Այնուամենայնիվ, Մադդոսվառուտաի գործունեությունը, երա կողմից կախյալ պարտավորությունների պարզեռական խախտումները լավագույն վկայություն են այն իրողության, որ Թուրքիայի և II-ի օրոք հնթական պետությունը դեռևս ի վիճակի չէր կայուն վերահսկողություն հաստատելու ելանված երկրների նկատմամբ: Վերջինս կարող էր տեղ գտնել միայն կենտրոնի և ծայրագավառի միջև քաղաքական և տնտեսական ինտեգրման միջոցով, ինչը մ.թ.ա. XV դ. դեռևս սաղմնային վիճակում էր: Նվաճված երկրների նկատմամբ անկայուն գերիշխանության անկայության հաջորդ վկայությունը Վերին եվրասիականի երկրներում տեղի ունեցած իրադարձություններն են ի դեմս Պախլուվայի ապստամբության (տես ստորև տեքստում):

Արևմուտքում խնդիրները ժամանակավորապես կարգավորելուց հետո Թուրքիայի արքաները ուշադրությունը անեցին է դեպի հյուսիս: Օգտվելով ինթական ուժերի կենտրոնացումից արևմուտքում՝ Արևելապոնտական լեռների կասկական ցեղերը ավարատական արշավանք են ձեռնարկում դեպի Խաթթիի կենտրոնական շրջանները¹⁰⁸:

Թուրքիայի արքաները տեղի վրա էր ուժերը կենտրոնացնել հյուսիսային ուղղությամբ և ռազմական հաջող գործողություններ իրականացնել կասկական ցեղերի կողմից քնակեցված շրջաններում: Փաստորեն, սա կասկերի վերաբերյալ ինթական տեքստերում ամենալայն հիշատակությունն է¹⁰⁹: Չնայած հաջողություններին, հետագա իրադարձությունները ցույց տվեցին, որ կասկական վտանգը այդպես էլ չվերացավ ինթական տիրության հետագա պատմության ողջ ընթացքում:

¹⁰⁸ Sb'u Garstang and Gurney 1959: 122f.; Bryce 2005: 127: Առաջին աշխատությունում վերոհիշյալ իրադարձությունները վերագրվել են Թուրքիայի IV-ի ժամանակաշրջանին:

¹⁰⁹ KUB XXIII 36 + XXXI 35. Sb'u Klinger 2002: 437ff.; Matthews, Glatz: 2009: 56. Չնայած ինթական տեքստերից մեկում (KUB XX 29) ելվում է, որ դեռևս Խաթթիի արքա Խանտիլիս II-ի օրոք (մ.թ.ա. XV դ. սկիզբ) կասկերը հարձակվել էին ինթական տարածքների վրա և նվաճել Ներին և Տիլուրա քաղաքները, սակայն այդ տեքստը ժամանակագրական աղումով ավելի ուշ է գրվել՝ մ.թ.ա. XIII դարում՝ Խաթթուսիի III-ի օրոք (մ.թ.ա. 1267-1237 թթ.):

ՎԵՐԻՆԵՓՐԱՏՅԱՆ ԵՐԿՐՆԵՐԻ ՆՎԱՃՈՒՄԸ ԽԱՁԹԻԻ ԿՈՂՄԻՑ

Մինչև Նոր թագավորության կազմավորման շրջանը հեթանոսական տերության՝ արևելքում վարած ռազմաքաղաքական ճեղքարկումների մասին տեղեկությունները սուղ են: Դրանց մասին հնարավոր է ենթադրել հաթթուսիյիս I-ի (մ.թ.ա. XVI դ. կեսեր) «Վեցամյա տարեգրություններում» Իսուվայի Խինձուտա քաղաքի⁴⁰ և «Ընդարձակ տարեգրություններում» նույն երկրի Խատրա քաղաքի⁴² հիշատակության հիման վրա: Սակայն այս տեքստերը թույլ չեն տալիս ենթադրելու վերին-ելիտային երկրների հիմնավոր նվաճում. հաթթուսիյիս I և Մուրսիլիս I-ի նպատակակետը Հյուսիսային Միդիան էր (Յամհադ) և Իսուվան այստեղ կարող էր երկրորդական դեր ունենալ:

Հաթթուսիյիսից և Մուրսիլիսից հետո հեթանոսական տերությունը շուրջ մեկ դար ի վիճակի չէր գրադվելու արևելքով ներքաղաքական անկայունության պատճառով: Այս շրջանի տեքստերում արևելքում որոշ ազդեցության մասին են վկայում Թեգարամայի երկու հիշատակությունները «Տելեպիլուսի հուշակագրում»⁴³: Երկու դեպքում էլ այս քաղաքը հանդես է գալիս Մուրսիլիսի հաջորդ Խանտիլիս I-ի՝ Հյուսիսային Միդիայի խուրրիական իշխանությունների դեմ ռազմական գործողությունների համատեքստում⁴⁴:

Մ.թ.ա. XV դ. երկրորդ կեսին իրադրությունը փոխվեց: Թուդխալիյաս II-ի «Տարեգրություններում» Իսուվան հիշատակվում է որպես հաթթիի դեմ ապստամբած և խուրրիի (=Միտտանի) օգնությունը ստացած երկիր, որը նվաճվել էր խեթերի կողմից⁴⁵: Թուդխալիյասի և Կից-ցուվատնայի արքա Սունաստուրայի միջև պայմանագրի⁴⁶ «պատմական

⁴⁰ KBo XXII 3 + KUB XXXVI(?) 103,7' (= CTH 14.II.A. հրատ.՝ Kühne 1972: 246f.):

⁴² CTH 13 (հրատ.՝ Kempinski and Kollek 1982: 92, 100f.):

⁴³ CTH 19 (հրատ.՝ Hoffmann 1984: 20ff.):

⁴⁴ Hoffmann 1984: 20, 23 (Դ՝ 39, 61).

⁴⁵ KUB XXIII 11/12 C՝ 27-34' (= Carruba 1977: 16ff.): Այս նույն իրադարձության մասին է հաղորդում Թուդխալիյասի հաջորդ Անուվանդաս I-ի «Տարեգրությունը» (KUB XXIII 14 Դ՝ 1-8 = Carruba 1977: 172): Թուդխալիյասի արշավանքների մասին տես Houwink ten Cate 1970: 58ff.; Bryce 2005: 123ff. (համապատասխան հղումներով): Klengel 1999: 109ff.

⁴⁶ Պայմանագիրը (CTH 41 և 131) պահպանվել է աքքադերեն և խեթերեն տարբերակներով, որոնցից Իսուվայի նվաճումը հիշատակվում է առայնում (Weidner 1923: N. 7, S. 88ff.; տեքստի ամբողջական քաղզմանությունը՝ նոր կցարեկրենդի ներստմամբ՝ Beckman 1996: N.2, 13ff.): Նախնվում Սուպալիլույունասս I-ին վերագրվող այս պայմանագրի վերաթվագրման համար տես Beal 1986:

ներածականում» հիշատակվում են Իսուվայի նվաճման կարևոր մանրամասներ:

Դեպի Իսուվա կազմակերպած առաջին արշավանցից հետո, Խուրրիի արքա Սառասատարը (նաև հիշատակվում է Սառասատար ձևով) մտել էր Իսուվա և ավերել դրա քաղաքները: Այդ պահին Թուղխալիյազ գտնվում էր այլ վայրում. ավարտելով զործերը, նա երկրորդ անգամ է նվաճում երկիրը⁴²:

Այս շրջանում Իսուվան, թերևս, միտանեամետ դիրքորոշում է ունեցել⁴³: Նման ենթադրության օգտին հիմքեր կան: Առաջինը «Սունաստուրայի պայմանագրի» այն վկայությունն է, ըստ որի, Թուղխալիյասի արշավանցի ժամանակ խուվացիների մի մասը հեռացել էր Խուրրիի և վերջինիս արքան հրաժարվել էր նրանց նստ վերադարձնել⁴⁴: Այդ մասին են վկայում նաև ավելի ուշ շրջանի տեքստերը⁴⁵: Ավելին, Միտոսանիի զորքը հարձակվել էր Իսուվայի ուղղությամբ և ավարի մասնել այն՝ հավանաբար առաջնահերթ թիրախ դարձնելով խեթամետ խուվական կենտրոնները⁴⁶: Միտոսանական զորքի հարձակման ժամանակ Թուղ-

422ff.; Wilhelm 1988: 359ff.: Սակայն համեմատաբար վերջերս առաջարկվեց այն թվագրել Թուղխալիյաս III-ի ժամանակով (Houwink ten Cate 1998: 52):

⁴² «Սունաստուրայի պայմանագրում» հիշատակվող առաջին արշավանքը, հավանաբար, այն էր, որը վկայված է Թուղխալիյասի «Տարեգրությունները» հինգերորդ տարում (Houwink ten Cate 1970: 59 n.14): Դեվար է ասել, թե որքան ժամանակ էր անցել երկու արշավանքների միջև:

⁴³ Klengel 1968: 65f.

⁴⁴ Տես վերը Գլուխ 2. «Պայմանագիր Թուղխալիյաս II-ի և Կիցցուվատնայի արքա Սունաստուրայի միջև» բաժինը:

⁴⁵ Այդ առումով հատկապես կարևոր տեղեկություն է հաղորդում Սուպպիլուլիուս I-ի և Միտոսանիի արքա Շատտիվազայի միջև կնքված պայմանագիրը (Weidner 1923: N.1, S.2ff.; Beckman 1996: N.6A, p.38ff.): Այստեղ, այսպես կոչված «խուվական ցուցակում» հիշատակվում են հաթթիի այն շրջանների քնակիները, ույճեր Թուղխալիյաս III-ի օրոք հեռացել և ապաստանել էին Իսուվայում: Հենց այդ հանգամանքն էլ պատրվակ դարձնելով, Սուպպիլուլիուսը նվաճում է Իսուվան, որից հետո հարևան Ալզին (Աղձնիք) և ձևում է Միտոսանի (այդ մասին տես վերը՝ Գլուխ II. «Պայմանագիր Սուպպիլուլիուս I-ի և Միտոսանիի արքա Շատտիվազայի միջև»); Սուպպիլուլիուսի սիրիական պատերազմների մասին տես Klengel 1965: 31ff.; 1970: 218ff.; 1999: 155ff.; Bryce 1989: 19ff.; 2005: 155ff. (արցյութների և զրականության հղումներով); Freu 1992: 39ff.:

⁴⁶ Այդ իրադարձությունների մասին տեղեկություններ կան Թուղխալիյա II-ի և Կիցցուվատնայի արքա Սունաստուրայի միջև կնքված պայմանագրի պարմական ներածականում (տե՛ս KBo I 5+ 10-20 = CTH 41); նաև Goetze 1940: 37; Beckman 1996: 13ff.: Տեքստի վերաբերյալ տես Քոսթան 2018 (իդատ. ընթ.):

խաղիասը, հաւանաբար, զբաղված լինելով Արևմտյան Փոքր Ասիայում կամ հյուսիսում, ի վիճակի չէր եղել զոլոք ուղարկել արևեց:

Վերոհիշյալ արքայութեանը որևէ տեղեկություն չեն պահպանել արևեցում խեթերի նվաճումների աշխարհագրական շրջանակների մասին: Այնուամենայնիվ, կարելի է ենթադրել, որ Իսուվայի հարևանները եղևնայեն պիտի նվաճված լինեին¹⁰²: Այդ մասին են վկայում Թուդխալիյասի «Տարեգրություններում» կասկերի նվաճման հիշատակությունը (տես վերը), Առնուվանդաս Ի-ին վերագրվող պայմանագիրը Ուրա քաղաքի ավազների հետ, ինչպես նաև KUB XXII 72+-ը (տես վերը, Գլուխ 1):

Թուդխալիյասն իր կառավարման շրջանում գահակից դարձրեց Առնուվանդասին՝ իր փեսային և որդեգրին¹⁰³: Հայտնի չէ, թե ինչպիսին էր իրավիճակը Թուդխալիյասի կողմից նվաճված երկրներում, սակայն, հաշվի առնելով «Մադդուվատտասի մեղանկատում» պահպանված տեղեկատվությունը, կարելի է վստահաբար ենթադրել, որ Առնուվանդասը ստիպված էր ծանրագույն արտաքին քաղաքական խնդիրներ լուծել:

Իր միանձնյա գահակալման սկզբնական տարիներից նեք ես ստիպված էր պայքար մղել մի քանի ուղղություններով: Փոքր Ասիայի հարավ-արևմուտքում առաջացել էր Մադդուվատտասի կիսանկախ պետությունը: Հարավ-արևեցում խեթերը լուրջ խնդրի առջև էին կանգնել՝ կապված Միտտանիի գործողությունների հետ: Հյուսիսում պահպանվում էր կասկական սպառնալիցը: Հայկական լեռնաշխարհում եղևնայեն խնդիրներ կային՝ Պախխուվայում զարգացող իրադարձությունների հետ կապված:

Առնուվանդասի «Տարեգրություններից» տեղեկանում ենք, որ արևմուտքում նրա հակառակորդը Արցախյի արքա Կուպանտա-Կուրունտան էր, որն, ամենայն հավանականությամբ, Փոքր Ասիայի արևմտյան հատվածի հակախեթական ուժերի առաջնորդն էր: Ըստ տեքստի, Կուպանտա-Կուրունտան պարտվել և փախել էր իր երկրից¹⁰⁴: Առնուվանդասը փորձում էր միաժամանակ դիվանագիտական ճանապարհով լուծել Մադդուվատտասի հետ կապված խնդիրները (տես վերը տեքստում Թուդխալիյասի օրոք Մադդուվատտասի գործունեության մասին):

Առնուվանդասի միանձնյա կառավարման սկզբնական փուլին է վերաբերում նաև Իսմերիգա քաղաքի մարդկանց քնակեցումը Կիցցուվատտայի և հարակից շրջանների քաղաքներում և նրանց հետ պայմանագրի

¹⁰² Houwink ten Cate 1970: 62.

¹⁰³ Houwink ten Cate 1970: 58; Carruba 1977: 177 n. 7.

¹⁰⁴ KUB XXII 21 II 1-32; Houwink ten Cate 1970: 64.

կնքումը¹⁹⁵։ Այդ ցայլով Առնոլանդասը փորձում էր անհավելի խեղճան գերիշխանությունը միտտանական ազդեցության տակ գտնվող կամ անմիջականորեն Միտտանիի տարածք համարվող տարածաշրջանում¹⁹⁶։ Պայմանագրում խոսվում է այն մասին, որ խաներիզացիները իրավասու էին Կիցցուվառուայի քաղաքներում խեղճական արքայի անուկից պատճել թուր կարգազանցներին, այդ թվում նաև՝ Կիցցուվառուայի խեղճական կառավարչին¹⁹⁷։ Վերջինիս անկայությունն արդեն իսկ խեթերի ակտիվության լուրջ վկայություն է Թուրիսայիցա II - Առնոլանդաս I-ի օրոք¹⁹⁸։

Հարավում Առնոլանդասը պայմանագիր կնքեց Ուրա քաղաքի հետ (ներկայիս Կիլիկիայի միջերկրածովյան առափնյա հատվածում)։ Ուրայի անկույթյամբ նշվում է, որ քաղաքը դուրս էր եկել Արցախի գերիշխանությունից և վերադարձել խեղճական ազդեցության ներքո¹⁹⁹։

Առնոլանդասը փորձում էր նաև չեզոքացնել կասկական վտանգը՝ վերջիններիս մի շարք ցեղերի հետ կնքելով պայմանագրեր²⁰⁰ և համաձայնություն ձեռք բերել կասկերի ռազմական առաջնորդների հետ՝ պահպանելու խաղաղություն խեթահպատակ հյուսիսային մի քանի տարածքներում (Վինեարա, Կալասոմա, Կիսսիբա, Սաաբա)²⁰¹։ Հայտնի է, որ մինչ այդ կասկերն ավարառության էին ենթարկել հաթթիի հյուսիսային շրջանները, ավերել խեթական հոգևոր կենտրոնները (Ներիլը, Խուրսաման, Կաստաման, Սերիսան, Խիմմուլան, Տազգաստան, Կաննաման, Ցարպուլան և այլն²⁰²)։ Այդ իրադարձությունների վերաբերյալ պահպանվել են Առնոլանդաս I-ի և քազուիի Աամուկիկայի արքայի տեքստերը²⁰³։ Ինչպես հետագա իրադարձությունները ցույց տվեցին՝ կասկա-

¹⁹⁵ KUB XXVI 41; KUB XXIII 68 + ABoT 58 (Թլատ.՝ Kempinski und Kosak 1968: 19ff.).

¹⁹⁶ Իսմերիզան, Խախեմարտ, գտնվել է Փրցո Ասիայի հարավ-արևելքում (Goetze 1940: 44f.; Garstang and Gurney 1959: 53f.; Houwink ten Cate 1970: 61), այն է՝ Միտտանիի հետ անմիջական շինան գրունտ։

¹⁹⁷ Սա կարող է վկայել այն մասին, որ Խաներիզացի բնակչությունը, թերևս, ազնվականությունը, խեթամետ դիցրոլում ուներ։

¹⁹⁸ Տե՛ս Քոստան 2000: 168։

¹⁹⁹ KBo XVI 47 և KUB XXVI 29+ (De Martino 2005: 297)։

²⁰⁰ CTH 137-40 (Von Schuler 1965: 152ff.).

²⁰¹ CTH 260 (Von Schuler 1965: 223ff.).

²⁰² Վերջինիցայ բնակավայրերի մեծ մասը գտնվել է Հայսի ստրոն իտաների մոտ գտնվող շրջաններում՝ Արևելապոստական խոնրի մերձակա տարածքներում։ Սերիսան (Մարիսսան) գտնվում էր Վերին երկրում՝ Արևելյան Փուրջաքն հնավայրի տեղում (տե՛ս Դազարյան 2017: 113-118)։

²⁰³ Singer 2002: 40ff.

կան խնդիրը խաղաղ ճանապարհով լուծելու փորձերը միայն ժամանակավոր արդյունք տվեցին: Խնդիրն այդպես էլ մնաց չլուծված:

Անհանգիստ էր իրավիճակը նաև Հայկական լեռնաշխարհի արևմտյան՝ խեթական գերիշխանության ներքո գտնվող տարածքներում: Առևուճանդաս I-ի կառավարման սկզբում կամ ավելի վաղ, դրևս եղրանված վերինեփրատյան գոտում սկսվել էր ասպտամբություն (այս մասին տես հաջորդ բաժինը):

Այսպիսով, Թուրխաշիյաս II-ի և Առևուճանդաս I-ի կառավարման շրջանում (մ.թ.ա. XV դ. երկրորդ կես - XIV դ. սկիզբ) խեթական պետությունը սազոնց կարճատև ռազմաքաղաքական վերելքի փուլ, որի արդյունքում եվանձվեցին խոշոր տարածքներ խեթերի քնորբանից դեպի արևմուտք՝ մինչև Միջերկրական ծով, Կուսիսում՝ Արևելապոնտական լեռներ, արևելքում՝ Վերին եփրատի ավազանը (իետազայի հայկական Ծովջը և Դարանաղաց գավառը), հարավում յուրջ հարված հասցվեց Միտտանիին և խեթերի գերիշխանությունը տարածվեց Դաշտային Կիլիկիայի վրա:

Թերևս դա էր պատճառը, որ Առևուճանդաս I-ի կառավարման շրջանում նախկին հակառակորդներ Միտտանիի և Եգիպտոսի հարաբերությունները սկսեցին բարելավվել: Միտտանիի արքա Արտադամա I-ի (մ.թ.ա. 1400-ական թթ.) և Թութմուս IV-ի (մ.թ.ա. մոտ 1400-1390 թթ.) միջև հաստատվեցին բարիդրացիական հարաբերություններ, որոնք ամրապնդվեցին դիեստոիական ամուսնությամբ: Դրան հաջորդած պայմանագրի համաձայն՝ Եգիպտոսը գերիշխանություն ստացավ Քադեշի, Ամուրուի (Փյունիկիայի) և Ուզարիսի եկատմամբ: Սա եշանակում էր, որ Միջին Կուսիսում հաթթին այսուհետև ստիպված էր հաշվի կստել, Միտտանիից բացի, նաև Եգիպտոսի շահերի հետ: Ինտամիական կապերն օգնեցին հարթել նաև տարածքային խնդիրները Արևելամիջերկրածովյան տարածաշրջանում: Այս ամենը յուրջ խնդիրների առջև կանգնեցրեց Առևուճանդասի և թագուի Ասմունիկկայի որդի Թուրխաշիյա III-ին (մ.թ.ա. մոտ 1360-1344 թթ.), ով, բացի պրտացի խնդիրներից, էլ ավելի մեծ խնդիրների առջև էր կանգնած պետության ներսում: Դրանք կապված էին զահաժառանգման հարցի հետ, քանզի, բացի Թուրխաշիյասից, զահին հավակնում էր նաև առաջիմ դժվար մեկնաթանեի Խի(ս)կանտի տիտղոսը կրող արքայատոհմի մի ներկայացուցիչ¹⁰⁴:

¹⁰⁴ Այս տիտղոսի վերաբերյալ տես Gurney 1979; Orrocco 2017: 109ff. Օրինակ՝ CTH 155 (իողի եգիպտերման հոջակաղոր Առևուճանդասի, Ասմունիկկայի և Խի(ս)կանտի Թուրխաշիյասի), CTH 175 (պայմանագիր Կուսիսի խեթական պաշտոնյաների հետ՝ Առևուճանդասի, Ասմունիկկայի և Խի(ս)կանտի Թուրխաշիյասի կողմից)(տես՝ Houtwink ten Cate 1970: 4f.):

Առնովանդասի միանձեյա կառավարման շրջանում կասկերի պարբերական հարձակումները Տերոպյան հյուսիսային և կենտրոնական շրջանների վրա խոշոր վնասներ էին հասցնում:

Դեռևս Առնովանդաս I-ի օրոց տերոպյան զեղիշխանության տակ գտնվող ծայրամասային երկրների անջատողական միտումները նրա հաջորդ Թուղխայկյա III-ի կառավարման սկզբնական փուլում վերածնցին խոշոր աղետի: Տարեցտարի աճող սպառնալիցը հանգեցրեց հափքիի տարածքի էական կրճատման: Խեթական տերոպյան թուլացումը պայմանավորված էր ոչ այնքան նվաճված երկրների հարձակումներով, որքան ներքին խնդիրներով: Այսպիսով, Առնովանդաս I-ից հետո Խեթական տերոպյունը փաստացի տրոհվեց ինչպես նվաճված երկրների ապստամբությունների և հարևանների կողմից խեթական տարածքների ասպատակությունների, այնպես էլ Ներջաղաքական անկաշունության հետևանքով, և նրա կառավարման ախարտը ու Թուղխայկյա III-ի կառավարման սկիզբը կարելի է համարել խեթական «Միջին թագավորության» ախարտը:

**KUB XXII 72+- ՊԱՅՄԱՆԱԳՐԻ ԲՆՈՒՑԹԸ ԵՎ
ՐՈՎԱՆԴԱԿԱՅԻՆ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԸ**

Տեքստը կազմված է հաթթուաստում վերինեփրադայան երկրների ներկայացուցիչներին ուղղված՝ խեթական արքա Առնուվանդաս I-ի հրահանգ-ելույթի արձանագրության տեսքով¹⁰⁵: Խաթթուաստի ժողովի շարժադիրը Պախխուվայի ապստամբությունն էր:

Տեքստը բաղկացած է չորս բաժիններից, որոնցից յուրաքանչյուրում արքան ելույթը ուղղում է արևելյան ավազների տարբեր խմբերի:

- 1: խեթական արքա - Պախխուվայի սվազներ (ԴԿ 1+)
- ավազների ցուցակը (2-5)
- Պախխուվայի Միտայի պայմանագիրը (համառոտ հիշեցում)(6-13)
- Միտայի գործունեությունը (14-40)
- Առնուվանդաս I-ի վերջնագիրը (41 +)

*ԴԿ-ի ուղիղ կնիքը կորսված է (49-96), սակայն կարելի է ենթադրել, որ դրա մեծ մասը պիտի պարունակեր այն նույն պահանջները, ինչպիսիք անկա են հաջորդ սեղջիպում (<Կ 5-25):

Լրիվ կամ թերի պահպանվել է 9 անուն (1-ը՝ ոչ անվանապես), ևս 4-5-ը՝ ԴԿ 3-4-րդ տողերի սկզբում:

- 1) *Lupakiutta
- 2) [*.....t]ta
- 3) *Arziutta
- 4) [*.....]ta
- 5) *Wartila
- 6) [*.....]y?ala
- 7) *Hateš
- 8) [*.....]šdina

¹⁰⁵ «Պախխուվայի Միտայի» տեքստը իր կառուցվածքով զգալիորեն տարբերվում է խեթական արքաների կնքած պարխտեսային և ոչ-պարխտեսային մյուս պայմանագրերից, և այդ է պատճառը, որ մասնագիտական հրատարակություններում այն տալիբարաբ կոչվում է «արձանագրություն» (Gurney 1948: 32): Տեքստի նման կառուցվածքը, հավանաբար, բացատրվում է այն հանգամանքով, որ, դատելով այնտեղ անկա տեղեկություններից, նախկինում վերինեփրադայան երկրների հետ խաթթին արդեն կնքել էր պայմանագիր (կամ առանձին պայմանագրեր) և KUB XXIII 72+-ը կարելի է դիտել որպես դրա(նց) հիշեցում/թարմացում և դրանց հիման վրա նոր պայմանագրի կնքում:

9) DUMU *Ušepa

Այս ցուցակը հնարավոր չէ միանշանակ մեկնաբանել: Որոշ նկատառումներ թույլ են տալիս ենթադրելու, որ սրանց նույնը չեն ինչ երրորդ քաժնի ալֆազները:

1) Այս 9 անձանցից որևէ մեկի անունը չի կրկնվում երրորդ քաժնում:

2) Որոշ անունների կցված են նրանց կարգավիճակը նշող տերմիններ: Այսպես, 3-րդ տողի վերջին կորսված հատվածում հիշատակող անձը (անունը կորսված է) ներկայանում է որպես [LU?]/(-)hwaššataš BEL⁹⁰TUKUL, այսինքն, հաճարվում է խեթական աստիճանավոր, եթե նույնիսկ (-)hwaššataš-ը BEL⁹⁰TUKUL-ի կատեգորիա չէ, այլ անձնանուն: 4-7-ը նույնպես ներկայանում են իրենց կարգավիճակով (կորսված են)⁹⁰:

Սակայն վերոհիշյալ անձանց վերինեփրատյան ծագումը հաստատ է ոչ միայն Դ4 5-ի ([...LU⁹⁰ (ŠU.GI)?⁹⁰]Pa-ah-hu-wa nu-uš⁹⁰Ha-at-tu-zi [hal-zi-u]-en), այլև նրանց անունների ոչ-խեթական տեսքի պատճառով:

Հնարավոր է, որպես վարկած, ենթադրել, որ Դ4 2-5-ում հիշատակվողները խեթական ծառայության մեջ գտնվող պախխուսաչիներ էին: Որ այդպիսիք կային, լավ վկայված է խեթական ոչ-պարտիտետային պայմանագրերում և այլ տեքստերում (տես ստորև):

Ոչպախի պահանջներ է ներկայացնում Առնոսանդաս 1-ը:

Քանի որ առաջին քաժնում խեթական արցայի պահանջներից պահպանվել է միայն 8 տող, իսկ երկրորդ քաժնից հիմնականում ելիթված է այդ պահանջներին, ապա ներկայացնենք դրանց միասին: Պահանջները հանգում են ութ կետի.

1) Հանձնել Պախխուսաչի ապստամբության ղեկավարներին՝ իրենց ընտանիքներով, ստրուկներով և գոյքով: Ուլյեր էին այդ անձինք.

Միտա. - Այս անձը տեքստում հատուկ առանձնացված է. նրա կողմից պայմանագրի խախտման հիշատակությամբ է սկսվում տեքստը: Մինչև հասցրտաստում պայմանագրի կնքումը, նա եղել է հավատարիմ անձ. այն ժամանակ երբ Պախխուսաչն ապստամբել էր: Թերևս, Միտան խեթական ծառայության մեջ գտնվող պախխուսաչի էր: Սակայն Պախխուսաչ գնալուց հետո նա միացել էր ապստամբներին և նույնիսկ անուսացել ապստամբության ղեկավար Ուսապաչի դստեր հետ (Դ4 16, Հ4 6):

Ուսապա. - Հիշատակվում է մի քանի անգամ՝ արտասով կնքարով (Դ4 1, 4, 16, Հ4 6, 9)⁹¹ որպես հանձնման ենթակա անձ, Միտայի աները.

⁹⁰ Տես Գլոխ 1. «Պախխուսաչի ապստամբությունը. ծանրագրություններ»:

Պախտավայրում հինգ համախոհներ ունենալու անոչությամբ: Հավանաբար, եղել է ապստամբության հիմնական ղեկավարը: Այս անձը և երրորդ քաժնուժ հիշատակվող «Տախխտայի ավագ» Ոսապան դժվար թե նույն անձը լինեն:

Պիզգանա. - Միտայի համախոհներից մեկը: Միտայից հետո խեթական արքան նրան էր ուղարկել Պախտավա (ԴԿ 35ff.): Միտայի պես, Պիզգանան նույնպես պիտի խեթական ծառայության մեջ գտնվող պախտավայրի լիներ (հիշատակվում է որպես UGULA 10 «տասնապետ»?): երրորդ քաժնուժ հիշատակվող «[.....] քաղաքի ավագ» Պիզ- [գանան?] հազիվ թե նույնական լինեն:

Խասսանա, Կալիմունա. - Միտայի համախոհներից: Դերը Պախտավայրի ապստամբության մեջ պարզ չէ:

2) Կունմախայից Պախտավա փախած արխիտացիների հանձնում (ԴԿ 43-48; ՀԿ 16f.):

3) Ոսապայի՝ Պախտավայրում գտնվող հինգ համախոհների հանձնում, նրա դստեր հետ միասին (ՀԿ 9f.):

4) Պախտավայրիների կողմից զրավված խեթական չորս քաղաքների հանձնում (ՀԿ 10f.):

5) Ոսապայի որդու հանձնում (ՀԿ 11f.)

6) Իսովայից բերված գերիների և ավարի հանձնում (ՀԿ 13ff.):

7) Պայմանագրով նախատեսված՝ զորքով աջակցելու պարտավորության վերահիշեցում (ՀԿ 18ff.):

8) Թշնամական երկրի հետ ինքնուրույն հարաբերությունն ենթադրելով (ՀԿ 21ff.):

2: խեթական արքա - Պիտտիյարիզայի, Պուզգամայի և [.....] քաղաքի ավագներ (ՀԿ 1-31)

- ավագների ցուցակը (1)

- Պախտավայրի ապստամբության պատմությունը (ՀԿ 2-25)

- ավագների պարտավորությունները (ՀԿ 25-31):

Այստեղ ներկայացված է Միտայի ողջ մեղանշանը՝ երդում տալուց մինչև իսաթրուասի ժողովը (խեթական արքայի նամակը Պախտավա՝ իրավանաբար, Պիզգանայի՝ Պախտավա ուղարկվելուց առաջ, քանի որ ՀԿ 5ff.-ում, Միտայի և այլոց հետ ես չի հիշատակվում):

Երկրորդ քաժնուժ խեթական արքայի հետ պայմանագիր կնքող երեք քաղաքների դերը որոշակի մեկնաբանության կարիք ունի:

Ինչ պահանջներ է ներկայացնում Առնուվանդաս 1-ը վերոհիշյալ քաղաքների «ավագներին»: Պախտավայրի ապստամբության պատմու-

թյան շարադրանցից հետո եւս պահանջում է, որպեսզի սրանք իրենց վրա վերցնեն Պախտուվայի հետագա հավատարմության ապահովման պատասխանատվությունը՝ վերահսկելով այդ երկրի բնակիչների գործունեությունը: Այսինքն, այդ քաղաքները պիտի հանդես գային որպես տարածաշրջանի լոյալության ապահովման իրականացնողներ: Այսքանը պարզ է, սակայն հետո, արդեն երրորդ բաժնում, դրանցից միայն Պիտոխյարիզան է հանդես գալիս որպես «կոլեկտիվ պայմանագրի» անդամ. Դուկկաման այս վերջին երկրների ցուցակում բացակայում է:

3: «Հիմնական պայմանագիր» (ՀԿ 32a+)

- «Արևելյան ավազներ» - ՀԿ 32-37
- Պայմանագիրը - ՀԿ 38-80

Այս հատվածում ներկայացված «ավազները» սկզբում հանդես են գալիս ըստ բնակավայրերի («քաղաքներ», ՀԿ 32-35), այնուհետև՝ ըստ ավելի խոշոր քաղաքական միավորների («երկրներ»): Սակայն երկու ենթացուցակները նոգնական չեն: Այսպես, առաջինում ներկայացված չեն Մալդիան, Յուլսման և Պիտոխյարիզան: Այդ դեպքում հարց է ծագում, թե ՀԿ 36-37-ի ցուցակի անդամ որ երկրների «ավազներն» են հիշատակված այստեղ:

Առաջին մասում հիշատակվող 13 քաղաքներից պահպանվել են 11-ի անվանումները, մնել ամբողջությամբ կորսված է, մյուսի գրության միայն սկիզբն է պահպանվել: Լրիվ պահպանվածներից չորսը, ըստ ավելի ուշ շրջանի խեթական, ասորեստանյան և միջնադարյան (հայկական և արաբական), գտնվել են Իսուվայում (տես հացրոդ բաժինը):

Հացրոդ խնդիրը վերոհիշյալ քաղաքներից երկուսի՝ Պախտուվային առնչվելու հարցն է: Ցուցակում հիշատակվող [S]ախտիսա քաղաքից Ուսապան և [.....] քաղաքից Պիզ[գանան], առաջին հայացքից, կարող են դիտվել որպես Պախտուվայի «ավազներ», որոնք տեքստի ետևորդ մասերում հիշատակվում են որպես Միտայի դաշնակիցներ և մեծավորներ: Եթե մի պահ ենթադրենք, որ սրանք Միտայի զինակիցներն են, ապա անխտաափեխորեն պիտի եզրակացնենք, որ՝

ա) Խաթթուսասի ժողովի ետևորդին Պախտուվան ենթարկվել էր խեթական զորքի հարձակմանը և պախտուվացիները ստիպված են եղել հպատակվելու:

բ) Ուսապան և Պիզգանան վերստանձնել են իրենց պարտավորությունները խեթական արքայի հանդես:

գ) Միտայի բացակայությունը ժողովին և հատկապես չհիշատակվելը երրորդ բաժնի «ավազների» ցուցակում կարող է նշանակել, որ եւս

այդ պահին արդեն հեռացել էր երկրից կամ ուղղակի զոհվել:

Այս տարբերակը տեսականորեն հնարավոր է, սակայն բախվում է որոշ էական հակադասությունների՝

ա) Առաջին և երկրորդ քաժիններում Միտան հանդես է գալիս որպես դեռևս ակտիվ անձ, ում խեղճական արքան պահանջում է հանձնել իրեն:

բ) Երկրորդ քաժնում՝ հանձնման ենթակա անձանց շարքում հիշատակվում են Միտան, նրա կինը, «Խասասանայի տունը» և «Կալիմունայի տունը», Ինչպես նաև Ուսապայի որդիները: Այստեղ Ուսապան և Պիզգանան չկան: Դժվար թե Ուսապայի և Պիզգանայի անունները այստեղ հիշատակված լինեն, սակայն վնասվածքների պատճառով կորսված, քանի որ տեքստի այս հատվածը պահպանվել է գրեթե ամբողջությամբ:

Մրա հիման վրա հնարավոր է եզրակացնել, որ, տեսականորեն, երրորդ քաժնի Ուսապան և Պիզգանան իրոք կարող էին լինել Միտայի այն զինակիցները, որոնք ստիպված են եղել զնայու Խաթթուսաս, այն դեպքում երբ Միտան, Խասասանան և Կալիմունան դեռևս անխասանելի էին մտած խեղճական արքայի համար: Այնուամենայնիվ, այս տարբերակը չի հավանական է և ավելի շուտ երրորդ քաժնի վերոհիշյալ երկու անձինք վերինեվրատյան երկու ցարդաքների անվանակից ներկայացուցիչներ են եղել:

Ցուցակը սկսվում է տեքստը կազմելուց հետո ավելացված երկու անուններով (<Կ 32a), որոնք չեն պատկանում «ավագների» խմբին: Նրանց անունները (Սանթաքցիտիս և Մուվատալլիս), դատելով այն հանգամանքից, որ գրված են արդեն գոյություն ունեցող երկու տողերի միջև անկա փոքր տարածության մեջ, ակնհայտորեն հետո են ավելացվել: Այդ երկուսը կարող էին խեղճական բարձրաստիճան պաշտոնյաներ լինել, որոնք ինչ-որ էական մասնակցություն են բերել Պախիստավայի միջադեպին և Խաթթուսասի ժողովին:

ՊԱՆԽՈՒՎԱՅԻ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹՅՈՒՆԸ

Տեքստը ներկայացնում է մի իրավիճակ, որի վերլուծությունը վկայում է արևելքում սկսված քաղաքական գործընթացների առկայության օտին: Պախտուվայի ապստամբությունը դրանց շարքում ընդամենը մի օղակ է, որ լավագույնս է դրսևորում խեթական տերության և նորանվաճ երկրների փոխհարաբերությունները: Ներկայացնենք նախ Պախտուվայի միջադեպը, այնուհետև փորձենք ներառել այն համաժամանակյա պատական ետևախորը:

Խաթթուասաի ժողովից ինչ-որ ժամանակ առաջ Պախտուվան անհնազանդություն էր դրսևորել և խախտել էր իր կախյալ կարգավիճակից բխող պարտավորությունները: Տեքստում հիշատակվում է պախտուվացիների անհնազանդության առաջին դրսևորումներից մեկը՝ խեթական տարածքում գտնվող (թերևս, նույն վերինեփրատյան գոտում) չորս քաղաքների (Պախտույա, Խուրլա, Ապարխուլա, Խալմիսնա) զավթումը: Հնարավոր է, այս գործողությունն իրականացնողը Միտան չի եղել, այլ Ուսապաև: Այս մասին է ակնարկում Խաթթուասաից Պախտուվա վերադառնալուց հետո Միտայի՝ Ուսապայի դստեր հետ ամուսնությունը խեթական արքայի կողմից որպես քշամության Նշան դիտելը, այդ պահին և դրանից առաջ Ուսապան պիտի լիներ խեթական արքայի հակառակորդը Պախտուվայում:

Պախտուվայի ապստամբության շրջանում, ակնհայտորեն, խեթական արքան ինչ-որ քայլեր է ձեռնարկել (հավանաբար, արշավանք), որոնց ընթացքում ասպարեզ է եկել Միտան: Նա պախտուվացի էր, սակայն խեթական արքային հավատարմության երդում տալը Խաթթուասաում կարող է վկայել, որ նա պիտի խեթական ծառայության մեջ գտնվող պախտուվացի ազնվական լիներ, որի միջոցով նախատեսվում էր «կարգի հրավիրել» ապստամբ երկիրը:

Գնալով Պախտուվա, Միտան դրժել է երդումը և, մերժենալով Ուսապայի հետ, էլ ավելի է խորացրել հակասությունները Տեքուբյան հետ: Վերը արդեն Նշվեց Միտայի և նրա զինակիցների գործողությունների մասին (առաջին բաժին): Այստեղ ներկայացնենք դրանք ավելի հանգամանորեն:

Միտան Պախտուվայում ապաստան էր տալիս խեթական տարածքից փախած մարդկանց, ասպատակում էր հարևան Իսուվան, Կոմմախան և Տիմիլյան:

Այդ գործողությունների պատճառով խեթական արքան Պախտուվա է ուղարկում ևս մեկ անձնավորության՝ Պիզզանային (թերևս, նույնպես պախտուվացի): Սակայն վերջինս կրկնում է Միտայի քայլը, միա-

նախով ապստամբներին: Դատելով ԴԿ-ում շարադրված իրադարձությունների հաջորդականությունից, Պիզգանայի՝ Պախխուվա ուղարկելուն նախորդել էր խեթական զորքի հարձակումը Կամմախայի ուղղությամբ՝ այնտեղ գտնվող Պախխուվայի և Արխխուայի զորքերի վրա: Վերջիններս դրանից հետո ապստամել էին Պախխուվայում: Արխխուայի հիշատակությունը կարող է վկայել, որ Պախխուվան իր հակախեթական գործունեության մեջ միայնակ չի եղել: Վերոհիշյալ իրադարձությունները կարելի է ներկայացնել հետևյալ ժամանակագրական հաջորդականությամբ.

- 1) Ապստամբության սկիզբը (խեթական քաղաքների գրավումը):
- 2) խեթական զորքի հնարավոր հակահարձակումը (անհաջող):
- 3) Միտայի երդումը հաթթուսասում:
- 4) Միտայի գալը Պախխուվա, մերձեցումը Ուսապայի հետ:
- 5) Միտայի գործողությունները (հարձակումներ հարևան երկրների վրա):

- 6) խեթական զորքի հարձակումը Կամմախայի ուղղությամբ:
- 7) խեթական արքայի նամակը Պախխուվա՝ ապստամբների ղեկավարներին հանձնելու պահանջով:
- 8) Պիզգանայի երդումը և գնալը Պախխուվա:
- 9) Պիզգանայի միանալը ապստամբներին:
- 10) խեթերի հարձակումը Պախխուվայի վրա(7):

Տեքստում որևէ ակնարկ չկա հաթթուսասի ժողովի նախօրինի խեթերի՝ Պախխուվա կազմակերպած արշավանքի մասին, սակայն այդպիսին պետք է ենթադրել, ելնելով իրադարձությունների տրամաբանությունից:

Որևէ հիմք չկա արևելյան «ավազների» ներկայությունը հաթթուսասում դիտել որպես ապացույց երանցով ներկայացված երկրների հավատարմության օգտին: Երանց գնալը խաթթուսաս ավելի հեշտ է մեկնաբանել որպես հարկադրված քայլ, պարտադրված ուղղակի ուղղման միջամտությամբ: Վերինեխիդասյան գոտում տիրող իրավիճակի և այստեղ ընթացող քաղաքական գործընթացների մասին տես ստորև:

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՑՆԵՐԸ ՎԵՐՈՆԵՓՐԱՏՅԱՆ ՏԱՐԱՄԱՇԻՐԱՆՈՒՄ

Թուղխալիյաս II-ի և Առեւմանդաս I-ի տնցատերը բախարար քանակությամբ տեղեկություններ են պարունակում ցնաարկվող ժամանակաշրջանում երբաստեղծ հնթական տերության և երանից կախման մեջ գտնվող երկրների փոխհարաբերությունների վերաբերյալ:

Սույն աշխատության մեջ ուսումնասիրվող և խեթական այլ տնցատերի հիման վրա կարելի է ամբողջացնել մետրոպոլիայի և ծայրագավառի փոխհարաբերությունները բնորոշող հետևյալ գործընթացները.

1) Բնակչության մի մասի ընդհանուր վերաբնակեցում ըստ հնթական պետության տարածքում (զխաավորասյա՝ պոռֆեսիոնալ զինվորներ՝ իրենց ընտանիքներով)¹⁸⁷:

2) Պայմանագրային կամ հարկադիր զինձառայություն¹⁸⁸:

3) Խաթթիի և տվյալ երկրի, ինչպես նաև վերջինիս և խեթահպատակ մյուս երկրների միջև հատակ սահմանների պաշտոնական ամրագրում¹⁸⁹:

4) Արգելք երրորդ կողմի հետ ինքնուրույն հարաբերությունների վրա¹⁹⁰:

Թե ինչպիսի հետևանքներ կարող էին ունենալ վերոհիշյալ պայմանները երբանվաճ երկրների համար, դժվար չէ գուշակել:

¹⁸⁷ Թուղխալիյասի «Տարեգրություններում» հիշատակվում է Արցախ երկրի (արևմտյան Փոքր Ասիայում) նվաճումից հետո 10,000 հետևակային զինվորների և 600 մարտակառք վարորդների վերաբնակեցումը Խաթթիում (KUB XXIII 11/12 Դ՝ 11f., 31f., 34f.):

¹⁸⁸ Պահպանվել են մի շարք տնցատեր (մեծ մասը՝ Թուղխալիյասի և Առեւմանդաս I-ի ժամանակներից), որոնք իրենցից ենթակառցում են կախյալ երկրների բնակչության հետ զինձառայության մասին պայմանագրային ակտեր, օրինակ, այսպես կոչված «Չինվորների ցուցակը» (տես՝ von Schuler 1965: 140ff.): Կախյալ երկրների բնակչության վրա դրվող պարտադիր զինձառայության մասին տես՝ Beal 1992: 71ff.

¹⁸⁹ Այս կնիքը առկա է Կիցցուլատեսի արքա Առեւաստրասի հետ կնքված պայմանագրում (Weidner 1923: N.7, IV 40ff.) և «Մադդուլատեսի մեղսանյանքում» (KUB XIV 1 Դ՝ 4 20):

¹⁹⁰ Կախյալ երկրների հետ կնքված բոլոր պայմանագրերում այս արգելքը առանձնահատուկ տեղ է զբաղեցնում, տես վերը դրան նվիրված հատվածները KUB XXIII 72-ում (Գոլյի 1): Չնայած այդ տնցատերը սովորաբար չեն պարզաբանում երրորդ կողմի հետ հարաբերությունների բնույթը, սակայն կարելի է ենթադրել, որ դրանք, քաղաքականից զատ, ներառում էին նաև տնտեսական ապարքեղ:

Նվաճման ընթացքում կրած մարդկային և նյութական կորուստները այս երկրների վրա խեթական գերիշխանության բացասական հետևանքների միայն փոքր մասը կարելի է համարել: Պետականության զարգացման վաղ փուլում գտնվող մանր քաղաքական միավորների համար հատկապես ծանր պիտի լինեին հարևան երկրների և պետությունների հետ ինքնուրույն կերպով հարաբերակցվելու վրա դրվող արգելքը, եման պարագայում հասարոսասի կենտրոնական իշխանության հետ յուրաքանչյուր քայլը համաձայնեցնելու հնունակարը (ՀԿ 22ff.): Վերինեպիտայան երկրները, ինչպես նաև հյուսիսային Փոքր Ասիայի կասկական տարածքը և արևմտյան Փոքր Ասիան, այն է՝ ցեղապետական քնույթ ունեցող քաղաքական միավորները մ.թ.ա. XV-XIV դդ. ապրում էին քաղաքական զարգացման մի փուլ, որն անսպասմանորեն պահանջում էր տարածքային ընդարձակում, խոշորացում առավել կայուն և հզոր քաղաքական միավորների շուրջը: Մի գործընթաց, որը մոտ էր իր բարձրակետին KUB XXIII 72+-ով արտացոլված ժամանակահատվածում (այս մասին առավել հանգամանորեն ստորև):

Ոչ պակաս, զուցեն ավելի ծանր հետևանքներ կարելի է ակնկալել նվաճված երկրներին հաթթիի գերիշխանությունից դուրս գտնվող երկրների հետ կապեր ունենալուց զրկելու փաստից: Արևմտյան Փոքր Ասիայի խեթահպատակ երկրների համար այդպիսի հարևաններ էին Արցախյան և Լոր-Լոր քաղաքական ասպարեզ եկող Ախիսիյական¹⁷¹: Ռեյ վերաբերում է վերինեպիտայան երկրներին, ապա այստեղ առաջին հերթին խեթական արքան նկատի ուներ Միտտանիե: Տեքստում Միտտանիե անվանապես չի հիշատակվում («հուրրի երկիրը» Միտտանիե չէր, այլ այս տարածաշրջանում գտնվող ինչ-որ խորրիաբնակ տարածք)¹⁷²: Փաստորեն, խեթական նվաճումից հետո մեկ հարվածով արհեստակա-
նորեն դադարեցվում էին ավանդական տնտեսական կապերը Հյուսիսային Միջագետքի և Սիրիայի հետ:

Դժվար չէ ենթադրել, որ Թուրխաշիյասի նվաճումների արդյունքում ստեղծված ընդարձակ տնտեսությունը չէր կարող երկար զգալունել միայն կախյալ երկրների հետ կնքված ալեպիսի պայմանագրերի շնորհիվ, ինչպիսին է, օրինակ, մեր ուսումնասիրության առարկա տեքստը: Միաժամանակ, մինչև գերիշխանության պահպանման առավել հիմնավոր միջոցների հաստատումը (օրինակ, քաղաքական և տնտեսական ինտեգրում), հասարոսասի իշխանությունը ստիպված պիտի լինեին կայուն

¹⁷¹ «Մադդուվատուսի մեղանշանքում» այս երկու երկրներն են անվանապես հիշատակվում որպես հաթթիի հակառակորդներ (KUB XIV 1):

¹⁷² Տե՛ս Գրիֆս 1:

նազմական վերահսկողություն իրականացնել՝ տարածաշրջանի ներքին գործերին պարբերական միջամտության նպատակով¹⁷²:

Արդեն Առնոլանդաս I-ի ինքնուրույն կառավարման ընթացքում, մի շարք տեքստերում պահպանված տեղեկությունները վկայում են խեթական տերության առջև կանգնած յուրջ խնդիրների և հնարավոր տրոհման սպառնալիքի մասին (օրինակ, Մարդուկատուսի գործունեությունը)¹⁷³:

Առնոլանդասի և թագուհի Ամոնիկկայի մի համատեղ տեքստում հիշատակվում է հյուսիսի կասկերի կողմից մի անբող շարք քաղաքների (Ներիկ, Խուրսամա, Կաստամա և այլն) սրբալիքների ալիքման մասին¹⁷⁴: Լորսահայտ Մաշատիլուրցի (խեթ. Տապիզգա) սեպագրական արխիվի¹⁷⁵ նամակներում ուղղակիորեն նշվում է քաղական տագնապայի իրապիճակի առկայության մասին¹⁷⁶:

Տարբեր պատմական արձանագրված մեծաքանակ երևույթները թույլ են տալիս եզրակացնելու, որ Թուրխալիյասի նվաճումներով ստեղծված հսկա տերությունը նրանից հետո անխոստասիեյիորեն պիտի ճեղքվածը տար եթե ոչ իր, ապա անոնյազն նրա հաջորդի օրոք: Ոչ Առնոլանդասի տարեգրություններում, ոչ էլ նրանից մեզ հասած ատվար քանակությամբ տարբեր քնույթի տեքստերում որևէ հիշատակություն վկայակոչված արշավանքների մասին, այստեղ վկայված քոլոր ռազմական ձեռնարկումներն ուղղված են կախյալ երկրների հավատարմության պահպանմանը: Դնչպես ցույց են տալիս ավելի ուշ շրջանի արքյուրները, Առնոլանդասից հետո (ինարավոր է, նաև նրա կառավարման վերջին շրջանում) խեթական տերությունը ենթարկվեց իր գրեթե քոլոր հարևանների հարձակումներին, որի հետևանքով պետության մեծ մասը՝ մայրաքաղաք հաթթուսասով հանդերձ, ժամանակավորապես հայտնվեց թշնամիների ձեռքում՝ մինչև սկզբում Թուրխալիյաս III-ի, այնու-

¹⁷² Լույն KUB XIV I-ում հայտնվում է խեթական զորքի՝ պարբերաբար իրականացվող հարձակումների մասին, այստեղ նկատվող անցանկալի զարգացումները կանխելու նպատակով: Պախիտուլայի անհնազանդության նկարագրությունը Լույնալիսի պատկեր է ներկայացնում (տես վերը տեքստում):

¹⁷³ Տիպպաշա երկրի խեթահալասակ կառավարիչ Մարդուկատուսը ակնհայտորեն ինքնուրույնություն էր գրսևորում հարևանների հետ ունեցած փոխաբարբերություններում (տես վերը):

¹⁷⁴ CTH 375 (իբատ.՝ von Schuler 1965: 152ff., թարգման.՝ Ünal 1991: 393f.):

¹⁷⁵ Հրատ.՝ Alp 1991.

¹⁷⁶ Masat Hşyık N.96 (իտալոտու.՝ Houwink ten Cate 1998: 52 և Քույան 2001: 233-245).

հենո՞՞ Սուպալիլուսիումաս Ի-ի կողմից պետության տարածքային ամրոզ-
ցականության վերականգնումը¹⁷⁸:

ՎԵՐԻՆԵՓՐԱՏՅԱՆ ԵՐԿՐՆԵՐԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՄԱՆ ԽՆԴԻՐԸ

KUB XXIII 72+-ը արձանագրում է մի իրավիճակ, ըստ որի վերին-
եվրասիական ավազանում դեռևս գոյություն չունեն քիչ թե շատ խոշոր քա-
ղաքական միավորներ: Այն քաղկացած էր մեծաքանակ «քաղաքներից»,
որոնց նրբեմն տեքստում ստանում են լրացուցիչ «երկիր» քնորոշումը
(KUR ¹⁸⁰X «X քաղաքի երկիր»): Վերջինիս էությունը պարզելու համար
որոշակիորեն կարևոր հիմք է տալիս Իսուպալի օրինակը:

Տեքստում Իսուպան հիշատակվում է երեք տարբեր ձևերով.

- 1) KUR ¹⁸⁰Յնաա «Իսուպա քաղաքի երկիր»
- 2) ¹⁸⁰Յնաա «Իսուպա երկիր»
- 3) ¹⁸⁰Յնաա «Իսուպա քաղաք»

Այս վերջին կիրառությունը քնութագրական չէ, քանի որ 1) «քա-
ղաք» դեմոնրմիաառիվով Իսուպան այլևս չի հանդիպում մյուս տեքստե-
րում, 2) այստեղ կիրառված է «իսուպացի» (LÚ ¹⁸⁰Յնաա) իմաստով, այ-
սինքն, որպես էթնիկոս/տոպոնիմիկոս:

Հարկ է նշել, որ, ըստ խեթական աղբյուրների, Իսուպա անունով
քաղաք վկայված չէ, ինչը կարելի էր ենթադրել KUR ¹⁸⁰Յնաա գրության
հիման վրա¹⁷⁹: Իսուպա երկրի անվանումը պետք է փնտրել այլ տեղ, քան
որպես քաղաքանուն:

Տեքստի նրբորդ բաժնում անվանապես հիշատակվող 13 քաղաք-

¹⁷⁸ Իսուպը այսպես կոչված «շրջանաձև երիտամնա» մասին է, որը վկայված է
շատ ավելի ուշ շրջանի (Խաթթուսիյն III) մի տեքստում (KBo VI 28 74-6ff.):
Շատ դրա, Սուպալիլուսիումասի՝ քաղաքական ասպարեզ դուրս գալուց որոշ ժա-
մանակ առաջ Խաթթին ենթարկվել էր թուրք հարևանների հարձակմանը
(տեքստի այդ հատվածի հրատարակությունը և մեկնաբանությունը տես՝ Goetze
1940: 21ff.; Cornelius 1956:; նաև Քոչյան 2016ա: 69-81, 108-113 [KBo VI 28-ի
հրատարակությունը և քննարկվող ժամանակաշրջանի պատմական համա-
տեքստի համալրվ և այլն): Այս տեղեկությունը հաստատվում է Մուրսիյն II-ի
օրոք կազմված Սուպալիլուսիումաս Ի-ի գործունեությունը նկարագրող տեքստի
մկրտական սյարքերություններին, որտեղ շարադրվում են վերջինիս հոր՝ Թուր-
իալիյաս III-ի կառավարման եղափակիչ շրջանի իրադարձությունները (իրատ.
Güterbock 1956: 41ff.):

¹⁷⁹ Տես Քոչյան 2004ա: 61:

ներից (մեկի անվանումը կորսված է, մյուսինը թերի է պահպանվել) ներքը հաստատ գտնվել են Բսուվայի տարածքում (խիեծոտա, Սուջամնա, Վաստարոնա): Մրանք թավ հայտնի են նաև ավելի ուշ շրջանի խեթական (մասամբ նաև՝ ասորեստանյան) տեքստերից, ընդ որում բացառապես հիշատակվում են որպես «քաղաքներ», այլ ոչ որպես «երկրներ»: Այսինքն, «Իսուվա» տերմինը այստեղ կիրառված է «երկիր» իմաստով, որը բարդացած է եղել մի շարք «քաղաքներից» (քաղաք-պետություններ, այն է՝ տոհմացեղային քնակալայր):

Իսուվան վերինեփրատյան երկրների շարքում զգալիորեն առանձնանում է իր եշանակությամբ՝ հաթթիի հետ ունեցած փոխհարաբերությունների առումով: Բսուվայի քաղաքական կազմակերպվածության քննարկ մասին մեր տեղեկությունները տարօրինակ կերպով շատ չեն: Չհաշված KUB XXIII 72+-ը, հետագայում Իսուվայի հիշատակությունները երկու տիպի են.

1) Իսուվան մ.թ.ա. XIV դ. (գերազանցապես, եթե ոչ՝ բացառապես Սուպիլիուլիումաս I-ի շրջանը) հանդես է գալիս որպես «երկիր», որը եվանդի է խեթերի կողմից՝ միտաննական մեծ արշավանքի նախօրեին¹⁰⁰: Այստեղ արքայական իշխանության գոյության մասին որևէ հիշատակություն չկա:

2) հաթթուսիլիա III - Թուդիալիյաս IV-ի (մ.թ.ա. XIII դ.) տեքստերում հիշատակվում են Իսուվայի երկու արքաներ՝ Արիշարրոման և Էվիշարրոման¹⁰¹: Ընդ որում, հաշվի առնելով այս արքաների սերտ դիվանատիական անցյալները խեթական արքայատոհմի հետ, ենթադրվում է, որ Իսուվայի արքայատոհմը կարող էր ուղղակիորեն ծագել խեթականից¹⁰²: Այսինքն, հնարավոր է նույնիսկ ենթադրել, որ հաթթու-

¹⁰⁰ Klengel 1976: 85 Anm. 5.

¹⁰¹ Սուպիլիուլիումաս I-ի գործունեությունը Ակարագրոլ տեքստերի շարքի «իդիված 25»-ում հիշատակվում է «հաթթիի ժողովուրդ», որոնց խեթական արքան վերադարձել էր իրենց քնակալայրերը (KUB XXXIV 23 + KUB XL 8; Klengel 1968: 70; Քոսյան 2016ա: 96-101):

¹⁰² Արիշարրոման անվանապես վկայված է որպես Իսուվայի արքա հաթթուսիլիա III-ի և Թարփունուասաայի արքա Ումիթեշուրի միջև կնքված պայմանագրում (CTH 106 = KBo IV 10+, Կրասար.՝ Van den Hout 1995): որպես դրա վկաներից մեկը (C⁴ 29), նաև Իսուվայի հնախաքերից մեկից՝ Քորուզոթերից հայտնաբերված չորս կնքադրոշմներում (Ֆրաստարակությունը և անվան ընթերցումը՝ Güterbock 1973: 135ff.: տես նաև՝ Քոսյան 1997: 178): Էվիշարրոման հայտնի է նախ որպես արքայազն (DUMU.LUGAL] Թուդիալիյաս IV-ի և Թարփունուասաայի արքա Կորունուսայի միջև կնքված պայմանագրից [Bo 86/299 = Otten 1968]: որպես վկաններից մեկը (C⁴ 34), ախտիսուն՝ հսակագարասի արքայի՝ Թուդիալիյաս IV-ին հղված նամակից (IBot I 34 = Klengel 1963: 280ff.):

սիլիսի օրոց (մ.թ.ա. 1260-50-ական թթ.) Իսուվայում կազմավորվել էր թագավորություն՝ Իսաթթի արևելյան տիրույթներում հուսայի հենարան ստեղծելու նպատակով: Իսուվայի երկրորդ արքայի՝ էլսիշարրոմայի պարագայում կապը խնթական արքայատոհմի հետ, ինչպես նաև Իսաթթուսի III-ի՝ դինաստիական ամուսնությունների սրբազանության լայն կիրառումը⁴⁰³ կարող են վկայել վերոհիշյալ ենթադրության օգտին:

Վերադառնալով մեր խնդրին, ասենք հետևյալը: KUB XXIII 72+-ի տվյալներով վերինեպիրատյան տարածաշրջանը դեռևս ապրում էր կենտրոնացված պետականության ճնշված մոտ: Այն քաղկեացի էր քաղմաթիվ մասը «քաղաքներից/ցեղային քնակավայրերից», որոնք, Իսուվայի օրինակով, կարող էին կոչվել «երկիր»։ վերջինս իրենից պիտի ներկայացներ քնակավայրերի հարաբերականորեն կայուն միություն: Արևելյան քաղաքները տեքստում հանդես են գալիս որպես ինքնուրույն քաղաքական միավորներ՝ որոնք կառավարվում են տոհմապետերի/ցեղապետերի (խնթական տեքստերում՝ «ավագների») կողմից. վերջիններս ցենսրվող պայմանագրում և ամենուրեք միաժամանակ կոչվում են «մարդ» (LU ⁴⁰⁴X «X քաղաքի մարդ» = «X քաղաքի քնակի»):

KUB XXIII 72+-ի հիմքում ընկած քաղաքական գործընթացների շարքում անհրաժեշտ է առանձնացնել Հայաստանի (նաև Ազգի) կազմավորման խնդիրը, որի մեկնաբանությունը առայժմ լրջորեն չի առաջացել

Հավանաբար, հենց նա է հիշատակվում Թուդխալիաս IV-ի և Իսուվայի միջև կնքված պայմանագրում (CTH 123 = KBo IV 14, հրատ.՝ Stefanini 1965: 39ff.): Այս վերջին տեքստի՝ հոգրուտ Թուդխալիաս IV-ի ժամանակով թվագրման համար տես՝ Singer 1985: 109ff., իսկ տեքստի կազմման շրջանի իրադարձությունների համար՝ Քոյան 1997: 182-186; 1999: 73-76:

«Իսուվայի արքա», ասանց անունները կշեռու, հիշատակվում է մի որոշ շարք՝ հիմնականում ծիսական ասպարեզին վերաբերող տեքստերում, բոլորն էլ Իսաթթուսի III-ի և Թուդխալիաս IV-ի ժամանակներից (IBot II 131; KBo XXV 132; KUB XLV 4; KUB LVI 26 և այլն):

⁴⁰³ Ըստ Հ.Գ. Գյուտեբրոուկի, Արիշարրոմայի կինը (= էլսիշարրոմայի մայրը) Իսաթթուսի III-ի դուստր Կիլոշեմայան էր (Güterbock 1973: 129), սակայն մեկ տեքստում որպես Կիլոշեմայի ամուսին հանդես է գալիս Անիշարրոման (KUB XI, 90, 1, 16, 27): Այդ հանգամանքը սսփայել է Հ.Քլենզելին կասկածի տակ առնելու Հ.Գ. Գյուտեբրոուկի տեսակետը (Klengel 1976: 87f.): Վերջինս չէր թաքատում, որ Քոլոնոթեմի կնիքներում, թեևս, անհրաժեշտ է Իսուվայի արքայի անունը վերցրելուց Անիշարրոմա: Սակայն, հավանաբար, ամենի միջոց է Ի. Չիկզերը, որի կարծիքով Արիշարրոման և Անիշարրոման միևնույն անձնանշան հնչունակաբ տարրերակները կարող են լինել (Singer 1991). անձնանշան հնչունակաբ տարրերակներում սույա ան- քաղաքիցը առայժմ որևէ մեկնաբանություն չունի:

դեռևս 1930-ական թվականներին Է. Ֆոռերի կողմից առաջարկված նախնական ենթադրություններից:

Շենկելով Սուպպիլուիումաս I-ի և Հայասայի արքա Խուկկանայի միջև կնքված պայմանագրի¹⁸⁴ ներածականում հաղորդվող այն տեղեկության վրա, ըստ որի Խուկկանան 1) եղել է ազգեցիներից մեկը, որին խնթական արքան առանձնացրել էր մյուսներից և նշանակել Հայասայի արքա, և 2) իր ցրոցը անուանացրել էր նրա հետ, Է. Ֆոռերը ենթադրում էր, որ 1) Խուկկանան պիտի նշանակվեր Սուպպիլուիումասի կառավարման վերջերին, և որ 2) Հայասան Սուպպիլուիումասից առաջ խաթթիից կախման մեջ չի եղել¹⁸⁵: Է. Ֆոռերը վկայակոչում էր KBo VI 28-ի տեղեկությունը, ըստ որի Սուպպիլուիումասի կառավարմանը նախորդող շրջանում Ազգին հարձակվել և գրավել էր Վերին երկիրը՝ սահման դադոնելով Սամուխա քաղաքը: Նրա կարծիքով, մինչև վերոհիշյալ պայմանագրի կնքումը, Հայասան գտնվել է Միտտանիի արքա Տուշրաթայի գերիշխանության կամ ազդեցության տակ:

KUB XXIII 72+-ի վերաբավազրումը Առնուվանդաս I-ի կառավարման շրջանով պարտադրում է հիմնավոր ճշգրտումներ կատարել Է. Ֆոռերի սխեմայում և միաժամանակ որոշակիորեն նորովի մեկնաբանել Հայասայի կազմավորման գործընթացը և ժամանակը:

Տեքստում ենթակայացված իրադարձությունները նախորդում են KBo VI 28-ի՝ Ազգիի հարձակմանը առնվազն մեկ սերնդով (եթե հաշվի առնենք, որ Առնուվանդաս I-ի անմիջական հետնորդը Թուդիախյաս III-ն է՝ Սուպպիլուիումաս I-ի հայրը): Այդ իրադարձությունները մասամբ ընթանում էին մի տարածքում, որը Սուպպիլուիումաս I-ի և Մուրսիլիս II-ի օրոք համարվում էր Հայասայի մասը:

1) Այսպես, Դուգգամա քաղաքից ոմն Աիսսին հիշատակվում է որպես Պախխուվայի հետագա լոյալության երաշխավորներից մեկը (C⁴ 1): Մուրսիլիս II-ի «Տարեգրություններում» Դուգգամախանի հիշատակվում է որպես Ազգիի կարևոր քաղաքներից մեկը, որը նվաճվել էր Արիպասայից հետո:

2) Պախխուվայի ապստամբության ժամանակ Արիսխան նրա դաշնակիցն էր: Խնթական տեղության և Հայասայի միջև կնքված՝ առայժմ կոնկրետ ցմբագրվող մի արձանագրության մեջ (KUB XXVI 39)¹⁸⁶ Արիս-

¹⁸⁴ KBo V 3 Դ⁴ 1f. (= CTH 42. պայմանագրի հրատարակությունը՝ Friedrich 1930: 103ff.: Քոչյան 2016ա):

¹⁸⁵ Այս հարցի ցնաբերումը տես Քոչյան 2016ա: 136-139; 2016բ: 104-108:

¹⁸⁶ CTH 43. Տեքստի հատվածական հաստատվությունը տես Forrer 1931: 6ff.: տեքստի ամբողջական հրատ.՝ Քոչյան 2005: Օ. Կաբրուբայի կարծիքով

տա քաղաքի Ամպրոպի աստվածը հիշատակվում է որպես պայմանագրի կնքմանը վկա հայասական աստված. տա անաբայանորեն ենթադրում է Արխիտա քաղաքի գտնվելը այդ պետության տարածքում:

3) Կոմմախան հիշատակվում է որպես Պախիսուվացի և Արխիտայի ասպատակություններից տուժած քաղաք (ԴԿ 43, ՀԿ 16f.): Սուպաի-լուլիումաս I-ի գործունեությունը նկարագրող՝ Մուրաբիխա II-ի կազմած մի տեքստում Կոմմախան հանդես է գալիս որպես Հայասայի արքա Կարաննիսի դեմ մղված ճակատամարտի վայր («Դիսված 13», IV 42ff.)⁹⁷:

Անրոհիշյալ նկատատուները թույլ են տալիս հավանականության զգալի աստիճանով ենթադրելու, որ տվյալ ժամանակահատվածում հետազայի Հայասայի տարածքում գտնվել են մի քանի մանր քաղաքական միավորներ (ցնդային կառույցներ), ընդ որում դրանց միջև հարաբերությունները կայուն չէին կարող լինել: Այսպես, ըստ KUB XXII 72+-ի, Դուգաման Խաթթիի հանդես է եղել, Արխիտան գտնվել է ապստամբ ուժերի շարքում, Կոմմախան, թերևս, նույնպես եղել է լոյալ:

Ամփոփելով Հայասայի կազմավորման խնդիրը, կարելի է ասել հետևյալը:

Պախիսուվացի Միտայի ապստամբությունը Խեթական տերության դեմ ամենևին տեղական նշանակության դրվագ դիտել չի կարելի: Տեքստային արևելյան ծայրագավառում նվաճմանը անմիջականորեն նախորդող փուլում ծայր առած անհնազանդությունը ի վերջո պիտի հանգեցներ տարածաշրջանում Խեթական գերիշխանության վերացմանը և նույնիսկ, հաշվի առնելով KBo VI 28-ի տեղեկատվությունը, վերջինիս կողմից տարածքային կորուստների (իսուվացիները նվաճեցին մինչև Թեզգարամա ընկած շրջանը, իսկ ազգեցիկները՝ մինչև Աամուխա): Այս ընթացքում է, թերևս, պատմական ասպարեզ ելնում Հայասան, որը շուտով պիտի դառնար տարածաշրջանի և ընդհանրապես Խեթական տեքստային արևելյան ծայրագավառի կարևորագույն քաղաքական ուժերից մեկը: Հայասայի, որպես արևելքում Խեթական գերիշխանությանը սպառնացող ուժի մասին է վկայում Մաշատիդուրուի եամակներից մեկը, որի կազմման ժամանակ Հայասան անվանապես հիշատակվում է որպես թշնամական երկիր, որի դեմ արշավանք էր նախատարատվում⁹⁸:

(Carruba 1988: 70f.), այս տեքստն իրենից ներկայացնում է Մուրաբիխա II-ի և Հայասայի արքա Աննիսի միջև կնքված պայմանագիրը:

⁹⁷ «Դիսված 13»-ի հրատարակությունը տես Güterbock 1956: 65ff.; Քոյան 2016a: 90-95):

⁹⁸ Այլ 1991: 298ff. Նամակի տեքստի հայերեն հրատարակությունը և պատմագիտական մեկնաբանությունները տես Քոյան 2001: 233-245.

Այսպիսով, եթե KUB XXIII 72+-ը դիտենք որպես terminus ante quem, իսկ Կոսմասիայի ճակատամարտը՝ terminus post quem, ապա Հայաստան պետության կազմավորումը պիտի տեղի ունենար Առնոլդանդասի կառավարման երկրորդ շրջանում կամ Թուղխախյաս III-ի օրոք (համեմատելով, ոչ վերջին շրջանում), այսինքն, մոտավորապես մ.թ.ա. XV դ. վերջերին - XIVդ. սկզբներին:

Այս ենթադրությունը, սակայն, որոշակի պայմանականություն է պարունակում կապված վերը տեքստում քննարկված KBo XVI 45-ում Հայաստանի հիշատակության հետ: Այնուամենայնիվ, սույն տեքստում Հայաստանի հանդեմ զայր կարող է վկայել այս քաղաքական միավորի քիչ ավելի վաղ գոյության մասին:

ՎԵՐԻՆԵՓՐԱՏՅԱՆ ՏԱՐԱՆԱԵՐՁԱՆԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԱՆՆԱՐԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

KUB XXIII 72+-ի պատմագիտական արժեքը ոչ միայն «Վերին Եփրատի ավազանում մ.թ.ա. XV դ. վերջերին - XIVդ. սկզբներին տիրող քաղաքական զարգացումների լուսարանման համար լայն հնարավորությունների, այլև մեծաքանակ տեղանունների առկայությունն է, որոնք թույլ են տալիս հետազոտելու հիշատակվող երկրների և քնակավայրերի տեղադրությունը, այդ թվում հետագայի հայկական աղբյուրներում դրանց մի մասի հիշատակությունները: Հստկանչական է, որ վերոհիշյալ տեղանունների (ևսև անձնանունների) զերակշիռ մասը որևէ այլ աղբյուրում այլևս վկայված չէ և այս հանգամանքը էլ ավելի է կարևորում KUB XXIII 72+-ի պատմագիտական արժեքը:

Տեքստի երրորդ բաժնի սկզբում երկու ցուցակներով (ըստ քաղաքների, ըստ երկրների և քաղաքների) հիշատակվող տեղանունները կազմում են այն քաղաքական միավորները, որոնց հետ խեթական արքան թարմացրել էր իր՝ ետիմիտում կնքած պայմանագիրը (կամ պայմանագրերը): Ոչ պակաս կարևորություն է ներկայացնում Պախխուվայի ապստամբության հետ կապված և տալամաշոջանի «երկրների» ապագա հավատարմության երաշխավոր հանդիսացող քաղաքական միավորների ցուցակը: Սրանցից զատ, կա տեղանունների ևս մի խումբ, որտեղ ներկայացված են Պախխուվայի կողմից զավթված՝ հաթթիի արքային պատկանող քնակավայրերը:

Առաջին ցուցակ

1. Šullamma
2. Zanzaliya
3. Lillima
4. Hinzuta
5. Wattarušna
6. An(?)[.....]
7. Tahhiša
8. Alatarma
9. Pašišna
10. [.....]
11. Mararba
12. Tašišna
13. Halma

Երկրորդ ցուցակ

1. KUR¹⁰⁰¹Ušawa
2. KUR¹⁰⁰²Pašišuwa
3. ¹⁰⁰³Zušma
4. KUR¹⁰⁰⁴U[urri]
5. ¹⁰⁰⁵Maldiya

Այս երկու ցուցակները, չնայած կազմված են տարբեր սկզբունքներով, ըստ տրամաբանության, ափսոսի համընկնեն:

Առաջին ցուցակում վկայված են բացառապես քաղաքներ (քնակավայրեր), որոնցից ոչ մեկը չի համընկնում երկրորդ ցուցակի քաղաքներից որևէ մեկի հետ: Մնում է ենթադրել, որ դրանք երկրորդ ցուցակի երեք երկրների քնակավայրերն են, մի քան, որ կարելի է հիմնավորել:

Այսպես, առաջին ցուցակի երեք քաղաքներ (Խալանարար, Նաև մեկ այլ քաղաք) հիշատակվում են որպես Իսուվայի քաղաքներ (տես առորն): Եվս երկու քաղաք (Տաշիճա և [.....]), եթե դրանք «ալիագներին» համարենք պախխուվացիներ (տես վերը), ապա հնարավոր է, որ եղել են Պախխուվայի քաղաքները:

Եզրակացությունը հետևյալն է: Երկրորդ ցուցակը ակնհայտորեն փակառարն է, որում երեք երկրների քաղաքներին (առաջին ցուցակ) ավելացվել են այն երեք քաղաքները, որոնք չեն կազմել վերոհիշյալ երկրների մասը: Առաջին ցուցակում հիշատակվում են հստակապես ժողովին

ներկա «ախպաները», իսկ երկրորդում այն երկրները և քաղաքները, որոնց անունից կենքել է պայմանագիր հստակապես տեղադրության հետ:

Վերինեկիտայան ավազանի խեթահպատակ երկրների տեղադրությունը հետևյալ պատկերն է ներկայացնում:

¹⁰⁰Alatarma/e

Բացի մեր տեքստից, վկայված է ¹⁰⁰A-la-tar-me ձևով Թուդիսայիաս IV-ի և Իսուվայի արքայի (թեոս, էխիշարոման) միջև կնքված պայմանագրում¹⁰⁰: Այստեղ Ալաթարմեն հիշատակվում է որպես մի քաղաք, որի մոտ խեթական զորքը պարտություն էր կրել հակառակորդից¹⁰⁰: Տեքստի մեկ այլ հատվածում հիշատակվում է խեթերի պարտությունը Լիխրիյա քաղաքի մոտ¹⁰⁰: Եթե ենթադրենք, որ երկու դեպքում էլ խոսքը միևնույն իրադարձության մասին է, ապա կարելի է եզրակացնել, որ Ալաթարմեն Լիխրիյայի մոտ է գտնվել: Սակայն Լիխրիյայի տեղադրության հարցում անկա տարածաշրջանները¹⁰² ստիպում են ձեռնպահ մնալ Ալաթարմանի տեղադրության վերաբերյալ ավելի կոնկրետ ենթադրությունից: Ամեն դեպքում, հաշվի առնելով դրա հիշատակությունը վերինեկիտայան տարածաշրջանի քաղաքական աշխարհագրությունը, Ալաթարման հաշվի թե գտնվեր Հյուսիսային Միջագետքում, եթե այս քննակավայրի հետ սերտորեն առնչվող Լիխրիյան տեղադրվի Մուրիցի և Աղմնիցից հարավ (տես վերը):

¹⁰¹Halma

Վ. հաշտությանը համեմատում է հարքերդի մոտ գտնվող հալ քնակավայրի անվան հետ¹⁰¹:

¹⁰⁰ KBo IV 14 (= CTH 123, հրատ.՝ Stefani 1965). այս տեքստը կարող էր լինել նաև նախկին պայմանագրի մասին մի չբնութագրող հիշեցում:

¹⁰¹ KBo IV 14 II 9ff.

¹⁰² Տեքստի այս հատվածի և ընդհանրապես Լիխրիյայի ճակատամարտի մասին տես Singer 1985: 105ff.

¹⁰³ Այս տեղանունը, որը վկայված է առաջափորասիական մի շարք երկրների աղբյուրներում (Աշշուր, Մարի, Ասորեստան, Խաթթի, Ուրարտու) սկսած Հին ասորեստանյան շրջանից (մ.թ.ա. XX/XIX դ.) իր զբոսայան քաղաքով տարբերակներով (Nahria, Nabria, Nibaria, Niri, Nairi, Nibriya, Nibiriani), մասնաշտանների կողմից տեղադրվել է ամենաառաքին շրջաններում՝ պատմական Մուրիցում և Աղմնիցում, ինչպես նաև Հյուսիսային Միջագետքում՝ ներկայիս Տուր Արդին շրջաշրջանից հարավ (հանգամանաչի քննարկումը անկա աղբյուրների տեսությանը տես Mankayan 1956: 136cat.; Singer 1985: 105ff.; Miller 1999: 99ff. և այլն). կարծիքների տեսությունը՝ Քուջան 2004ա: 73-74:

¹⁰⁴ Իսախանյան 1998: 36:

¹⁰⁰He/inzuta

Մուրսիլիս I-ի «Տարեգրություններին» պատկանող KBo XXII 3 + KUB XXXVI 103,7-ում ¹⁰⁰Heinzuta-ի հիշատակությունը հստակ տեղադրման համար հիմք չի տալիս: Մեկ այլ տեքստ՝ «միջին խեթական» փուլում կազմված KUB XXVI 62-ը մատնացույց է անում Իսուվայի տարածքը¹⁰⁴:

Անկասկած, տվյալ պարագայում գործ ունենց հայկական արքյուրների Անծիս/Հանծիսի (դասական արքյուրների Anzitene) հետ՝ Մուֆրում, ժաման. Հազար թից հյուսիս¹⁰⁵: Ժամանակին այն համադրվել է անտիկ, հայկական և այլ արքյուրներում հիշատակվող Անզծիս, Անզիտեն, Թիլ-Էնզիտ և այլ տարբերակներով քնակավայրի հետ, որը գտնվում էր Խարբերդից հարավ-արևելք¹⁰⁶: Խինձոտայի պատկանելությունը Իսուվային միանշանակ հավաստում է նաև Թիզլաթապալասար I-ի հյուսիսային արշավանքների նկարագրությունը, որտեղ հիշատակվում է ¹⁰⁰En-za-ta ša ¹⁰⁰i-ša-a «Իսուվա երկրի Էնզատա քաղաքը»¹⁰⁷:

¹⁰⁰Lilima

Առայժմ որևէ կոլան այս տեղանվան տեղադրության համար գոյություն չունի, քացի Իսուվայում կամ դրա մերձակայքում գտնվելուց: Նոր ժամանակներում վկայված տեղանվան հետ համադրումը թույլ է տվել Վ. Խաչատրյանին առաջարկելու Արղանառադենի (Էրզանիմադեն) մոտ գտնվող մի գյուղի հետ նույնությունը¹⁰⁸:

¹⁰⁰Mararša

Առայժմ այս տեղանվան տեղադրության և ստուգաբանության վերաբերյալ որևէ առաջարկություն չի եղել:

¹⁰⁰Pališna

Համադրվել է ժաման. Էլազդի մոտ գտնվող բյուզանդական արքյուրների Պալինեսի ամրոցի (Palines/kastron Palios) և հայկ. Պաղինի

¹⁰⁴ Տեքստի համապատասխան հատվածի էրատոստրակությունը և մեկնաբանությունները տես Քոսյան 2004գ; Kosyan 2018 (իրատ. ընթացքում):

¹⁰⁵ KAH II 66, 74+ 5f. + 69,9 (համադրումը՝ Klengel 1976: 86):

¹⁰⁶ Աբուլ 1908: 32. Վկայությունները և պատմական համատեղ ակնարկը տես Հակոբյան և այլք 1988: 280:

¹⁰⁷ Klengel 1976: 85f.

¹⁰⁸ Խաչատրյան 1998: 36:

հետ¹⁹⁹։ Տեղանունը կազմված է խեթ. -sna տեղանվանակերտ վերջածանցով²⁰⁰։

¹⁹⁹Sullamma

Տեղադրությունը Իսուվայում²⁰¹ վիճարկելի չէ, քանի որ հիմնվում է Մուվատալիս II-ի մի տեքստում հիշատակվող «Սուլլամայի Իշտար» աստվածուհու հիշատակության վրա՝ ի թիվս Իսուվայի աստվածների²⁰²։ Դատելով մ.թ.ա. XIII դ. մի խեթական տեքստից, Սուլլաման (զրված է Sullama՝ մեկ I-ով)²⁰³, այս բնակավայրը պետք է լիներ Իսուվայի թագավորության կարևոր քաղաքական կենտրոններից մեկը։ Ավելի կոնկրետ տեղադրությունը հնարավոր չէ հետազայի համահունչ կամ մոտավորապես համահունչ տեղանունների բացակայության պատճառով²⁰⁴։

²⁰⁰Tabḫiia

Առաջարկվել է համադրել անտիկ աղբյուրների Digisene-ի հետ, ժաման. էլագլի (հայկ. Խարբերդ) մոտ։ Համադրությունը հայկ. Դեզից գավառի անվան հետ անվանաբանական մակարդակով²⁰⁵ ընդունելի է (տես, սակայն, հաջորդ տեղանվան մեկնաբանությունը)։

²⁰¹Tablīna

Հղելով Վ. Տոմաշևիկին, Յ. Լևին առաջարկել էր այս տեղանունը համադրել դեռևս կապադովկիական աղյուսակներից (մ.թ.ա. XIX-XVIII դդ.) հայտնի Di-gi-sa-na/Di-ki-sa-na-ի և հայկ. աղբյուրների Դեզից գավառի անվան հետ²⁰⁶։

¹⁹⁹ ASVOA 4.3; հայաստրդան 1998: 36.

²⁰⁰ Laroche 1961: 88; հայաստրդան 1998: 43 (զտնում է, որ տեղանվան հիմքում հայերեն պալ «քաղաքայր» բառն է)։

²⁰¹ TAVO, Bd.15, 1987, 8 VI 14.

²⁰² KUB VI 45 Դ4 II 64/ VI 46 C4 III 30 (CTH 38), հրատ.՝ Singer 1996), RGTC VI/I: 364; ASVOA 4.3: Tav. XVI.

²⁰³ KUB LIV 1 Դ4 II 9 (հրատ. Archi und Klengel 1980): Միևնույն տեքստում հիշատակվում է նաև Սուլլամա անունով լեռ (KUB LIV 1 C4 II 27), որը, բնականաբար պետք է գտնվեր համանուն քաղաքի մերձակայքում։

²⁰⁴ Բացառությամբ է կազմում Վ. հայաստրդանի կողմից առաջարկված համադրությունը հայկական աղբյուրների Սղամ բնակավայրի հետ (Կապրով 1971: 110տա.)։

²⁰⁵ Tomaschek 1903: 543f.; Գ. Լոյնսեի կարծիքով (Neumann 1988: 255), կազմված է -issa տեղանվանակերտ վերջածանցով։

²⁰⁶ Lewy 1950: 419 n.294.

Այս և նախորդ տեղանունների նույնականությունը բացատրվում է, քանի որ դրանք ներկայացված են միևնույն ցուցակում: Արանցից միայն մեկը կարող էր համապատասխանել հայկ. Դեզիքին:

¹⁸⁹Wattarušna

Հաշնաբար, նույնպես գտնվել է Իսուվայում²⁸⁷: «Վատտարուսնայի՝ առայժմ թվով չորս հիշատակությունները խեթական տեքստերում հնարավորություն չեն ընձեռում առաջարկելու որևէ հիմնավոր ենթադրություն դրա տեղադրման համար: Մասնագետները վաղուց ի վեր նկատել են այս տեղանվան հիմքի արտաքննապես ակնհայտ կապը խեթ. water «ջուր, աղբյուր» բառի հետ²⁸⁸, ինչը կարող է նշել դրա տեղադրությունը ինչ-որ ջրատառ վայրում²⁸⁹»:

¹⁹⁰Zanzalia

Սա այս տեղանվան միակ վկայությունն է խեթական և ընդհանրապես սեպագրական աղբյուրներում: Տեղադրության համար որևէ կոման չկա²⁹⁰:

Երրորդ ցուցակ

Այս ցուցակում ներառված են երկու երկրներ, որոնց խեթական արձայնի կողմից հանդես են գալիս որպես տարանաշրջանում Դաձխսուվայի և մյուսների հավաստարմության երաշխավորներ: Այս երկուսի տեղադրությունը բարդությունների հետ է կապված առաջին հերթին KUB XXIII 72+-ի սբատմական համատեքստի իմաստավորման առումով:

1. ¹⁹¹Pittiyariga

²⁸⁷ Sbu #ուսյան 2004ա: 101 (RGTC VI.1-ում և RGTC VI.2-ում բացակայում է այս տեղանվան ևս մեկ հիշատակությունը՝ KBo XLV 179 ԴԿ 8 - ¹⁹⁰Wa-at-ta-ru-u(š-na)):

²⁸⁸ Forrer 1938: 180 Anm.3; Laroche 1961: 79; Neumann 1988: 260. խեթական տեքստերում վերջված են այս նույն արմատով կազմված երկու տեղանուններ (Ռևարավոր է. դրանք նույնական են)՝ ¹⁹⁰Wattarwa (KBo II 1 II 21,25; KUB XXVI 43 I 31) և ¹⁹⁰Wattaruwa (KBo X 30 III 4).

²⁸⁹ Ըստ Գ. Նոյմանի (Neumann 1988: 260), այս տեղանունը կարելի է թարգմանել որպես «վայր, որտեղ կան բազմաթիվ աղբյուրներ»:

²⁹⁰ Գ. Ջահուկյանը և Վ. Խաչատրյանը, ելնելով հայոց լեզվի բառապաշարի հետ արտաքին նմանությունից, առաջարկում էին դրա հիմքում տեսնել հայ. ծածմաղ բառը (Джакян 1988: 78; Խաչատրյան 1998: 43):

2. ¹⁸⁰Duggama

Դատելով տեքստի հակառակ կողմի առաջին տողից, Պիտտիյարիգա և Դուգգամա քաղաքներին խեթական արքան պարտավորեցրել էր ապագայում ապահովել տարածաշրջանում հնարավոր անցանկալի քարդացումներից: Պետք է ներառել, որ սույն քաղաքները խեթերի կողմից դիտվում էին որպես արևելքում իրենց առավել վստահելի կախյալ քաղաքական միավորները:

¹⁸¹Pittiyariga

Խեթական աղբյուրներում այս անունով քաղաքի հիշատակությունների վերլուծությունը թույլ է տալիս ենթադրելու միմյանց հետ չանջվող երկու տարրերի քնակավայրերի առկայություն: Խեթագիտական հրատարակություններում Պիտտիյարիգա անունով երկու տարրեր քաղաքների առկայության մասին առայժմ ենթադրություններ չեն արվել²¹, ինչի հետևանքով հաճախ մասնագետները կանգնում են անլուծելի խնդիրների առջև:

Առաջին Պիտտիյարիգան կանոնավոր հիշատակվում է դիվանագիտական քնույրի տեքստերում (պայմանագրեր) որպես խեթական կողմի աստվածներից մեկի՝ Ամարուաի աստծո (Մ) պաշտամունքի վայր, ինչի հիման վրա այն պետք է տեղադրվի Խաթթիի տարածքում, սակայն ոչ նրա անմիջական ենթակայությունից դուրս ընկած շրջանում²²:

Խեթական ռոջ սեպագրական կորպուսում Պիտտիյարիգայի միակ վկայությունը, որը կարող է վկայել այս քաղաքի արևելյան տեղադրության օգտին, KUB XXIII 72+-ն է:

Մասնագետների շրջանում քանակների առարկա հանդիսացող այս խնդրի պարզաբանումը կարող է հատակեցվել միջին խեթական փուլով թվագրվող մի տեքստի մեկնաբանության միջոցով: Խոսքը KUB XXXI 79-ն է, որտեղ խոսվում է ինչ-որ մի գետի վրա նավակներով մթերք

²¹ RGTC VI/1 և RGTC VI/2 (տես համապատասխան գնաբաները): Վերջերս ներկա ուսումնասիրության հեղինակներից մեկի կողմից առաջարկվեց Պիտտիյարիգա անունով երկու տարրեր քնակավայրեր ներառել, մեկը վերիննվորադաս գտնում, մյուսը՝ Հալիսի վերին հոսանքների շրջանում (Kosyan 2017): Լշինք, որ խեթական սեպագրական տեքստերում այլ համանուն տեղանուններ ևս վկայված են (նույն տեղում, հղելով Gurney 1992-ը):

²² Օրինակ, KBo I 4; KBo IV 13; KBo V 3; KBo V 9; KBo XXI 26 [dIM ծնուկ]; KUB XIX 50; KUB XXIII 77+77a; KUB XXVII 1 և KUB XXVII 6; KUB XLVII 64: Խեթական պայմանագրերում առկա աստվածային վկաների ցուցակների մասին տես Yoshida 1996:

փոխադրելու մասին²⁵: Այստեղ գետի հոսանքով ներքև նավարկության ընթացքում հաջորդաբար հիշատակվում են հետևյալ քնակավայրերը՝ Arziya-Pittiyariga-Samuha: Եվ քանի որ վերոհիշյալ քնակավայրերի հետ անցյալով խեթական տեքստերը կշում են հաթթիի արևելյան կամ դրանց հարակից շրջանները, ապա առաջարկվել են երկու գետերի թեկնածություններ՝ Եփրատ կամ Հալիս²⁶: Համապատասխանաբար, առաջարկվել են Պիտտիյարիգայի տարրեր տեղադրություններ, որոնք հենվում են ինչպես ժամանակակից, այնպես էլ ավելի վաղ շրջաններում աղբյուրներում հիշատակվող տեղանունների հետ արտաքին նմանության վրա²⁷: Ընդունելով այն հանգամանքը, որ ներկայումս հնարավոր չէ վստահաբար կոնկրետացնել Պիտտիյարիգայի տեղադրությունը, անհրաժեշտ է կշել հետևյալը:

Խեթական աղբյուրներում ակնհայտորեն քննարկման առարկա երկու եղանակն քաղաք/քնակավայր է գոյություն ունեցել: Դրանցից մեկը գտնվել է խեթերի անմիջական տիրապետության տակ ընկած շրջանում, ինչը վկայված է ի դեմս խեթական տեքստերում պարբերաբար հիշատակվող այդ քաղաքի աստվածության: Երկրորդ Պիտտիյարիգան պետք է գտնվեր Եփրատյան գոտում, սույն հետազոտության առարկա տարածաշրջանում: Այս առումով հատկանշական է, որ մասնագետների կողմից իրավացիորեն որպես խեթա-հայաստական պայմանագիր դիտվող KUB XXVI 39 տեքստում Պիտտիյարիգայի Ամալրուպի աստվածը նույնպես հանդես է գալիս խեթական կողմի աստվածների ցանկում: Այս փաստարկը արտակարգ կարևոր է, քանի որ վերոհիշյալ ցուցակներում ներառված են միայն բուն հաթթիի պաշտամունքային կենտրոնները ներկայացնող աստվածությունները²⁸: Այսպես ուղղակի անհասկանալի

²⁵ «Գետային նավարկություն» պայմանական անվանումը կրող տեքստի հրատարակությունը տես Hagenbuchner 1989: 136ff.; Hoffner 2009: 81ff.; Marizza 2009: 123ff. (CTH 188), եւս վերը՝ Գլուխ II:

²⁶ Երկու գետերից մեկի հավանականության խնդրի քննարկումը տես Garstang and Gurney 1959: 33ff.:

²⁷ Bilgic 1945/51: 27f. (Պեդունկ); Ünal 1974: 209f. (Եփրատի և երա արևմտյան վտակ Թոխմաստի միախառնման շրջանում); Garstang and Gurney 1959: 33f. և Fortanini 1979: 184 n.105 (վերջինս կշում է կոնկրետ ժամանակը): Թեքստերը՝ Զարուպի մոտ, Հալիսի ափին): Laroche 1965: 91f. (Մալաթիայից հյուսիս՝ ժամանակակից քնակավայրը); Houwink 1970: 62 n.31 (բուն Եփրատի կամ Արածանիի ափին): Մալուրոսյան 1961: 96f. և Xaverzowa 1971: 54f.; 1998: 35 (Բթալիճ՝ Երզնկայից արևելք) և այլն:

²⁸ Այսպես է ամենուրեք, սակայն մեկ քացառությամբ՝ Լեդիկ քաղաքի, որը խեթական տեքստերից գոյության մեծ մասի ընթացքում դուրս էր հաթթիի տիրապետությունից (գտնվում էր Հալիսի գետաբերանի շրջանում) (տես RGTC VI/1:

կլիներ, թե ինչու պիտի խեթական արքան Հալիսի արհիև գտնվող քաղաքի կառավարչին հանձնարարներ ապահովել եփրատյան տարածաշրջանի «երկրների» հավատարմությունը: Պիտոնյադիզայի արևելյան տեղադրությունը կարող է լրացուցիչ անողղակի ապացույց տառևալ ի դեմս հաջորդ երաշխավոր քաղաքի՝ Դուզգամայի, որը հստակ տեղադրվում է Հայասայում²⁷:

²⁸Duggama

Այս քաղաքը գրության տարբերակներով²⁸ վկայված է ընդամենը երեք տեքստերում՝ Մուրսիխա II-ի «Տարեգրություններում» որպես Հայասայի կարևոր քնակավայրերից մեկը, մեր հետազոտության առարկա տեքստում և խեթա-հայասական մի պայմանագրում (KUB XXVI 39), որտեղ հիշատակվում է այս քնակավայրի աստված Բալտայը (ՊBaltaik): Ինչպես և Պիտոնյարիզան, Դուզգաման երկնայն հստակ ցի տեղադրվում: Ընդ որում առաջարկվել են ավելի քան մեկ տասնյակ տեղադրություններ Փոքր Հայքից ու Սև ծովից մինչև Վանա լճի առաջնկա գոտի ընկած ընդարձակ տարածքում: Այս բոլոր տեղադրությունները հենվում են անտիկ աղբյուրներից մինչև նոր ժամանակներում այս տարածաշրջանում հիշատակված տեղանունների հետ համադրության վրա²⁹:

Ինչպես էլ որ լուծվի Դուզգամայի տեղադրության խնդիրը, այս տեղանունը անհրաժեշտ է փնտրել Հայասայում, այն է՝ եփրատից արևելք մինչև Վանա լճի ընկած շրջանում կամ դրանից քիչ հյուսիս:

Չորրորդ ցուցակ

Պայմանագրի տեքստի երեք տարբեր հատվածներում հիշատակվում են ստորև թվարկվող չորս քնակավայրեր, որոնք գրավվել էին

286ff.): Պատմաը Նեբիկի կարևորագույն նշանակությունն էր խեթերի կրոնա-աշխարհային կյանքում դեռևս վաղ փուլից:

²⁷ RGTC VI/1: 435f.; Քոսյան 2004: 98-99.

²⁸ Գրության տարբերակները տես նախորդ ծանոթագրության մեջ նշված աշխատություններում:

²⁹ Forrer 1931: 6ff.; Goetze 1940: 47 n.183; Garstang 1943: 51ff.; Garstang and Gurney 1959: 36ff. (անտիկ աղբ. Colonia՝ ժաման. Շապին-Գարափխաբի մոտ), Adontz 1946: 39f. (անտիկ աղբ. Dagona՝ Փոքր Հայքում), Cornelius 1973: 194, 349, Anm.22 (Սև ծովի արհիև), Дьяконов 1968: 82, рр.16 (Լիկու գետի հովտում կամ մոտակայքում), Хачатурян 1971: 138con. (Թորքում գետի ավազանում) և այլն:

աբխազականների կողմից և տվյալ պահին գտնվում էին նրանց հսկողության ներքո: Մրանցից ոչ մեկը խեթական տեղանվանական կորստում այլևս չի հիշատակվում, ինչի հիման վրա հնարավոր է ենթադրել, որ այդ քնակավայրերը կարող էին գտնվել արևելքում Խաթթիի ազդեցության ոլորտի՝ Պախխուվայի հետ սահմանամերձ գոտում: Այս քնակավայրերի մոտավոր տեղադրության խնդիրը, ըստ այդմ, կարող է որոշակիացվել միայն Պախխուվայի տեղադրության ճշգրտումից հետո միայն: Եթե Պախխուվան գտնվել է Իսուվայից արևելք, հյուսիս-արևելք (Քյուրանկի լեռների շրջանում, ապա որպես խեթական տարածք կարող էր դիտվել Եփրատից հյուսիս ընկած շրջանը (օր., Կումմախայի մերձակայքում կամ ավելի ընդարձակ մի տարածքում, օրինակ, Երզնկայի դաշտը): Իսկ եթե Պախխուվան, ըստ գերիշխող տեսակետի, գտնվել է Եփրատի մեծ ոլորանի մոտ, ապա դրանք եպատակահարմար կլինի փղեստրեյ այդ շրջանում, այսինքն, Եփրատի և Հալիսի վերին հոսանքների միջև: Պախխուվայի տեղադրության առաջին տարբերակը թվում է առավել հավանական:

Մասնագիտական հրատարակություններում վերոհիշյալ տեղանուններից ոմանց համար առաջարկվել են որոշ ենթադրություններ, որոնք չեն հենվում որևէ հիմնավոր փաստարկի վրա:

¹⁹⁹ **Aparhula**²⁰⁰

Այս քաղաքի տեղադրությունը պարզ չէ, քանի որ սա դրա միակ հիշատակությունն է: Ենթադրելով կարող է հուշել, որ այն մյուս երեքի պես գտնվել է մի տարածքում, որը կամ սահմանակից էր Պախխուվային կամ գտնվում էր վերջինից հասանելի հեռավորության վրա:

¹⁹⁹ **Huria**²⁰¹

Այս տեղանունը առանձնահատուկ ուշադրության արարելա է, քանի որ խեթական տեքստերում հիշատակվում են նմանահունչ քաղաքով տեղանուններ Խաթթիի տարբեր շրջաններում²⁰²: Ընդ որում սրանք, մեկ քաջատրոյսամբ, զրված են առանց քաղաքի կամ երկրի դետերմինատիվի, ինչը թույլ է տալիս այն թարգմանել որպես «խտրրիական» (անականական իմաստով), այն է՝ խտրրիներով բնակեցված բնակավայր կամ շրջան: Եվ միայն KUB XXIII 72+-ում է այս տեղանունը հանդես գալիս դետերմինատիվով: Վերը ներկայացված երկրորդ ցուցակում անկա

¹⁹⁹ RGTC VI/1: 26; Քոչյան 2004: 35.

²⁰⁰ RGTC VI/1: 119; Քոչյան 2004: 38.

²⁰¹ RGTC VI/1: 119ff.

²¹⁹ Յլարրի-ն կարող է ակնարկել վերինեփրատյան տարածաշրջանում խորրիական բնակչության անկալների գոյության օգտին²²¹, ինչը, սակայն, հատուկ մեկնաբանության կարիք ունի:

Խեթական տեքստերում վկայված են Կարրի տերմինի մի շարք կիրառություններ, որոնք հնարավոր չէ ընկալել քառացիորեն: Ատորն ներկայացվելիք օրինակները առավել քան խոսուծ են:

Այսպես, խեթական արքա Թուդխափյաս II-ի իշխանության զայու հանգամանքների մասին պատմող տեքստում հիշատակվում է հստակ հեղարիական անուն կրող մի զորավար՝ Kartasuraš-ը, ով առաջնորդում էր «խորրիներին»²²⁴:

Եվս մի տեքստ, որ թվագրվում է Հին քազավորության շրջանով, թվարկում է հեղարիական անուններ կրող սիրիական տարածաշրջանի խորրիական արքայիկների, ովքեր մարտնչում էին խեթական քանակի դեմ՝ Uruttiti, Uwagazzani²²⁵:

²²⁰ Դալմեճնա²²⁶

Առաջմ միայն Վ. Խաչատրյանն է փորձել տեղայնացնել, հենվելով այն մտայնության վրա, որ այս տեղանվան հաջերեն ձևը խեթերը կարող էին քարզմանել խեթերեն: Ըստ նրա, Դալմեճ- քաղը խեթերենում նշանակել է «երգ», և սրա հիման վրա առաջարկել է խնդրո առարկա տեղանունը նույնացնել Դերսիմի Երզնհոն անվանումը կրող գյուղի հետ²²⁷: Իսկ ավելի վաղ նա այս բնակավայրը փնտրում էր խեթական տեքստերում քազմիցս հանդես եկող կասկական Իսխուսիտուա քաղաքից (²²⁸ Իժիսպիտա) հյուսիս, այսինքն Դերսիմից բավական հեռու²²⁸:

Առաջարկված տեսակետի անելությամբ նշենք, որ խեթ. Դալմեճ-քաղը, ըստ հայտնի խեթագետ Է. Լարոշի, որը հղվում է լեզվաբան-խեթ-

²²¹ Houwink ten Cate 1970: 61 n.28. Ինդիանայի կարծիքով, հնարավոր է ենթադրել, որ Թուդխափյասի կողմից Միտուսեիի նկատմամբ տարած հարձականքից հետո «Իսուզդի երկիր» տերմինը կիրառվում էր Իսուվաջի և Մուխանի հարևանությամբ՝ դեպի Վանա լիճ ընկած հատվածում գտնվող խորրիական քաղաքական միավորների նկատմամբ (idem: 63):

²²² KUB XXIII 16 III 11 (Թուդխափյասի տարեգրությունները): Այս անվան հստակ հեղիրական կառուցվածքը առաջինը նկատել էր դոնա Բ.Լանդսբերգերը (Landsberger 1954: 130) և ընդունվել շատերի կողմից (Malamat 1954: 239; Houwink ten Cate 1970: 78):

²²³ KBo III 60 III 15-16.

²²⁴ RGTC VI/1: 71; Քոսյան 2004: 54.

²²⁵ Խաչատրյան 1998: 44.

²²⁶ Xačatryan 1971: 34ct., 86ct.

թագետների կողմից, նշանակել է ինչ-որ կենդանի²²⁹, այսինքն ամեն դեպքում ոչ երաժշտական գործից: Նմանապես որևէ հիմք չկա ենթադրելու օտար ծագման հատուկ անունների թարգմանություն խեթերեն, ինչի համար այլ օրինակներ առայժմ գոյություն չունեն:

Իսալմիսնա տեղանվան հարցում հնարավոր է որոշակի պարզություն մտցնել հետևյալ դիտարկման միջոցով: Խեթական տեքստերում վկայված են միևնույն հիմքից կազմված զգալի քանակությամբ տեղանուններ –sna տեղանվանակերտ վերջածանցով կամ առանց դրա²³⁰: Այսպես, միայն KUB XXIII 72+-ում արևելյան «երկրների» շարքում հիշատակվում են երեք այդպիսի վերջածանց պարունակող տեղանուններ՝ ^{URU}Pašna²³¹, ^{URU}Tašna, ^{URU}Wattarušna²³² (առաջին ցուցակ), որոնց վստահաբար կարելի է ավելացնել պախխուսկացիների կողմից գրավված ^{URU}Halmašna-ն: Սրանցից երկրորդն ու երրորդը ունեն հիմքային կրկնակներ ի դեմս միևնույն ցուցակի ^{URU}Taššiša-ի և Խաթթիի այլ շրջանում վկայված ^{URU}Watarwa-ի²³³:

^{URU}Pašbura²³⁴

Պախխուրայի տեղորոշման առայժմ միակ տեղորոշումը առաջարկել է Ա. Պետրոսյանը, ով այս անվան հետ համադրել է Բյուրակնի լեռնաշղթայի մասը կազմող Պախր լեռնանունը²³⁵:

²²⁹ Laroche 1961: 80f. ավելացնենք նաև, որ խեթ. ḫalmela- բառի ստուգաբանությունը առայժմ պարզ չէ:

²³⁰ Zippašna, Zippišna, Apšišna, Ḫapašna, Ḫaršišna, Dankušna և այլն (տես RGTC VI/1-ի համապատասխան գեոգրաֆիկ տակ): Այս վերջածանցով կազմված տեղանունների ամբողջական ցանկը մեկնաբանություններով հանդերձ տես Laroche 1961: 84ff.

²³¹ Միևնույն ցուցակում առկա է –sna հիմքով կազմված ^{URU}Pašna քնակափայղ, որի կապը երբ ժամանակներում Խարթերի դաշտում հիշատակվող Պաղիկի հետ (տես վերը՝ Խալատրայան 1998: 36) թվում է հավանական, իսկ կապը հայկ. միջնադարյան աղբյուրների Բալոի հետ առնվազն անվանաբանական մակարդակով ավելի քան հնարավոր է:

²³² Sbu վերջ տեքստում:

²³³ RGTC VI/1: 481.

²³⁴ RGTC VI/1: 296; Բոսյան 2004: 74-75.

²³⁵ Պետրոսյան 1997: 83-85: Լա գտնում է, որ այս տեղանվան հիմքում ընկած է հե. bhng'au- «շատ, խիտ, զեր» բառահիմքը, առաջարկելով ցնեարկվող տեղանունը բխցնել ինչ-որ մի կենտրոնային թզվից:

𐎲𐎠𐎺𐎠 𐎠𐎺𐎠𐎺𐎠𐎺𐎠𐎺𐎠 𐎠𐎺𐎠𐎺𐎠𐎺𐎠𐎺𐎠 𐎠𐎺𐎠𐎺𐎠𐎺𐎠𐎺𐎠
𐎠𐎺𐎠𐎺𐎠𐎺𐎠𐎺𐎠 𐎠𐎺𐎠𐎺𐎠𐎺𐎠𐎺𐎠 𐎠𐎺𐎠𐎺𐎠𐎺𐎠𐎺𐎠

«Սուլամայի Իշտարը, Խատրայի Ամարուսի աստվածը, Իսուվայի աստվածները, աստվածուհիները, լոնները, գետերը»:

Խատրայից բացի, վերոհիշյալ տեքստում ներկայացված տեղանուններից անվազն երկուսը կա պետք է գտնվեն վերինելիզապատյան գոտում:

He/im(m)uwa

Այս տեղանվան մեծաքանակ հիշատակությունները²⁴¹ առայժմ թույլ չեն տալիս առաջարկելու կոնկրետ տեղադրություն: Վաղ շրջանի ուսումնասիրողները այն մոտավորապես տեղայնացնում էին մերձելիզապատյան շրջանում կամ դրանից ոչ հեռու²⁴²: Հետագայում առաջարկվեց Խեմմուվա անվանումով երկու տարբեր քնակավայրեր տեսնել, ընդ որում կրկին անորոշ տեղադրությամբ²⁴³:

Համեմատաբար վերջերս մ.թ.ա. XIII դարով թվագրվող (հավանաբար, Խաթթուսիլիա III-ի կամ նրա հաջորդ Թուդխալիաս IV-ի շրջանը²⁴⁴) խեթական մի գուշակագին տեքստում հիշատակվող տեղանունների ուսումնասիրությունը²⁴⁵ ցույց տվեց, որ այստեղ ներկայացված տեղանուններից երկուսը ամենայն հավանականությամբ համադրելի են Միջին ասորեստական տեքստերից հայտնի Ուրուատրիի ութ երկրներից երկուսի հետ:

Այսպես, Լախտրոզ շրջանի մասնագետները եկառել էին խեթ. Խեմմուվա տեղանվան նմանությունը Ասորեստանի արքա Սալմանասար I-ի տեքստում հիշատակվող KUR Hi-im-me երկրանվան հետ

²⁴¹ RGTC VI.1: 108f.; RGTC VI.2: 39; Բոյսյան 2004ա: 56-57.

²⁴² Փոքր Հայքում (Forrer 1922: 246), Եփրատի մոտ (Goetze 1953: 69), Իսուվայից արևմուտք, հարավ-արևմուտք (Miller 1999: 120f.):

²⁴³ Cornelius 1958: 385; Von Schuler 1965: 21 և Anm.25; Collins 1987: 136f. Մ. Տորլանդին է միայն փորձել տեղայնացնել Խեմմուվան՝ ժաման. Թուրան քաղաքի մոտ՝ Յեշիլլոմաքի վերին հոսանքների շրջանում (Fortanini 1983: 16f. Anm.12), այն է՝ կամակալան գոտում: Ընդ որում նա հիշել է նաև այս քնակավայրը հիշատակող KUB XLIX II տեքստը, սակայն չի եկառել վերջինիս արևելյան անոյակցությունը (տես վերը տեքստում):

²⁴⁴ Ըստ Թ. Վան դեն Հոուտի (Den Hart 1995: 122), այս տեքստը պետք է կազմված լինի Թուդխալիաս IV-ի օրոք, ավելի կոնկրետ՝ նրա և Թարխունասասայի արքա Կորունուսայի միջև կնքված պայմանագրից (Bronze tablet) հետո ընկած շրջանով:

²⁴⁵ KUB XLIX II (= CTH 577). Տեքստի համապատասխան հատվածների հրատարակությունը տես Kosyan 2011, ցննարկումը՝ Kosyan 2015a: 273f.

(Ուրուատրիի «երկրներից» մեկը)²⁴⁶։ Այս համադրության հավանաբար նույնը կարող է էլ ավելի ամրապնդվել Ուրուատրիի մեկ այլ «երկիր» KUR ʾa-t-qu-un-ի²⁴⁷ և KUB XLIX II-ում հիշատակվող Ուտկունիսա (²⁴⁸Ut-kun-ša) տեղանվան համեմատությամբ²⁴⁸։ Դիտարկելով խեթական տեղանվան գրության մեջ -(i)sa-ն որպես տեղանվանակերտ վերջածանց, կունենանք ասորեստանյան արքայուհիների վերջ եզված անվանումը։

Եթե վերոհիշյալ տեղեկատվությունը և խեթմուվայի՝ դրանից բխող համադրությունը Ուրուատրիի կազմում գտնվող «երկրներից» մեկի հետ որևէ հիմք ունի, ինչը շատ հավանական է, ապա կարելի է որոշակիորեն ենթադրել, որ խեթական օրենքներից մեկը ներկայացնող ²⁴⁹He-mu-wa-ն անհրաժեշտ է որոնել Վանա լճից մինչև Եփրատի վերին հոսանքներն ընկած շրջանում²⁵⁰։ Միևնույն տեքստում հիշատակվող Ša-a-la-ն և հասակ խոսվական անշակցություն ունեցող ²⁵¹He-[at-ra-a]-ն կարող են ամրապնդել տեղանունների այս շարքի արևելյան տեղադրության մասին ենթադրությունը²⁵²։

ՏձԼԵ

²⁴⁶ Sommer 1947: 5ff.; Делюков 1951: н. 10, 39.

²⁴⁷ Այս երկնանվանը համահունչ են Աշշուբեթկալայի տեքստում հիշատակվող ²⁴⁸Ut-kun-ը (Weidner 1930-31: 82, Ann. 32) և Աշշուբեթկալ 8-ի տեքստի ²⁴⁹Atkun-ը (Grayson, 1976: No. 546, p. 123):

²⁵⁰ Այս համադրության հնարավորությունը ենթադրվել է Ե.Գրեյանի կողմից (Գրեյան 2005: 272):

²⁵¹ Իհարկն, եզված տարածաշրջանում քննարկվող տեղանվան տեղադրությունը հազիվ թե կասկածի տակ ամուլի Ուրուատրիի տեղադրության հարցում անկա տարածաշրջանների լուսի ներքո (Ուրուատրիի տեղորոշման վերաբերյալ տես Weidner 1930-31: 82, Ann. 32; Meissner 1960: 100n.; Аргентова 1985: 17; Haas 1985: 23, նաև Nasher 1982: 274f. [այլ կարծիքների համար]):

²⁵² Ավելի ուշ չի լինի եզև Գր. Նախանջյանի կողմից ժամանակին արված ենթադրությունը այս տեքստում հիշատակվող Ma-an-da-ի համադրելիության մասին հայկ. Մանդակունի Նախարարական տան անվան հետ (Kanaev 1940: 378col.; 1948: 135col.). վերջիններիս կարվածքը նա տեղադրում էր Արածանիի վտակ Բիթլիսի սու գետի շրջանում։ Է. Ֆորրերը այս Manda-ն առաջարկում էր որոնել Հայկական Տալիուսի և Բարնո Հայքի միջև (Forrer 1922: 248): Է. Ֆորրերի կարծիքով, Manda տեղմինի տակ ապրեանտանյան և քաբերոյան արքայուհիները հասկանում էին հեղեվոպախելու արիական ցեղերին։ Manda-ն սնայագրական արքայուհիներում բազմիցս հիշատակվում է ստան-manda «մանդայի ցուկատվողը» իմաստով (այս առաջիմ ոչ այնքան պարզաբանված խնդրի հանգամանակի քննարկումը տես Komoróczy 1977; Adali 2011):

Այս տեղանունը խեթական սեպագրական կորպուսում վկայված է ընդամենը երկու անգամ (KUB XXVI 62-ում²⁵¹ և վերը հղված խեթական օրենքները): Ինչպես և նախորդ տեղանունը, Սալայի համար նույնպես կարելի է մատնանշել Ուրուատրիի կազմում Սալմանասար I-ի կողմից հիշատակվող KUR Sa-ia-a-b²⁵²: Վերջինս ժամանակին համադրվել է խեթական արքյուրների Šala-ի հետ²⁵³, որը մոտավորապես պետք է գտնվեր Վերին Տիգրիսի ավազանում²⁵⁴ կամ Վանա լճից հարավ, հարավ-արևմուտք ընկած շրջանում²⁵⁵:

Այսպիսով, վերոհիշյալ երկու տեղանունները իրենց ենթադրյալ միջինասորեստանյան զուգահեռների լույսի ներքո որոշակի տեղաշարժի հնարավորություն են ընձեռում խեթական տեքստերում հիշատակվող նաև մյուս տեղանունների տեղադրման հստակեցման հարցում: Խոսքը, մասնավորապես, Հայասայի և Ազզիի մասին է, որի տեղորոշումը առ այսօր ճշգրտված չէ: Եթե Šala-ն իրոք համապատասխանում է ասորեստանյան արքյուրների Salua-ին, ապա համապատասխանաբար պետք է KUB XXVI 62-ում հիշատակվող ²⁵⁶Šala-ն և թերևս միևնույն ենթատեքստում վկայված մյուս տեղանունները կամ գոնե մի մասը նույնպես տեղաշարժվեն զգալիորեն հարավ, հարավ-արևելք:

²⁵¹ Տես վերը՝ Գլուխ II, 4:

²⁵² Միևնույն տեղանունը հայտնվում է Թիգրատպալասար I-ի և Արաթեկյարի II-ի տեքստերում (Weidner 1957-58: 350; King 1902: 113):

²⁵³ Дьяконов 1968: 85сл.

²⁵⁴ Арутюнян 1965: 164сл.

²⁵⁵ RGTC V: 228.

**ՎԵՐԻՆԵՓՐԱՏՅԱՆ ՏԱՐԱԾԱՇՐԱՆԻ
ԱՆՎԱՆԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ**

KUB XXIII 72+ (նաև սրա հետ առնչվող KUB XXI 103) և KUB XXVI 62 տեքստերում պահպանվել են այս տարածաշրջանի «երկրների» քննակրթական էթնիկ պատկանելության ուսումնասիրման համար կարևորագույն նշանակություն ունեցող եզակի անվանարանական նյութեր: Վերոհիշյալ երեք տեքստերի ընտրությունը պատահական չէ այն առումով, որ սրանք վերաբերում են միևնույն ժամանակահատվածին, այն է՝ Թուրխալիյաս II-ի կողմից նվաճմանը անմիջականորեն հաջորդող փուլին, երբ փոքրասիական քաղաքական ազդեցությունը դեռևս նոր պիսի սկսվել²⁹⁴ և անկախելի է տարածաշրջանի էթնոլեզվական իրական պատկերի առկայությունը:

Իսուվայի և հարակից ցեղային քաղաքական կազմավորումների առնչությամբ խեթական սեպագրական տեքստերում պահպանված անձնանունների վերաբերյալ նախկինում կատարվել են զգալի թվով ուսումնասիրություններ²⁹⁵, որոնց հիման վրա հնարավոր է ներկայումս հասնել որոշ կարևոր եզրակացությունների:

Առաջին եզրակացությունը քննարկվող տարածաշրջանի օժտատվելու քաղաքական քննարկումն է: Այստեղ ներկայացված են առավելագույն չորս հստակ տարբերակվող լեզուներ, որոնց պետք է հավելվել զգալի թվով անուններ, որոնց լեզվական պատկանելությունը արաբժմ անհայտ է մնում²⁹⁶:

²⁹⁴ Լշտեք. սակայն, որ Իսուվայի հնավայրերում իրականացված հնագիտական ուսումնասիրությունները կարծես վկայում են այն մասին, որ Կենտրոնական Փոքր Ասիայի մշակութային ազդեցությունը այստեղ աճելի վաղ պատմություն ունի: Այս շրջանի հնավայրերի ճարտարապետությունը, մասնավորապես, անուշխնությունը մ.թ.ա. XVII դ. կեսերին արդեն իր վրա կրում էր հյուսիս-կենտրոնական Փոքր Ասիայի ազդեցությունը (Manueli 2017: 147): Սա կարող է նշանակել, որ վերինեփրատյան գոտում խեթական ազդեցությունը պետք է սկսվել դեռևս հաթթուալիս I-ի և Մուրալիս I-ի ժամանակներից:

²⁹⁵ Այդ անձնանուններին անդրադարձնել են կատարվել հետևյալ ուսումնասիրություններում՝ Forrer 1920; Goetze, 1954; Laroche 1966; 1981; Shevoroshkin 1978; Tischler 1982; Ջառոնցան 1987: 323-387; Джайхан 1988: 247-258; Kosyan 2006b; 2009; Քոսյան 2006:

²⁹⁶ KUB XXIII 72+–ում և միևնույն աշխարհագրական տարածքին առնչվող KUB XXVI 62–ում հիշատակվող անձնանունների ուսումնասիրությունը, ինչպես նաև դրանց շարքում մի քանի լեզվական արեալների գոյության մասին տես Kosyan 2006b; 2009:

Ատորև երկրագրեանց այդ անձնանունները ըստ լեզվական պատկանելության: «Վերոհիշյալ երեք տեքստերն են՝ 1 = KUB XXIII 72», 2 = KUB XXVI 103, 3 = KUB XXVI 62, 4 = KBo XVI 48:

ԽԵՅԱ-ԼՈՒՎԻԱԿԱՆ ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐ²⁰³

Կինի (3)
Kalmaḫaziti (3)
Kašiyara (1, 3) (երկրորդ տեքստում՝ Taraškui-ի որդին)
Kuwaš (3)
Muwatališ (1)
Pata (3) (իստեղծ է գալիս որպես թվարկվող անձի հայր)
Pattaliya (3) (Urawalkui(-)š[?]-ի որդին)
Šantaš (1)
Šantazitiš (1)
Tarihundaziti (3) (Kukku(-)š-ի որդին)
Waltahiš (3)
Walwazitiš (1)

Արանցից երկուսը կարող էին Իստալայում և դրա հարևանությամբ ընկած «երկրներում» ժամանակավորապես գտնվող խեթական պաշտոնյաներ լինել (Muwatališ, Šantazitiš), իսկ երկուսը տեղական ցեղապետեր են (Šantaš, Walwazitiš) կամ հավաքագրված զինվորներ (Կինի-ը Temiya քաղաքից և Kuwaš-ը՝ Šala-ից, Walwazitiš՝ ²⁰⁴Ha[...]-ից):

Վերոհիշյալ անձնանունների առկայությամբ անհրաժեշտ է տալ պարզաբանումներ:

Խեթա-լուվիական ծագում ենթադրող անունների տարբերակումը հենվում է 1) հստակ խեթա-լուվիական քառանների առկայության վրա (այդ թվում լավ վկայված անձնանվանակերտ վերջածանցներ), 2) քառահիմքի համար վերականգնվող խեթա-լուվիական զուգահեռի դեպքում, չնայած նման անձնանուն վկայված չէ:

ԽԵՅԱ-ԼՈՒՎԻԱԿԱՆ ԲԱՌԱՎՈՐՔ

Haššana

Վ. Շարոջկինը այս անունը բխցնում է ենթադրյալ հե. *has- «ձնունդ տալ, ձնեցնել» հիմքից²⁰⁵: Այս բացատրությունը կարծես անբա-

²⁰³ Լշեքը, որ այս լեզվախմբում կարող էին տարբերակվել անվագն երկու լեզուների պատկանող անուններ, քանի որ խեթերենը և լուվիերենը ինքնուրույն լեզուներ են (երկրորդը ուներ մի քանի բարբառներ):

վերջում է Քանեսի տեքստերում (մ.թ.ա. XIX-XVIII դդ.) վկայված երկու անծնանունների հիշատակությամբ, որոնց համար ենթադրեցի է խեթ. *has- paug* (Hašarti, Hašuman)²⁶¹:

Urawalkui

Շատ է. Լարոշի, զուտ խեթական բարդ կառուցվածք ունեցող անծնանուն է, կազմված *ura-* «մեծ» և *welku-* «խոտ» բառերից. հիշատակվում են նաև միևնույն հիմքից կազմված *Walkuwa* և *Walkui* անծնանուններ²⁶²:

ԽՈՒՐՐԻԱԿԱՆ

Kumarpi

ՀՆԴԻՐԱՆԱԿԱՆ²⁶³

Arziuttaš և Lupakiuttaš

Ժամանակին Գ. Զահուլյանը առաջարկել էր *Arziuttaš* անունը թիսեցնել հայ. *արծի* բառից, զուտ արտաքին որոշ նմանության պատճառով²⁶⁴: Այդ ենթադրությունը չի բացառվում, սակայն *-utta* վերջածանցը առիպում է ենթադրելու համապատասխան ծագում նաև անվան հիմքի համար²⁶⁵:

Բացի սրանցից, միևնույն ենթատեքստում հիշատակվում են երկու պակասավոր անծնանուններ [*.....-ut*]-*ta-aš*: Սրանց հնդիրանական բնույթի մասին է վկայում *-utta* անծնանվանակերտ վերջածանցը, որը բացակայում է խեթական և խուրդիական օտոմատիկոնում, սակայն հիշատակվում է սիրիա-պաղեստինյան տարածաշրջանում մ.թ.ա. XV-XIII դդ.: Դրանց կրողները այստեղի երկու փոքր քաղաքական միավորների՝ Ալշապայի և Գուդդասունայի կառավարիչներն են (*Indaruta*²⁶⁶ և *Yamiu-*

²⁶¹ Shevoroshkin 1978: 237f. Լա այս անունը հիմնվածում է խեթ. *haššanna-* «ազգակից», չիկ. *xšana* («ազգականների/մասնակների» - հոգն. սր.), *qehh-nedi* (նույն բառի գրծ. հոլ.): Անվան *-n-* վերջածանցը, հավանաբար, սկզբնական *-nn-*, *haššatar/-nnaš* *-r/n-* հիմքից է ծագում:

²⁶² Laroche 1966: 321f.

²⁶³ Laroche 1966: N.1437, p.197.

²⁶⁴ KUB XXIII 72+ում հիշատակվող պալեստինական չորս անծնանունների հնդիրանական բնույթի մասին հանգամանորեն տես Քոսյան 2006; Kosyan 2015b:

²⁶⁵ Дзягун 1988: 71,81:

²⁶⁶ Sbu Քոսյան 2006: 248-253; Kosyan 2009: 93f.

²⁶⁷ *em-da-ru-tai/in-tar-u-da* = *Ind(a)ruta*, որի համարժեցն անկա է Ռիզվեդայում՝ *Indrota/Indrauta* (Mironov 1933: 175f.; O'Callaghan 1948: 61,152): Ն. Միլոնովը կշում էր, որ վերջանելում վկայված է նաև *Indara* մեջ: Լա միաժամանակ

ta²⁶⁷): Այս անունները բեռնոր կառուցվածք ունեն՝ *Indar* «Ինդրա» + *-uta* և *Yami* «Յամի» + *-uta*. Ինդրան և Յամին վեդայական դիցարանում լավ վկայված աստվածություններ են: Ինչ վերաբերում է *-uta* վերջածանցին, ապա այն նշանակում է «սիրելի, X-ից պահպանվող/հովանավորվող», այսինքն Ինդարուտա = «Ինդրայի սիրելի/Ինդրայից հովանավորվող», *Yamiuta* = «Յամիի սիրելի/Յամիից հովանավորվող»:

9. Զահուկյանի կարծիքի առկայությամբ Նշենք, որ գրության տեսանկյունից որևէ բարդություն պատեղ չկա, սակայն միաժամանակ անհրաժեշտ է ուշադրությունը հրավիրել հետևյալի վրա: Բոլոր այն դեպքերում, երբ որպես հնդիրանական ենթադրվող սեպագրական հատուկ անունների գրության մեջ առկա է *z-ը*, դրանց համար որպես հնդիրանական զուգահեռ առաջարկվող բառաձևում առանց բացառության ներկա է *j-ն*: Դա հստակ երևում է, օրինակ, *Հյուսիսային Միջագետքի մ.թ.ա. II հազ. Նուզի հնավայրից հայտարբերված տեքստերի հնդիրանական համարվող անձնանուններում*: Այսպես, *Ambizina* = **ambi-jina*, *Ašuzana* = **āsu-jana*, *Birazana* = **vira-jana* և այլն: Հաշվի առնելով անձնանվանակերտ *-utta* վերջածանցի առկայությունը, *Arziuttaš* անունը կարելի է մեկնաբանել որպես *Arzi-ի* (հնդիր. **Arj-ի*) սիրելի/*Arzi-ից* պահպանվող, հովանավորվող»:

ԿԱՍԿԱԿԱՆ

Kalimuna

Է. Լարոշը, առանց ստուգաբանություն առաջարկելու, այս անունը համարում էր կասկական ցեղերի տարածքում գտնվող համանուն քաղաքի (²⁶⁸*Kalimuna*²⁶⁹) հետ²⁷⁰: Նշենք, որ այս կարծիքը դժվար է կասկածի տակ առնել, քանի որ խեթական տեքստերում վկայված են ևս մի քանի քաղաքնակապես նմանահունչ տեղանուններ և անձնանուններ. վեդիկներս իշխատակվում են առանց տեղանվանակերտ վերջածանցի (*Ammuna*, *Maša*, *Hurutta*, *Maraššantya* [անձնանունը՝ *Maraššanda*] և այլն)²⁷¹:

Piggana

Նման գրությամբ անձնանուն վկայված է *Մաշար իյոյուքի* նամակ-

արիական ստուգաբանություն էր առաջարկում Ալշուպա քաղաքանվան համար, որի կառավարիչը վերոհիշյալ Ինդարուտան էր (*Akšara* = իհնե հնդկ. **akšarā* «անասան» - p.185):

²⁶⁷ *ya-mi-u-ta* (O'Callaghan 1948: 61,152).

²⁶⁸ RGTC VI.1: 165.

²⁶⁹ Laroche 1966: 268.

²⁷⁰ Օրդնակները տես RGTC VI.1 (չստ գեղաբաների):

ներից մեկում, որը կրում է Մալալացիյա քաղաքից ոմն կասկ²⁷¹: Ըստ Ա. Ալիի, այս անունը թերևս նույնն է ինչ ավելի վաղ հայտնաբերված տեքստերից մեկում վկայված՝ մեկ ց-ով և -ու վերջածանցով գրված Piganu-b (KUB XLVIII 107 Vs.1 10)²⁷², որը Ziharziya քաղաքի ավանականներից էր (տեքստում «ավազ»)²⁷³:

ԱՆՀԱՅՏ ԾԱԳՈՒՄ ՈՒՆԵՑՈՂ՝

Մեր կողմից «անհայտ» գլխաքառի տակ ներկայացվող անծանոնները առայժմ հստակ կամ ընդհանրապես որևէ ստուգաբանություն չունեն: Այդ անունները մեծամասնություն են կազմում և դրանք կարելի է տարաբաժանել երկու խմբի՝ ա) Այսպես կոչված «կապաղովկիական» կամ «քանեսյան»²⁷⁴ և բ) որևէ այլ աղբյուրում չվկայված անուններ: Առաջին խմբի անունները լավ ներկայացված են դեռևս մ.թ.ա. XIX-XVIII դդ. Աշշուրի առևտրական գաղութների շրջանի տեքստերում, այնուհետև խեթական տեքստերում:

Ա. «Կապաղովկիական»

Agga

Kukku(-)ʔ.

Kuwaš

Է. Լարոշը այս անունները դասում էր այսպես կոչված «պարզունակ կազմավորում» («Formation primaires») անվանումը ստացած անծանոնների շարքը²⁷⁵: Մրանք միավանկ կամ միևնույն վանկի կրկնակված ձևերով հանդես եկող անուններ են, որոնք տարածված էին առավելապես հնագույն շրջանի Փոքր Ասիայում, սակայն քիչ չեն նաև Շումերում, Բաբելոնիայում, Սիրիայում, Եգիպտոսում, Հունաստանում, Իտալիայում և Եվրոպայի տարբեր շրջաններում: Օրինակ, Kukku-ն ներկայացնում է պարզ Ku(wa)-ի կրկնակված ձևը. խեթական տեքստերում վկայված են նաև Kuku, Kukkuš, Kukku, Kukkuwa անձնանուններ: Ելքեն նաև, որ նմանատիպ կառուցվածք ունեն խեթական տեքստերում հիշատակվող մի շարք տեղանուններ²⁷⁶: Վերոհիշյալից հետևում է, որ այս-

²⁷¹ Mesat Nr.76, տես Alp 1991: 86.

²⁷² Laroche 1981: Nr.990b.

²⁷³ Տեքստի համար տես Lebrun 1980: 141ff.; Tischler 1982: 448; Alp 1991: 30f.

²⁷⁴ Մասնագիտական գրականության մեջ առաջինը Գ. Կրեյմերն էր առանձնացրել այսպիսի անձնանունները, դրանք անվանելով «Lalnames» Kretschmer 1896: 334ff.:

²⁷⁵ Laroche 1966: N.10, p.24, N.603, p.96, N.659, p.101 (քննարկումը՝ p.239ff.).

²⁷⁶ Օրինակ, ¹⁰⁰Kukuwawa, ¹⁰¹Կեթայա և այլն:

այսի անձնանունների համար կոնկրետ էթնիկ ենթատեքստ նախատեսելը ուղղակի անհնար է՝ պայմանավորված դրանց աշխարհագրական և ժամանակագրական շատ լայն ընդգրկմամբ, ինչպես նաև քննարկվող ժամանակաշրջանի Մուսլավոր Ասիայի էթնոլեզվական աշխարհագրության անբավարար ուսումնասիրության պատճառով:

Մրանցից զատ, հիշատակվում են բավական թվով այլ կառուցվածք ունեցող անուններ անհայտ ստուգաբանությամբ: Վերջիններին համար առաջիմ միայն որոշ նախնական բացատրություններ են առաջարկվել:

Բ. Այլ տեքստերում չվկայված

Akarkiš	Kašiyara
Aritkuš	Mabuilu
Ḫalpa	Mita
Ḫaniyatta	Šusaš
Ḫapiyanab[-]	Tahšalli
Ḫateš	Ušapa
Ḫuruš	Wartilaš

Այս երկրորդ խմբում ներառված որոշ անունների ծագման և ստուգաբանության առկայությամբ մասնագետների կողմից առաջարկվել են նախնական ենթադրություններ, որոնք ներկայացվում են ստորև:

Akarkiš

Արտաքննապես նույնական է ուրարտական տեքստերից հայտնի չափի միալորին (ազգգի)²⁷⁷, սակայն անհավանական է, որ սույն անունը նման ծագում ունենար: Ավելի շուտ այստեղ կարելի է տեսնել առաջիմ չստուգաբանված -ki անձնանվանակերտ վերջածանցը, որը խեթական տեքստերում վկայված է մի շարք անուններում: Ընդ որում քլոր պղ դեպքերում բառահիմքերը նույնպես խեթա-լուվիական ստուգաբանություն չունեն²⁷⁸:

²⁷⁷ Apyriwaw 2001: 435.

²⁷⁸ Sbu #ուսան 2006: 252-253; Kosyan 2015b. Օրինակ, Dulakki, Garmakki, Palakki, Pizzumakki, Tšipinki և այլն: Կարևոր է նշել, որ սրանցից մի քանիսը հանդիպում են դեռևս կապադովկիական փուլում, ինչպես նաև փոքրասիական տարածաշրջանում Ազքաղի արջա Նաբանիի գործունեությունն արտացոլող մի տեքստում (KBo III 13): Ընդ որում նշենք նաև, որ ընդհանուր առմամբ մեր կողմից առանձնացվող այս 12 անուններից վեցը ներկայացնում են որպես կապա-

Halpa

Է. Լարոշը հավված էր այստեղ տեսնելու սիրիական Հալբա քաղաքի անվանումը ըստ խեթական տեքստերի²⁷⁸, հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ վերջինիս անունը անկա է մի շարք քաղաքային և անանգային անձնանուններում (Halpa-muwa, Halpa-ziti, Halpa-šulupi, Halpa-ru(n)ta, Halpa-hi): Չնայած արտաքենապես խուսվական անձնանունը ամբողջությամբ նույնական է Հալբա քաղաքի անվանը, սակայն դժվար է ընկալել խուսվական ցեղապետի անվան կապը դրա հետ: Նշենք, որ այս անունը մաքուր տեսքով, առանց հավելումների, անկա է միայն Քանեսում և KUB XXIII 72+-ում:

Haniyatta և Hapiyanah[-]

Այս երկու իգական անձնանունները (ենթադրաբար, վերինեփրատյան ինչ-որ երկրի առաջնորդներից մեկի դուստրերը) առաջին չեն ստուգաբանվել²⁸⁰:

Hateš

Առանց ստուգաբանություն առաջարկելու Է. Լարոշը համարել է Քանեսից հարևնի Hati անվան հետ²⁸¹: Սրան կարելի է հավելել կրկին Քանեսում վկայված Hada և կրկնակ հիմքով կազմված Hadahada անունները²⁸²:

Huruš

Ըստ Գ. Ջահուկյանի, այս անվան հիմքում ընկած է հայ. հոդը «կուակ» բառը, չնայած անձնանունը հայերենից չի անցել խեթերենին²⁸³:

Kašiyara

Է. Լարոշը քիսեցնում էր Հյուսիսային Միջագետքի Քաշիյարի լեռ-

կան դիտվող ստորաձայնը և վկայված են *Ugaritic Hierarchy* խեթական նամակներում (Իդատ, Alp 1991):

²⁷⁸ Laroche 1966: 273. Համեմատելու համար նշում էր, որ դերուս կապադոկիական տեքստերում հիշատակվող Halpa անվան անկախությունը որոշ դեպքերում կարող է վկայել վերոնշյալ սիրիական անդակագրության դեմ: Նույն կարծիքին էր նաև Ա.Գյոթցեն (Goetze 1954: 77):

²⁸⁰ Յ. Տիշերը ժամանակին համեմատել էր Նուզիից հայտնի խորդիական ստուգական սերի անձնանուն «Haniate-ի հետ (Tischler 1982: 442):

²⁸¹ Laroche 1966: N.338, p.64, 245.

²⁸² Laroche 1966: NN.333, 334, p.64. առաջարկը մերն է:

²⁸³ Джайрам 1988: 81.

ների անվանումից (ժաման. Մարդինի շրջանում)²⁶⁴: Թեև տեղանուններից ծագող անձնանունների քանակը խեթական օնոմաստիկոնում զգալի է, սակայն նշված անդալեցությունը այնքան էլ հավանական չէ, չնայած տեսականորեն հնարավոր է:

Mašuilu

Օ. Գըրնիի կարծիքով, այս անվան մեջ գրիչը բաց էր թողել *aš* նշանը, որի առկայության դեպքում կտտանալիք արևմտյան Փոքր Ասիայի արցավյան Միրա-Կուվաշիյա երկրի արքա *Mašuiluwa* անունը (Մուրափիլա II-ի ժամանակակիցը)²⁶⁵: Գ. Ջահուկյանը այս բառը համարում էր հայերեն *մախուս* «նախանձ» բառի հետ, սակայն իսրավական անունը չէր համարում փոխառություն հայերենից²⁶⁶:

Mita

Այս անունը վաղուց ի վեր համարվել է Փոյուզիայի արքա Միդասի անվան հետ²⁶⁷: Օ. Գըրնիին որոշ կասկածներ ուներ այս հարցում՝ զուտ ժամանակագրական եկատարումներից ելնելով²⁶⁸: Հաջորդ վարկածի համաձայն, այստեղ ներկայացված է հիերոգլիֆային լուսիերեն *mita* «ծառա, ստրուկ» բառը²⁶⁹, սակայն Դ. Հուկինսի կողմից վերջինիս գրության առաջին նշանի (387 = mi?) հնչյունական արժեքի հարցում ունեցած վերապահումները²⁷⁰ առայժմ կասկածի տակ են առնում այդ մեկնաբանությունը:

Šiusaš

Սա այս անվան միակ վկայությունն է: Որոշ վերապահումներով կարելի է համարել *Քանեսյան* անուններից *Šiwašmi*-ի (*Ši-wa-šš-mi-i*)²⁷¹

²⁶⁴ Laroche, 1966: N.534, 88, 274.

²⁶⁵ Gurney 1948: 28, 37. Այս անունը է. Լարոշը նույնպես բնթարկում է *Mašuilu* զվարարի տակ (Laroche 1966: N.779, p.116):

²⁶⁶ Дзягачев 1988: 81.

²⁶⁷ Forrer 1920: 77; Götze 1933: 187.

²⁶⁸ Gurney 1948: 47. Քանն այն է, որ, նրա կարծիքով, նախքան հնթական տեղության անվանը նախորդող շրջանում փոյուզացիները չէին կարող քնակել «մերին եփրասի ավազանում, քանի որ ավելի ուշ էին եկել Փոքր Ասիա»:

²⁶⁹ Bossert 1952-1953: 328; Melink 1965: 317ff. և այլն:

²⁷⁰ Hankins 2000: 58f.

²⁷¹ Laroche 1966: N.1163, p. 164.

հետ²⁰², որտեղ -mi-ն պետք է ներկայացնի անձնանվանակերտ -(m)mi վերջածանցը²⁰³:

Таһиһа

Է. Լարոշը գտնում էր, որ այս անձնանունը կազմված է Իսուվայում կամ հարևան շրջաններից մեկում վկայված (KUB XXIII 72+) Таһиһа տեղանունից (Таһиһа + -аһи), չնայած նշում էր, որ սույն անձնանվանակերտ վերջածանցը սովորաբար հանդես է գալիս մեկ i-ով²⁰⁴: Այնուամենայնիվ, այս մեկնաբանությունն ընդունելի է:

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Այսպիսով, դատելով վերը ներկայացված անվանաբանական նյութերի վերլուծությունից, Իսուվայի տարածքը, ներառյալ դրան հարող շրջանները (Պալախուվան, նաև KUB XXVI 62-ում հիշատակվող տեղանունների զբաղեցրած տարածքը, եթե դրանք դուրս են գտնվել մեր կողմից քննարկվող տարածաշրջանից), պենհայոտորեն բազմաէթնիկ կառուցվածք է ունեցել: Իհարկե, խոսելով որևէ տարածքի էթնիկական նկարագրի մասին, անհրաժեշտ է նկատի ունենալ, որ պաշտոնական արձանագրությունները պետք է արձանագրելիս միայն քնակության որոշակի խումբ, այն է՝ տեղական ազնվականությանը: Մի բան, որ կարող է որոշակի պայմանականություն հաղորդել մեր եզրակացություններին: Այնուամենայնիվ, սույն նյութերն էլ բավարար են պատկերացում կազմելու համար քննարկվող խնդրի վերաբերյալ:

Անհրաժեշտ է նշել, որ Իսուվայի տարածքում տարբեր՝ խորրիական, խեբական, լուվիական, արիական, նաև տեղական (առայժմ այդ տարրի անվանումից պետք է ձեռնպահ մնալ) անձնանունների առկայությունը համահունչ է Իսուվայի աշխարհագրական դիրքի և ռազմավարական նշանակության մասին մեր պատկերացումների հետ: Իսուվան այն երկիրն էր, որը երկար ժամանակ հանդիսանում էր խեբական տեղության և Միտտանիի, իսկ մ.թ.ա. XIII դարից՝ խեբերի և Ասորեստանի քաղաքական հետազոտությունների առարկան, որով էլ կարող էր որոշակիորեն պայմանավորված լինել հատկապես ազնվականության շրջանում տարբեր էթնիկական խմբերի առկայությունը:

²⁰² Առաջարկությունը է մերն է (Kosyan 2009: 92):

²⁰³ Վերջածանցի համար տես Laroche 1966: 330:

²⁰⁴ Laroche 1966: N.1203, p. 169, 252, 273.

խեթական արքյուրները բազմիցս հիշատակում են դեպի Իսուվա այլ բնակչության ներհոսք և արտահոսք: Խոսքը Սուաբիլոպոլիումաս 1-ի օրոք Իսաթթիից Իսուվա տարբեր շրջանների բնակչության հեռանալն էր, որն էլ առիթ դարձավ խեթական արշավանքի և երկրի նվաճման²⁹⁵: Իսկ մինչ այդ հայտնի է Իսուվայից բնակչության մի մասի փախուստը դեպի Միտտանի (թերևս, այստեղ խոսքը խուրրիների կամ, թերևս, հնդարիացիների մասին է)²⁹⁶:

Այժմ համառոտ Իսուվայում ներկայացված անձնանունների մասին ըստ լեզվական պատկանելության:

ա) խեթական և լուվիական շերտը Իսուվայում կարծես սակավաթիվ է: Թերևս, բացի Santazitis-ից և Walwazitis-ից, այստեղ խեթական անձնանուններ չկան: Մնացած քոլորը խեթական պաշտոնյաներ են կամ վկայված են Իսուվայից դուրս (Kalmahaziti, Tarhundaziti, Urawalkui, Watahisi): Ընդհանրապես, KUB XXVI 62-ի աշխարհագրական ոչ ստույգ տեղայնացումը քույլ չի տալիս դրանում առկա կոթերը վստահորեն մտցնելու ընդհանուր համատեքստ: Այնուամենայնիվ, Իսուվայում խեթական անուններ կրող երկու «աղագների» առկայությունը այդքան վաղ փոխում կարող է որոշակի դատողությունների տեղից տալ:

բ) Անունների մի խումբ հատակ զուգահեռներ ունի ի դեմս Քանեսի շրջանի (մ.թ.ա. II հազարամյակի սկիզբ) անձնանունների (Agga, Hetei, Kukku, Kuwaš):

գ) երկու անձնանուններ նման են կասկական զոտոց հայտնի անուններին (Kalimuna և Piggana):

դ) Չորս անուններ կարելի է վստահաբար որակել որպես հնդիրանական (Arziuttaš, Lupakiuttaš և երկու անուններ, որոնցից պահպանվել է միայն հնդիրանական -utta վերջածանցը): Հնդիրանական ծագում պետք է վերագրել նաև KBo XVI 42 Հ 4 26'-ում հիշատակվող *Uitarna-ին²⁹⁷:

ե) Միայն մեկ անձնանուն կարելի է որոշակի վերապահումներով որակել որպես խուրրիական (Haniyatta իզական անունը): Քննարկվող ժամանակահատվածից ալեյի ուշ, մ.թ.ա. XIV դ. կեսերին այստեղ հիշատակվում է Kumarpi խուրրիական անունը²⁹⁸:

զ) Անձնանունների ամենատվար խումբը առայժմ ստուգաբանված չէ (Akarkis, Aritku, Kafiyaraš, Mita, Paḫaawaš, Pata, Patalliya, Ušapaš, Watahisi, Wartilaš): Հնարավոր է, հետագա ուսումնասիրությունները հնարա-

²⁹⁵ Sbu վերջ Գրոյն II. 8:

²⁹⁶ Sbu վերջ Գրոյն II. 3:

²⁹⁷ Kosyan 2006b: 5 (նաև այս անվան վերաբերությունները հնդիրանական լեզուներում n.21).

²⁹⁸ KBo XVI 42 Հ 4 18,20.

վորություն ընձեռնե հրանց մի մասը վերագրելու վերը եղված լեզվական արեալներից որևէ մեկին:

է) Վերինեփրատյան երկրների անվանաբանության ուսումնասիրությունը թույլ է տալիս վստահաբար եզրակացնելու, որ խեթագիտական գրականության մեջ արմատացած տեսակետը այն մասին, որ այս տարածաշրջանը մ.թ.ա. II հազարամյակում գերազանցապես խուրրիաբնակ էր⁷⁰⁹, վերանայման կարիք ունի:

⁷⁰⁹ Sbu Singer 1981: 123; Wilhelm 1989: 25; Ünal 1996: 9f.; Ruhnigk 1987: 323
և այլն:

- Բարսեղյան Լ.Ա. 1963ա, Հայաստան-Ազգիի ու երա մի քանի քննադատական տեղադրման հարցի շուրջը, ՊՐՀ 3, 307-313:
- Գրեկյան Ե. 2005, Գրախոսություն: Արամ Քոստան, Հայկական լեռնաշխարհի տեղանունները (ըստ խեթական սեպագիր անունների), Երևան, 2004:
- Խաչատրյան Վ.Ն. 1998, Հայաստանը մ.թ.ա. XV-VII դարերում, Երևան: Խաչատրյան Վ.Ն. 2013, Հայկ նախապետը որպես պատմական անձ, «Հայկագուհիներ» (խմբ. Վ.Ք. Բարխուդարյան և մյուսներ), Երևան, 123-128:
- Ղազարյան Ռ. 2005, Հայաստան-Ազգիի տեղադրության հարցի շուրջ, Մեր ժամիր Արևելք, Երևան, 35-39:
- Ղազարյան Ռ. 2007, Կասկա երկիրն ըստ սեպագիր աղբյուրների, ՄՄԱԵԺ XXVI, 52-64:
- Ղազարյան Ռ. 2009, Հայաստ. քաղաքական և մշակութային պատմությունը, Երևան:
- Ղազարյան Ռ. 2013ա, Մուրսիխա II-ի «Տասնամյա» տարեգրությունը, Երևան:
- Ղազարյան Ռ. 2013բ, Տրոսքերանում Հայաստանի տեղորոշման հարցի շուրջ, «Հայկագուհիներ» (խմբ. Վ.Ք. Բարխուդարյան և մյուսներ), Երևան, 113-117:
- Ղազարյան Ռ. 2017, Սարխասան՝ որպես Հայկական լեռնաշխարհի արևմտյան մասի կարևորագույն կենտրոններից մեկը (մ.թ.ա. XVI-XII դդ.), ԼՀԳ, 2017/1, 113-118:
- Մարտիրոսյան Ն. 1961, Պրպտումներ փոքրասիական անուններու մասին, ՊՐՀ 1961/3, 82-107:
- Ջախուկյան Գ.Ք. 1987, Հայոց լեզվի պատմություն. Նախագրային ժամանակաշրջան, Երևան:
- Քոստան Ա. 1997ա, Խեթական տեքստերը և Ախիսիայական (Տրոսական պատերազմը), Երևան:
- Քոստան Ա. 1997բ, Իսուական (Օտվիլը) մ.թ.ա.XIII-XII դդ., ՊՐՀ 1/2, 177-192:
- Քոստան Ա. 2000, Խեթական պետությունը և Հայկական լեռնաշխարհի երկրները մ.թ.ա.XV դարում, ՊՐՀ 3, 161-174:
- Քոստան Ա. 2001, Նոր կյոսեր Խեթական տեքստեր և Հայկական լեռնաշխարհի երկրների փոխհարաբերությունների մասին, ՄՄԱԵԺ XX, 233-245:
- Քոստան Ա. 2002ա, Իսուական կրոնական կենտրոնները խեթական դարաշրջանում, ՄՄԱԵԺ XXI, 315-331:

- Քոչյան Ա. 2002թ. Անի-Կամախը խեթական դարաշրջանում, ՊԲՀ 3, 225-241.
- Քոչյան Ա. 2004ա. Հայկական լեռնաշխարհի տեղանունները (ըստ խեթական սեպագիր արքյուրների), Երևան:
- Քոչյան Ա. 2004բ. Մուրսիխս II-ի հայաստական արշավանքները (նոր սկզբնաղբյուրներ), ՊԲՀ, 2, 197-204:
- Քոչյան Ա. 2004գ. Խեթական KUB XXVI 62 սեպագիր տեքստը և Վերին Եփրատի ավազանի պատմական աշխարհագրության խնդիրները, ՄՄԱԵԺ XXIII, 472-484.
- Քոչյան Ա. 2005. Հայաստալի աստվածները (KUB XXVI 39), ՄՄԱԵԺ XXIV, 444-457:
- Քոչյան Ա. 2006. Արիացիները Պախխուպայում, ՄՄԱԵԺ XXV, 247-258:
- Քոչյան Ա. 2008. Հայաստան և Ազգին. – Շնորհի ի վերուստ. առասպել և պատմություն (Հողվածների ժողովածու Եվրոպական Սարգիս Հարությունյանի 80-ամյակին), Երևան, 263-291:
- Քոչյան Ա. 2013ա. Վանից մինչև Եփրատ (հայոց վաղ պետականության ակունքներում), «Հայկազունիներ» խմբ. Վ.Ք.Քարիստյաղյան և մյուսներ), Երևան, 48-63:
- Քոչյան Ա. 2013բ. Խեթական պետությունը, Հայաստանի հարակից երկրների պատմություն, հատ. 1, 174-200:
- Քոչյան Ա. 2016ա. Մ.թ.ա. XIV դարի խեթա-հայաստական միջպետական պայմանագրերը, Երևան:
- Քոչյան Ա. 2016բ. Հայաստալի արքաները, Բանբեր հայագիտության, 2016/1, 95-124:
- Քոչյան Ա. 2018. Հայկական լեռնաշխարհը մ.թ.ա. XV դարի խեթական սեպագրական աղբյուրներում (աղբյուրների տեսություն), ՄՄԱԵԺ XXXI (իրաւ. ընթ.).
- Аветисян Г.М. 1984. Государство Митанни, Ереван.
- Арутюнян Н.В. 1985. Топонимика Урарту, Ереван.
- Арутюнян Н.В. 2001. Корпус урартских клинообразных надписей, Ереван.
- Гюргадзе Г.Г. 1961. К вопросу о локализации и языковой структуре каспских этнических и географических названий. - В сб.: Переднеазиатский сборник I, 161-210.
- Джаукян Г.Б. 1988. О соотношении хайасского и армянского языков. III, ИФЖ 1988/2, 68-88.
- Дьяконов И.М. 1951. Ассиро-вавилонские источники по истории Урарту, ВДИ, 1951, 2-4.

- Дьяконов И.М. 1968, Предыстория армянского народа, Ереван.
- Каланцян Гр. 1931, *Shetto-Armeniasa*, Эривань.
- Каланцян Гр. 1940, Историко-лингвистическое значение топонимики древней Армении, в кн.: Научные труды, т.14 (Ереванский государственный университет), Ереван, 317-427.
- Каланцян Гр. 1948, Хайаса - колыбель армян, Ереван.
- Манандян Я. 1956, О некоторых спорных проблемах истории древней Армении, Ереван.
- Меликишвили Г.А. 1960, Урартские клинообразные надписи, Москва.
- Хачатрян В.Н. 1971, Восточные провинции Хеттской империи, Ереван.
- Хачатрян В.Н. 1972, Хайасцы, ВОНА 1972/8, 32-41.
- Adali S. F. 2011, *The Scourge of God: The Ummam-manda and its Significance in the First Millennium BC*, Helsinki (= State Archives of Assyria Studies 20).
- Adontz N. 1946, *Histoire d'Arménie*, Paris.
- Alp S. 1940, Untersuchungen zu den Beamtennamen ins hethitischen Festzeremoniell, Leipzig.
- Alp S. 1980, Die hethitischen Tontafelentdeckungen auf dem Maşat-Höyük, *Bulleten XLIV/73*, 1980, 25-59.
- Alp S. 1983, Beiträge zur Erforschung des hethitischen Tempel, Ankara.
- Alp S. 1991, *Die Hethitische Briefe aus Maşat-Höyük*, Ankara, 1991.
- Altman A. 1990, On the Legal Meaning of Some of the Assertions of in the «Historical prologue» of the Kizzuwatna Treaty (CTH 52), in *Bar-Ilan Studies in Assyriology* (eds. J.Klein and A.Skaist), Ramat-Gan, 177-206.
- Altman A. 2001, The Išwa Affair in the Šattiwaza Treaty (CTH 51: A, obv. 10-24) Reconsidered, *UF* 32, 11-21.
- Archi A. und Klengel H. 1980, Ein hethitischer Text über die Reorganisation des Kultes, *AoF* VII, 143-157.
- Astour M.C. 1979, The Arena of Tiglath-Pileser III's Campaign Against Sarduri II (743 B.C.), *Assur* 2/3, 1-23.
- Astour M.C. 1989, Hittite History and Absolute Chronology of the Bronze Age, Partille, *Beal R.* 1983, *Studies in Hittite History*, *JCS* 35, 115-126.
- Beal R. 1986, The History of Kizzuwatna and the Date of the Sunassura Treaty, *Or.* 55, 424-445.
- Beal R. 1988, The ⁰⁶TUKUL-Institution in Second Millennium Hatti, *AoF* 15/2, 269-305.
- Beal R. 1992, *The Organization of the Hittite Military*, Heidelberg (=TcH 20).
- Beckman G. 1986, *Inheritance and Royal Succession Among the Hittites. - Kanisšuar. A Tribute to Hans G.Güterbock on his Seventy-Fifth Birth*

- hday (eds. H.A. Hoffner and G.M.Beckman), Chicago (= Assyriological Studies 23), 13-31.
- Beckman G. 1996, Hittite Diplomatic Texts, Atlanta.
- Beckman G. 2006, Hittite Treaties and the Development of the Cuneiform Treaty Tradition, In: Zur deuteronomistischen Geschichtswerke (Hrsg. M.Witte et al.), Berlin - New York, 279-301.
- Bilgiç E. 1945-1951, Die Ortsnamen der "kappadokischen" Urkunden im Rahmen der alten Sprachen Anatoliens, Afo 15, 1-37.
- Boese J. und Wilhelm G. 1979, Ašur-dān I., Ninurta-apil-Ekur und die mittelassyrische Chronologie, WZKM 71, 19-38.
- Bossert H.Th. 1946, Asia, Istanbul.
- Bossert H.Th. 1952-1953, Die phönizisch-hethitischen Bilinguen vom Karatepe, JKF II, H.3, 293-339.
- Bryce T.R. 1974, The Lukka problem - and a possible solution, JNES, vol. 33/4, 395-404.
- Bryce T.R. 1992, Lukka revisited, JNES, vol. 51/2, 121-130.
- Bryce T.R. 2005, The Kingdom of the Hittites, Oxford (II ed.).
- Carruba O. 1969, Die Chronologie der hethitischen Texte und die Geschichte der Grossreichszeit, ZDMG Suppl.1, Wiesbaden, 226-249.
- Carruba O. 1973, Die Annalen Tuthalijas und Arnuwandas. - In: Festschrift Heinrich Otten (eds. E. Neu und Chr. Rüster), Wiesbaden, 37-46.
- Carruba O. 1977, Beiträge zur mittelhethitische Geschichte. I-II, SMEA 18, 1977, 137-195.
- Carruba O. 1988, Die Hattusa-Verträge Hattis. - In: Documentum Asiae Minoris Antiquae. Festschrift für Heinrich Otten zum 75. Geburtstag (Hrsg. E.Neu und Chr. Rüster), Wiesbaden, 59-75.
- Carruba O. 1998, Hethitische Dynastien zwischen altem und neuem Reich, in Acts of the IIIrd International Congress of Hittitology, Çorum, 1996, Ankara, 1998.
- Cline E. H. 1996, Assuwa and the Achaeans: the "Mycenaean" Sword at Hattusas and its Possible Implications, The Annual of the British School at Athens 91, 141-142.
- Collins B.J. 1987, § 54 of the Hittite laws and the Old Kingdom Periphery, Or. 56, 36-41.
- Cornelius Fr. 1958, Geographie des Hethiterreiches, Or. 27, 225-251, 373-398.
- Cornelius Fr. 1967, Neue Arbeiten zur hethitischen Geographie, Anatolica I, 62-77.
- Cornelius Fr. 1973, Geschichte der Hethiter, Darmstadt.

- De Martino S. 2005, Hittite Letters from the Time of Tuthaliya I/II, Arnuwanda I and Tuthaliya III, *AoF* 32/2, 291-321.
- Del Monte G.F. 1981, Note sui trattati fra Hattuša e Kizuwatna, *OA* 20, 203-221.
- Devecchi E. 2017, The eastern Frontier of the Hittite Empire, in E. Rova and M.Tonussi *At the Northern Frontier of Near eastern Archaeology. Proceedings of the International Humboldt-Kolleg Venice, January 9th-January 12th, 2013, Venice, 283-297.*
- Easton D.F. 1981, Hittite Land Donations and Tabarna Seals, *JCS* 33, 3-43.
- Forlanini M. 1979, Appunti di geografia etea. in *Studia Mediterranea* 1 (= Fs.P. Meriggi), Pavia, 1979, 165-185.
- Forlanini M. 1983, Gašipura e Gazziura, *Hethitica* V, 11-19.
- Forlanini M. 1988, La regione del Tauro nei testi hittiti, *Vicino Oriente* VII, 129-169.
- Forlanini M. 1995, The Kings of Kanis, in *Atti del II Congresso Internazionale di Hittitologia (Pavia 28 giugno - 2 luglio 1993)*, Pavia, 123-132.
- Forlanini M. 2017, The Ancient Land of "Northern" Kummata and Aripša "inside the Sea", in M. Alparslan (ed.), *Places and Spaces in Hittite Anatolia I: Hatti and the East. Proceedings of an International Workshop on Hittite Historical Geography in Istanbul, 25th-26th October 2013*, Istanbul 1-12.
- Forlanini, M. and M. Marazzi 1986, *Anatolia: l'imperohittita*. Roma: Università degli studi di Roma 'La Sapienza', Dipartimento di scienze storiche, archeologiche e antropologiche dell'antichità (=Atlantestorico del Vicino Oriente antico 4.3).
- Forrer E. 1920, *Die Provinzeinteilung des Assyrischen Reiches*, Leipzig.
- Forrer E. 1922, *Die Inschriften und Sprachen des Hatti-Reiches*, *ZDMG NF* 1, 174-269.
- Forrer E. 1924, *Die Griechen in den Boghaz-koi Texten*, *OLZ* 1, 113-118.
- Forrer E. 1931, *Hajasa-Azzi*, *Caucasica* IX, 1-24.
- Forrer E. 1938, *Quelle und Brunnen in Alt-Vorderasien*, *Glotta* 26, H.3/4, 178-202.
- Freu J. 2003, *Histoire du Mitanni*, Paris.
- Friedrich J. 1930, *Staatsverträge der Hatti-Reiches in hethitischen Sprache*, Leipzig, Bd.2 (= MVAG 34).
- Garstang, J. 1942, *Samuha and Malatya*, *JNES* 1, 450-459.
- Garstang J. 1943, *Hittite Military Roads in Asia Minor*, *AJA* 47, 35-62.
- Garstang, J. 1948, *The Location of Pahuwa*, *LAAA* 28, 48-54.

- Garstang J. and O.R.Gurney 1959, *The Geography of the Hittite Empire*, London.
- Ghazaryan R. 2017, Some issues on the history and location of land of Pahhuwa, *The American Historical Review*, 2017, Issue 5(2), vol. 122, 1962-1967.
- Götze A. 1928, *Madduwattaš*, Leipzig (= *MVAeG* 32/1) (q̄b̄ruhuwan. Darmstadt 1968).
- Götze A. 1930, Die Festgebiete des Mursilis, *Kleinasiatische Forschungen* 1.2, Weimar, 161-251.
- Götze A. 1933, *Die Annalen des Mursilis*, Leipzig (= *MVAeG* 38).
- Götze A. 1957, *Kleinasion* (II Aufl.), München.
- Goetze A. 1940, Kizzuwatna and the Problem of Hittite Geography, New Haven.
- Goetze A. 1953, An Old Babylonian Itinerary, *JCS* 7, 51-72.
- Goetze A. 1954, The Linguistic Continuity of Anatolia as Shown by its Proper Names, *JCS* 8/2, 74-81.
- Goetze A. 1960, Rez.: J.Garstang and O.R.Gurney, *The Geography of the Hittite Empire*, London, 1959 (*JCS* 14, 1960, 43-48).
- Gonnet H. 1968, Les montagnes d'Asie Mineure d'après les textes hittites, *RHA* 26, fasc.83, 93-171.
- Grayson A.K. 1976, *Assyrian Royal Inscriptions*, vol. II, Wiesbaden.
- Gurney O.R. 1940, Some Hittite Prayers, *LAAA* 27, 2-163.
- Gurney O.R. 1948, Mita of Pahhuwa, *LAAA* 28, 32-48.
- Gurney O.R. 1979, The Anointing of Tudhaliya, *Studia Mediterranea* 1 (= *Fs.Meriggi*), 213-223.
- Gurney O. R. 1990, *The Hittites*, London.
- Gurney, O.R. 1992, Hittite Geography: Thirty Yearson, in H. Otten, E. Akurgal, H. Ertem and A. Süel (eds), *Hittite and Other Anatolian and Near Eastern Studies in Honour of Sedat Alp*, Ankara, 213-221. (= *Anadolu Medeniyetlerini Araştırma ve Tanıtma Vakfı Yayınları* 1).
- Güterbock H.G. 1956, The Deeds of Suppiluliumas as told by his son, Mursilis II, *JCS* X, 41-68, 75-98, 107-130.
- Güterbock H.G. 1964, Lexicographical notes II, *RHA* 74, 95-113.
- Güterbock H.G. 1973, Hittite Hieroglyphic Seal Impressions from Korucutepe, *JNES* 32, 135-147.
- Güterbock H. G. 1983, The Hittites and the Aegean World: Part I. The Ahhiyawa Problem Reconsidered, *American Journal of Archaeology* 87/2, 133-138.
- Güterbock H.G. 1986, Troy in Hittite Texts? Wilusa, Ahhiyawa, and Hittite

- History, in M. J. Mellink, *Troy and the Trojan War*, 33-44.
- Güterbock, H.G. and Th.P.J. Den Hartog 1991, *The Hittite Instruction for the Royal Bodyguard*. Chicago, Ill. (= *Assyriological Studies* 24).
- Haas V. 1985a, Die ältesten Nachrichten zur Geschichte des armenischen Hochlands, in *XENIA. Das Reich Urartu* (Hrsg. V.Haas), Konstanz, 21-30.
- Haas V. 1985, Betrachtungen zur Dynastie von Hattusa im Mittleren Reich (ca. 1450-1380), *AoF* 12/2, 269-277.
- Hawkins J.D. 2000, *Corpus of Hieroglyphic Luwian Inscriptions*. - Berlin - New York.
- Hagenbuchner A. 1989, *Die Korrespondenz der Hethiter*, Heidelberg (= *TdH* 15).
- Heinhold-Krahmer S. 1977, *Arzawa. Untersuchungen zu seiner Geschichte nach den hethitischen Quellen*, Heidelberg (= *TdH* 8).
- Helck W. 1987, Was kann die Ägyptologie wirklich zum Problem der absoluten Chronologie in der Bronzezeit beitragen? - In: *High, Middle or Low?* (ed. P. Åström), 18-26.
- Hoffmann I. 1984, *Die Erlaß-Telpinus*, Heidelberg (= *TdH* 11).
- Hoffner H.A., Jr. 1976, A Join to the Hittite Mita text, *JCS* 28, 60-62.
- Hoffner H.A., Jr. 2009, *Letters from the Hittite Kingdom*, Atlanta.
- Hout Th.P.J. van den 1995, *Der Ulmitelub-Vertrag: Eine prosopographische Untersuchung*, Wiesbaden (= *StBoT* 38).
- Houwink ten Cate Ph.H.J. 1970, *The Records of the Early Hittite Empire*, Istanbul.
- Houwink ten Cate Ph.H.J. 1998, The alternative date for the Sunassura Treaty (KBo I 5), *AoF* Bd.25/1, 34-53.
- Huxley G.L. 1960, *Achaean and Hittites*, Oxford.
- Jahukyan G.V. 1961, The Hayasa Language and Its Relation to the Indo-European Languages, *ArOr* 29, 353-405.
- Jakob-Rost L. 1965, Beiträge zum hethitischen Hofzeremoniell (*IBOT* I 36), *Mitteilungen des Instituts für Orientforschung* 11, 165-225.
- Kammenhuber A. 1969a, Konsequenzen aus neueren Datierungen hethitischer Texte: Pferdetrainingsanweisungen eine Erfindung der Hethiter, *Or.* 38, 548-552.
- Kammenhuber A. 1969b, Die Sprachstufen des Hethitischen, *Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung* 83, 256-289.
- Kammenhuber A. 1970a, Keilschrifttexte aus Bogazköy (KBo XVI), *Or.* 39, 547-567.
- Kammenhuber A. 1970b, Die Vorgänger Suppiluliumas I. Untersuchungen

- zu einer neueren Geschichtsdarstellung H.Ottens, Or. 39, 278-301.
- Kassian A.S. 2002, Glossary of Verbal Forms and Derivatives from Published Old Hittite Texts, in V. Shevoroshkin & P.Sidwell *Anatolian Languages (= Studies in the Science & History of Language, 6)*, Canberra, 72-136.
- Kempinski A and Kořak S. 1982, CTH 13: Extensive Annals of Hartušili I(?), Tel Aviv 9, 87-116.
- King L.W. 1902, *Annals of the kings of Assyria. I*, London.
- Kitchen K.A. 1987, The Basics of Egyptian Chronology in Relation to the Bronze Age. - In: High, Middle or Low? (ed. P.Astrom), 37-55.
- Klengel H. 1963, Zum Brief eines Königs von Hanigalbat (IBoT I 34), Or. 32, fasc.3, 280-291.
- Klengel H. 1965a, *Geschichte Syriens. I*, Berlin.
- Klengel H. 1965b, Die Rolle der „Ältesten“ (LÚ^{MEŠ} ŠU.GI) im Kleinasien der Hethiterzeit, ZA 57, 223-236.
- Klengel H. 1968, Die Hethiter und Isuwa, OA 7, 63-76.
- Klengel H. 1976, Nochmals zu Isuwa, OA 15, 85-89.
- Klengel H. 1978, Mitanni: Probleme seiner Expansion und politischen Struktur, RHA XXXVI, 91-115.
- Klengel, H., F. Imparati, V. Haas und Th.P.J. van den Hout 1999, *Geschichte des Hethitischen Reiches*, Leiden - Boston - Köln.
- Klinger J. 1995, Das Corpus der Masat-Briefe und seine Beziehungen zu den Texten aus Hattusa, ZA 85, 74-108.
- Klinger J. 2002, Die hethitisch-kaškäische Geschichte bis zum Beginn der Großreichszeit, in S. de Martino, F. Pecchioli Daddi (eds), *Anatolia Antica: Studi in memoria di Fiorella Imparati. Tomo I*, Firenze, 437-451.
- Klinger J. und E.Neu 1990, War die erste Computer-Analyse des Hethitischen verfehlt?, *Hethitica X*, 135-160.
- Kloekhorst A. 2008, *Etymological Dictionary of the Hittite Inherited Lexicon*, Leiden.
- Komoróczy, G. 1977, Umman-manda, in: *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae* 25, 43-67.
- Kosyan A. 2006a, Arnuwandas I in the East, *AJNES I*, 72-97.
- Kosyan A. 2006b, An Aryan in Isuwa, Iran and the Caucasus 10/1, 1-6.
- Kosyan A. 2009, On the Ethnic Background of Isuwa (a preliminary study), *AJNES IV/2*, 85-97.
- Kosyan A. 2011, Towards the Hittite Eastern Periphery (KUB XLIX 11), *AJNES VI/2*, 87-94.
- Kosyan A. 2013-2014, Rulers of Hayasa: Hukkana, *AJNES VIII/1-2*, 128-134.
- Kosyan A. 2015a, Between Euphrates and Lake Van (on the Location of

- Hayaša and Azzi), in M. Išäki and B. Can (eds), *International Symposium on East Anatolia – South Caucasus Cultures*, vol. 1, Cambridge, 271-276. Cambridge.
- Kosyan A. 2015b, *Les Aryens au Pahlhuwa*, *Societas Anatolica* 3, 53-63.
- Kosyan A. 2017, A Note on Hittite Toponymy: the Case of Pittiyariga, in P.S. Avetisyan and Y.H. Grekyan (eds), *Bridging Times and Spaces. Papers in Ancient Near Eastern, Mediterranean and Armenian Studies Honouring Gregory E. Areshian on the occasion of his sixty-fifth birthday*, Oxford, 249-252.
- Kořak S. 2005, *Konkordanz der hethitischen Keilschrifttafeln*, T.1-5, Wiesbaden.
- Kretschmer P. 1924, *Alaksanduř, König von Viluřa*, *Glotta* 13, 205-213.
- Kretschmer P. 1896, *Einleitung in die Geschichte der griechischen Sprache*, Göttingen.
- Kühne C. 1972, *Bemerkungen zu kürzlich edierten hethitischen Texten*, *ZA* 62, 236-261.
- Landsberger B. 1954, *Assyrische Königsliste und 'Dunkles Zeitalter'*, *JCS* 31-73, 106-133.
- Laroche E. 1958, *Études sur les hieroglyphiques hittites*, *Syria* 35, 252-283.
- Laroche E. 1959, *Dictionnaire de la langue louvite*, Paris.
- Laroche E. 1961, *Études de toponymie asianique*, *RHA* XIX/69, 57-98.
- Laroche E. 1966, *Les Noms des Hittites*, Paris.
- Laroche E. 1969, *Fragments hittites du traité mitannien de Šuppiluliuma Ier*, *Ugaritica* 6, 369-373.
- Laroche E. 1971, *Catalogue des textes hittites*, Paris.
- Laroche E. 1981, *Les Noms des Hittites: Supplement*, *Hethitica* IV, 3-58.
- Lebrun R. 1980, *Hymnes et prières Hittites*, Louvain-la-Neuve.
- Lewy J. 1950, *Hatta, Hattu, Hatti, Hattusa and "Old Assyrian" Hattum*, *Archiv Orientalni* XVIII/3, 366-441.
- Lewy J. 1956, *On Some Institutions of the Old Assyrian Empire*, *Hebrew Union College Annual* 27, 1-79.
- Malamat A. 1954, *Cushan Rishathaim and the Decline of the Near East around 1200 B.C.*, *JNES* 13, 231-242.
- Manuelli F. 2017, *ġatti and the East. A Reassessment of the Archaeological Evidence from the Upper Euphrates Region*, in M.Arparslan (ed.) *Places and Spaces in Hittite Anatolia I: Hatti and the East Proceedings of an International Workshop on Hittite Historical Geography in Istanbul, 25th-26th October 2013*, Istanbul, 137-158.
- Marizza M. 2009, *Lettere ittite di re e dignitari*, Brescia.

- Martino de S. 1992, Personaggi riferimenti storici nel testo oracolare ittita KBo XVI 97, SMEA XXIX, 33-46.
- Martino de S. 1994, I rapporti tra ittiti e hurriti durante il regno di Mursili I, Hethitica XI, 19-37.
- Martino de S. 1996, L'Anatolia occidentale nel medio regno ittita, Firenze (= EOTHEN 5).
- Matthews R., Glatz C. 2009, The historical geography of north-central Anatolia in the Hittite period: texts and archaeology in concert, Anatolian Studies 59, 51-72.
- Mellink M.J. 1965, Mita, Mushki and Phrygians, An Ar 2, 317-325.
- Meriggi P. 1962, Über einige Fragmente historischen Inhalts, WZKM 58, 66-110.
- Meyer E. 1975, Gab es ein Troja?, Grazer Beiträge 4, 153-169.
- Miller J. 1999, The Expeditions of Hattusili I to the Eastern Frontiers, Tel Aviv (MA, Tel Aviv University).
- Mironov N.D. 1932-1933, Aryan vestiges in the Near East of the second millenary B.C., Acta Orientalia 11, 140-217.
- Muhly J.D. 1974, Hittites and Achaeans. Ahhiyawa Redomitus, Historia XXIII, 139-145.
- Neu E. 1979, Zum sprachlichen Alter des Hukkana-Vertrages, ZVS 93, 64-84.
- Neu E. und Rüter Chr. 1973, Zur Datierung hethitischer Texte - In: Fs. H.Otten, 221-242.
- Neumann G. 1988, Die hethitisch-luwischen Ortsnamen auf -isso- und -isso-, in Documenta Asiae Minoris, 255-262.
- Niemeier W.-D. 1999, Mycenaeans and Hittites in War in Western Asia Minor, Aegaeum 19, 141-155.
- Orozco A.P. 2017, The Hittite title Tuhkanti revisited: towards a precise characterization of the office, AnSt 67, 109-127.
- Otten H. 1967, Ein hethitischer Vertrag aus dem 15./14. Jahrhundert v. Chr. (KBo XVI 47), Ist. Mitt. 17, 55-61.
- Otten H. 1968, Die hethitischen historischen Quellen und die altorientalische Chronologie, Mainz.
- Otten H. 1969a, Sprachliche Stellung und Datierung des Madduwatta-Textes, Wiesbaden (=StBoT 11).
- Otten H. 1969b, Die Chronologie der hethitische Texte und die hethitische Geschichte der Grossreichszeit. - In: ZDMG Suppl. I, Wiesbaden, 226-249.
- Otten H. 1973, Eine althethitische Erzählung um di Stadt Zalpa, Wiesbaden.

- Otten H. 1988, Die Bronzetafel aus Bogazköy. Ein Staatsvertrag Tuthalijas IV, Wiesbaden (=StBoT, Beih.1).
- Otten H. und Rüter Chr. 1977, Textanschlüsse und Dublikate von Bogazköy-Tafeln (41-50), ZA 67, 53-63.
- Pecchioli Daddi F. 1982, Mestieri, professioni e dignita nell'Anatolia ittita (= Incunabula graeca 79), Roma.
- Pecchioli Daddi F. 2002, A 'New' Instruction from Arnuwanda I, in P.Taracha (Hrsg.) *Silva Anatolica. Anatolian Studies Presented to M.Popko on the Occasion of His 65th Birthday*, Warsaw, 261-268.
- Pecchioli Daddi F. 2005, Di mittelhethitischen ähhiu-Texte, AoF 32/2, 280-290.
- Puhvel J. 1984, Hittite Etymological Dictionary, A, E, I, vol.1-2, Berlin - New York - Amsterdam.
- Puhvel J. 1991, Hittite Etymological Dictionary, H, vol.3, Berlin - New York.
- Puhvel J. 1997, Hittite Etymological Dictionary, K, vol.4, Berlin - New York.
- Puhvel J. 2001, Hittite Etymological Dictionary, L, vol.5, Berlin - New York.
- Puhvel J. 2004, Hittite Etymological Dictionary, M, vol.6, Berlin - New York.
- Puhvel J. 2007, Hittite Etymological Dictionary, N, vol.7, Berlin - New York.
- Ramsey, W.M. 1962, *The Historical Geography of Asia Minor*, Amsterdam (repr. from London, 1890).
- Reichsmuth S. 2011, Mita von Pahuwa (CTH 146). - In: *Hethitologie in Dresden*, Bd. 35 (Hrsg. R. Fischer, D. Groddek u H. Marquardt), Wiesbaden, 109-144 (= *Dresdner Beiträge zur Hethitologie*).
- Rüter Chr. - Neu E. 1989, *Hethitisches Zeichenlexikon* (= StBoT Beih.2), Wiesbaden.
- Sayce A.H. 1930, Hittite and Moscho-Hittite, RHA 1, fasc.1, 1-8.
- Shevoroshkin V. 1978, Studies in Hittite-Luwian Names, Names 26, 231-257.
- Schuler E. von 1965a, *Die Kaskäer*, Berlin.
- Schuler E. von 1965b, Sonderformen hethitischer Staatsverträge, in: *Fs.H.Th.Bossert* (= *Anadolu Arastirmalari II*), Istanbul, 1965, 445-464.
- Singer I. 1981, Hittites and Hattians in Anatolia at the Beginning of the Second Millennium B.C., *Journal of Hittites and Hattians in Anatolia at the Beginning of the Second Millennium B.C., Journal of Indo-European Studies* 9, 119-134.
- Singer I. 1983, Western Anatolia in the Thirteenth Century B.C. according to the Hittite Sources, *AnSt* 33, 205-217.
- Singer I. 1985, The Battle of Nihriya and the End of the Hittite Empire, *ZA* 75, 100-123.

- Singer I.1991, The Title „Great Princess“ in the Hittite Empire, UF 23, 327-338.
- Singer I. 2002, Hittite Prayers, Leiden-Boston-Köln.
- Sommer F. 1947, Hethiter und Hethitisch, Stuttgart.
- Sommer F. und Falkenstein A. 1938, Die hethitisch-akkadische Bilingue des Hattusili I.(Labarna II.), München (Abhandlungen der Bayerischen Akad.d.Wiss., Philos.-hist.Abteilung).
- Soysal O. 2014, A new join to the Mita-Text (Bo 8742) and a duplicate of the Zannanza-Affair (Bo 8757), N.A.B.U. 2014/4, 145-148.
- Starke F. 1997, Troia im Kontext des historisch-politischen und sprachlichen Umfeldes Kleinasien in 2. Jahrtausend, Studia Troica, v 7, 446-487.
- Stefanini R. 1965, KBo IV 14 = VAT 13049, Atti della Accademia Nazionale dei Lincei 20, 39-79.
- Tischler J. 1982, Beiträge zur hethitischen Anthroponymie, Serta Indogermanica, Innsbruck, 439-453.
- Tomaschek W. 1903, Digisene, in Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft, Neunter Halbband, 543-544.
- Torri G. 2005, Militärische Feldzüge nach Ostanatolien in der mittelhethitischen Zeit, AoF 32/2, 386-400.
- Ünal A. 1974, Hattusili III, Bd.1,1 und 1,2, Heidelberg (= TdH 3).
- Ünal A. 1991, Gebet des Königspaares Arnuwanda I. und Asmunikal wegen der kriegerischen Überfälle der Kaskäer, CTH 375. – In: TUAT II/6, 799-802.
- Ünal A. 1996, Studies in Ancient Anatolian Magical Practices: The Hittite Ritual of Hantitaššu from the City of Hurma Against Troublesome Years (CTH 395), Ankara.
- Van Gessel B.H.L. 1998, Onomasticon of the Hittite Pantheon, Part I, Leiden - New York - Köln.
- Weidner E. 1923, Politische Dokumente aus Kleinasien, Leipzig.
- Weidner E. 1930-31, Die Annalen des Königs Assurbelkala von Assyrien, AFO 6, 75-94.
- Weidner E. 1957-58, Die Feldzüge und Bauten Tiglatpilesers I., AFO 18, 342-360.
- Wilhelm G. 1988, Zur ersten Zeile des Šunališura-Vertrages - In: Documenta Asiae Minoris (Fs.H.Otten), Wiesbaden, 359-370.
- Wilhelm G. 1989, The Hurrians, Warminster.
- Yoshida D. 1996, Untersuchungen zu den Sonnengöttern bei den Hethitern, Heidelberg (= TdH 22).
- Zehnder Th. 2010, Die hethitischen Frauennamen, Wiesbaden (= DBH 29).

ՀԱՄԱՌՈՏԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

- ՊԲՀ - Պատմա-քանադական հանդես (Երևան):
 ՄԱԼԻԵՄ - Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ (Երվան)։
 ВОНА - Вестник общественных наук АН Арм.ССР/НАН Армения (=ԼՀԳ և ИАН), (Ереван).
 ДВ - Древний Восток, (Ереван).
 ИАН = ВОНА = ԼՀԳ (Երևան).
 ИФЖ = ՊԲՀ
 AJNES - Aramazd. Armenian Journal of Near Eastern Studies (Yerevan - Oxford).
 AnSt - Anatolian Studies (London).
 AfO - Archiv für Orientforschung (Graz).
 AoF - Altorientalische Forschungen (Berlin).
 ArOr - Archiv Orientalni (Praha).
 CHD. L-N - Chicago Hittite Dictionary. L-N, Chicago, 1989.
 CHD. Š, Chicago Hittite Dictionary. Š, Chicago, 2002.
 CTH - E.Laroche, Catalogue des textes hittites, Paris.
 DBH - Dresdner Beiträge zur Hethitologie, Dresden, 2002ff.
 Ist.Mitt. - Istanbulische Mitteilungen (Istanbul).
 JNES - Journal of the Near Eastern Studies (Chicago).
 JCS - Journal of Cuneiform Studies (New Haven).
 KAH - Keilschrifttexte aus Assur historischen Inhalts (O. Schroeder), Leipzig, 1922.
 KBo - Keilschrifttexte aus Boghazköy Leipzig und Berlin, 1916ff.
 KUB - Keilschrifturkunden aus Boghazköy, Berlin, 1921ff.
 LAAA - Liverpool Annals of Archaeology and Anthropology (Liverpool).
 MVLeG - Mitteilungen der Vorderasiatisch-Ägyptischen Gesellschaft (Berlin).
 Or. - Orientalia (Roma).
 RGTC V - Kh.Nashef, Die Orts- und Gewässernamen der mittelbabylonischen und mittelassyrischen Zeit, Wiesbaden, 1982.
 RGTC 6/1 - J.F. del Monte und J.Tischler, Die Orts- und Gewässernamen der hethitischen Texte, Wiesbaden, 1978.
 RGTC 6/2 - J.F. del Monte, Die Orts- und Gewässernamen der hethitischen Texte, Wiesbaden, 1992.
 RGTC.5 - Kh. Nashef, Die Orts- und Gewässernamen der mittelbabylonischen und mittelassyrischen Zeit, Wiesbaden, 1982.

- RGTC.9 - I.M. Diakonoff and S.M. Kashkai, Geographical Names According to Urartian Texts, Wiesbaden, 1981.
- RHA - Revue hittite et asianique (Paris).
- SMEA - Studi Micenei ed Egeo-Anatolici (Roma).
- StBoT - Studien zu den Boghazköy-Texten (Wiesbaden).
- TAVO - Tübinger Atlas des Vorderen Orient (Tübingen).
- TdH - Texte der Hethiter (Heidelberg).
- TUAT - Texte aus dem Umwelt des Alten Testaments, Gütersloh, 1982ff.
- UF - Ugarit-Forschungen (Münster).
- VO - Vicino Oriente (Roma).
- WZKM - Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes (Wien).
- ZA - Zeitschrift für Assyriologie und Vorderasiatische Archäologie (Berlin - New York).
- ZDMG - Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft (Wiesbaden).
- ZVS - Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung, Berlin-Gütersloh-Wiesbaden (= Historische Sprachforschung).

ՀԱՎԵԼՎԱԾ

ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐ

- Ազգի – 8, 113, 114, 132,
144, 145
- Ալաբադն – 118
- Ալասիյա կղզի (= Կիպրոս)
– 98
- Ալզի (= Աղձնիք) – 96, 118
- Ախսիյա – 92
- Ախսիյա(վա) (= Ախսիյա)
– 92, 109, 144
- Անշապա – 135, 136
- Ամուրբո (= Փյունիկյա) –
99
- Աշշուր – 118, 137
- Ապարխուզա – 36, 106
- Ասիա – 51, 69, 85, 90-92,
97, 98, 108, 109, 133,
137, 138, 140, 144
- Աստույա – 56, 91
- Արածանի (զետ) – 123, 131
- Արիսյա – 114
- Արխիտա – 69, 103, 107,
114, 115
- Արցալա – 90, 92, 97, 98,
108, 109
- Արցիյա – 77
- Արևելապոնտական լեռներ
– 94, 98, 99
- Աքքադ – 138
- Բաբելոնիա – 137
- Բալոս – 127
- Բթառիճ – 123
- Բյուրակն (լեռնազանգված)
– 125, 127
- Գուդյասունա – 135
- Դաշտային Կիլիկիա – 98,
99
- Դարանադյաց գավառ – 99
- Դեբսիմ – 126
- Դուզգամա – 23, 103, 114,
115, 122, 124
- Դուզգամա(նա)(= Դուզգամա) – 114
- Եզիպոս – 99, 137
- Եվրոպա – 137
- Երզնհուն – 126
- Երզնկա – 69, 123, 125
- Եվրատ – 4, 7, 8, 51, 67,
75, 82, 83, 85, 94, 99,
116, 123-125, 128, 130,
131, 140, 145
- Ձաբա – 123
- Թարխունուասա – 112,
130
- Թեգարամա – 82, 84, 95,
115
- Թեքքեքյոլ – 123
- Թոլմասու (զետ) – 123
- Թորթում (զետ) – 124
- Իսխուափոտա – 126
- Իսմերիգա – 12, 39, 97, 98,
- Իսույա (իսպլ. Ծովք) – 19,
54, 57, 82, 83, 87, 89,
96, 120, 129, 130, 141,
142
- Իտալիա – 137
- Լիդիա – 91
- Լիկիա – 91
- Լիկոս (զետ) – 124
- Լուկյա (= Լիկիա) – 91, 93

- Խաբբի - 6, 37, 56, 62, 67,
 79, 84-96, 98-101, 108,
 109, 111-116, 118, 122,
 123, 125, 127, 142
 Խաբբուսաս - 5, 9, 34,
 66, 72-74, 88, 91, 93,
 101-107, 109, 110, 117
 Խալմիսնա - 106, 127
 Խապալա - 93
 Խարբերդի դաշտ - 118-
 120, 127
 Խերթական տերություն - 5,
 7, 55, 62, 63, 68, 69,
 75, 79, 88-90, 94, 95,
 100, 106, 108, 110, 114,
 115, 118, 123, 129, 140,
 141, 144
 Խիմնուլա - 98
 Խիծծուտա - 27, 42, 95,
 112, 119
 Խուրջա - 15, 17, 38, 106
 Խուրսամա - 98, 110
 Խուրրի (=Միտտանի) - 42,
 45, 56, 57, 95, 96, 109,
 126
 Ծուլը - 8, 99, 118, 144
 Ծուխնա - 126
 Կալասամա - 82, 84, 98
 Կամմամա - 98
 Կարիա - 91
 Կաստամա - 98, 110
 Կիննարա - 98
 Կիսախյա - 98
 Կիցցուվատոնա - 5, 50, 56,
 57, 59, 61, 62, 95-98,
 108
 Կոմմախյա - 19, 25, 73,
 74, 103, 106, 107, 115,
 116, 125, 129
 Հազար (լիճ) - 119
 Հալնալ - 139
 Հալիս - 75, 90, 91, 98,
 122-125, 129
 Հայասա - 5, 74, 86-88,
 113-116, 123, 124, 132,
 144, 145
 Հայկական (եռնաշխարհ -
 3, 4, 7-9, 74, 79, 97, 99,
 144, 145, 166
 Հայկական Տավրոս - 85,
 131
 Հյուսիսային Միջագետք -
 109, 118, 136, 139
 Հյուսիսային Սիրիա - 95
 Հոնիա - 91
 Հունաստան - 137
 Մալաթիա - 85, 123
 Մալազցիյա - 137
 Մալդիա - 27, 45, 104
 Մաշատ հյուսիս (ինսալայր
 =խեթ. Տասլիզգա) - 110
 Միջերկրագետնի ծով - 99
 Միտտանի - 5, 7, 42, 50,
 56, 57, 62, 79, 86, 95-
 99, 109, 114, 126, 141,
 142
 Միրա-Կուվախյա - 140
 Յամիաղ - 95
 Ներիկ - 94, 98, 110, 123,
 124
 Նիխարիյա - 118
 Շառլին-Գարաիխար - 124
 Շումեր - 137
 Պախխուսյա - 5, 6, 14, 34,
 37-42, 45, 69, 94, 97,
 101-107, 110, 114-117, 121,
 125, 141, 145

- Պախխուրա - 15, 17, 25, 38, 106, 127
- Պախը (լեռ) - 127
- Պառլին - 119, 127
- Պատոնյարիզա (= Պիտոնյարիզա) - 39
- Պերզամոն - 91
- Պիզգայա - 93
- Պիտոնյարիզա (= Պիտոնյարիզա) - 39, 129
- Պիտոնյարիզա - 27, 33, 75, 77, 78, 103, 104, 122-124, 129
- Սամոխա - 75, 77, 78, 88, 114, 115
- Սամուկա - 123
- Սապաթա - 98
- Սերիսա (= Սարիսա) - 98
- Սիրիա - 99, 109, 137
- Սուլլամմա - 112
- Սև ծով - 124
- Վանա լիճ - 8, 124, 126, 131, 132,
- Վատարոսնա - 67, 112
- Վերին երկիր - 98, 114
- Վերին եգիպտոս - 7, 51, 67, 94, 99, 116, 128, 140, 145
- Վերին Տիգրիս - 132
- (Վ)իլիոն - 91
- Տազգաստա - 98
- Տախխիսա - 103
- Տիգրոս - 94
- Տիմոնյա - 19, 69, 106
- Տրոյա - 91, 144
- Տալաթա - 98
- Տիպպաթա - 92, 110
- Ուզարիտ - 99
- Ուրա - 97, 98
- Փոքր Ասիա - 51, 69, 85, 90-92, 97, 98, 108, 109, 133, 137, 140
- Փոքր Հայք - 124, 130
- Փոյուզիա - 91, 140
- Քաղնջ - 99
- Քանես - 135, 137, 139, 140, 142
- Քաշխարի (լեռներ) - 139
- Քրոնոսբեհն (ինակալ) - 112, 113
- Քուշաքը (ինակալ) - 98,
- Առ(?)[.....] - 117
- Adadura - 91
- Alatarma - 117, 118
- ¹⁰⁰⁰A-la-tar-me (=Alatarma) - 118
- Alatra - 91
- ¹⁰⁰¹Ammuna - 136
- Anzlene - 119
- ¹⁰⁰²Aparhula - 125
- Apzina - 127
- Colonia - 124
- Dagona - 124
- Dankušna - 127
- ¹⁰⁰³Duggama - 122, 124
- Dunda - 91
- Dura - 91
- ¹⁰⁰⁴Ha[...] - 134
- ¹⁰⁰⁵Ha[haya (լեռ) - 137
- Haliwa - 91
- Halma - 117, 118
- ¹⁰⁰⁶Haimišna - 37, 38, 126, 127
- Hapušna - 127
- Hapzina - 127
- ¹⁰⁰⁷Henzuta - 119

- Ĥinzuta (= Ĥenzuta) - 117
^{URU}Ĥurta - 125
 KUR ^{URU}Ĥurri] - 117
 Ĥuwalluŝiya - 91
 KUR ^{URU}Ĥuwa - 111, 117, 130
^{URU}Ĥuwa - 111
^{URU}Ĥuwa - 111
^{URU}Kalimuna - 136
 Karakiša - 91
 Kiŝpuwa 91
^{URU}Kukuwawa - 137
 Kuruppiya - 91
 Liliima - 117, 119
 Lukka - 91, 147
 Luŝša - 91
^{URU}Maldiya - 117
 Mararġa - 117, 119
^{URU}Maraŝŝantya - 136
^{URU}Maša - 136
 KUR ^{URU}Paġġuwa - 117
^{URU}Paġġura - 127
 Paġurina (jbnbn) - 91
 Paŝiŝna - 117, 119, 127
 Pariŝta - 91
 Parŝuŝalda - 91
 Paŝuŝalta (=Parŝuŝalda?) -
 91
^{URU}Pitiyariga - 121-123
 Ŝala - 132, 134
 Ŝariyanda - 91
 Ŝullamma - 117, 120
 Taġġiŝa - 117, 120, 127, 141
 Taġiŝna - 117, 120, 127
 Taruŝa - 91
 Temiya - 134
 Uliwanda - 91
 Unaliya - 91
 Warŝiya - 91
 Wattaruŝna - 117, 121, 127
^{URU}Watarwa - 127
 Wiluŝiya - 91
 Zanzaliya - 117
 Zġarziya - 127
 Zippaŝna - 127
 Zippiŝna - 127
^{URU}Zuġma - 117
 [...]ugga (= Lukka?) - 91
 [...]waa - 91

ԱՆՁԱՆՈՒՆԵՐ

- Աիսսի - 23, 114
 Ալիշարրոմա - 113
 Ալի Ա. - 137
 Առնոսթանդա I - 5, 7, 9,
 11, 12, 45, 51, 55, 63, 73,
 79, 92, 95, 97-103, 108,
 110, 114, 165
 Առնոսթանդա II - 88
 Առնոսթանդա III/IV - 12
 Ասմունիկալ - 12, 98, 110,
 99
 Արիխայիցի - 39
 Արիշարրոմա - 112, 113
 Արտադամա I - 99
 Արտարիսայա - 92, 93
 Բեքման Գ. - 83
 Բուսերտ Հ.Թ. - 42
 Գլոնի Օ. - 9, 34-44, 140
 Գյոթցե Ա. - 9, 39, 55, 85,
 139
 Զինգեր Ի. - 113
 Զոմեր Ֆ. - 42
 Էլիշարրոմա - 112, 113,
 118
 Թուդխայիյա II - 5, 9, 7,
 12, 50-52, 54-57, 62, 63,
 73, 90-97, 99, 108-110,
 126, 133, 165
 Թուդխայիյա III - 73, 79,
 86, 88, 100, 110, 114,
 116
 Թուդխայիյա IV - 112, 118,
 130
 Թուքմու IV - 99
 Լանդսբերգեր Բ. - 126
 Լարոշ Է. - 126, 135-137,
 139-141
 Խաթթուսիյա I - 95, 133
 Խաթթուսիյա III - 54, 111-
 113, 130
 Խանտիյա II - 94
 Խանտիյա I - 95
 Խաչատրյան Վ. - 9, 118-
 121, 126, 127, 129
 Խասսանա - 38, 45, 103,
 105
 Խուկկանա - 36, 66, 74,
 87, 88, 114
 Կալիմոնա - 45, 103, 105
 Կիլոշնապա - 113
 Կիսնապիլի - 93
 Կրեյմեր Պ. - 137
 Կուկուցի - 91, 92
 Կուպանտա-Կուրունտա -
 42, 92, 93, 97
 Կուրունտա - 112, 130
 Հազնեքուխներ Ա. - 78
 Հոկինս Դ. - 140
 Մադրոսապոտաս - 9, 12,
 92-94, 97, 108-110
 Միդաս - 140
 Միտա - 15, 34, 36-38, 40,
 101-107, 115
 Միլոնով Ն. - 135
 Մուլատայիյա I - 52
 Մուլատայիյա II - 105, 120
 Մուրսիյա I - 90, 95, 119,
 133
 Մուրսիյա II - 86, 88, 111,
 114, 115, 124, 140
 Նարամին - 138
 Նիկկալմասի - 12
 Նոյ Է. - 11
 Նոյման Գ. - 120, 121

- Հատովվազա - 5, 7, 79, 96
 Պետրոսյան - 127
 Պիզզանա - 19, 34, 37, 38, 103-107
 Պիլամա-Կորունտա - 91
 Ջահուլյան Գ. - 121, 133, 135, 136, 139, 140, 143
 Ջրջերի Մ. - 34
 Ռաշիամուս Ա. - 39-41
 Ռյուստեր Բ. - 11
 Սանթացիտիս - 105
 Սաուստատար - 62, 96
 Սաուսատար
 (=Սաուսատար) - 56, 96
 Սեյս Ա. - 9, 35
 Սունաստորա - 5, 50, 56, 57, 95, 96, 108
 Սուարիլոլիումաս I - 5, 7, 36, 57, 66, 79, 82, 86-88, 95, 96, 111, 112, 114, 115, 142
 Վիելլեր Հ. - 9
 Տեյեպինուս - 63, 95, 128,
 Տորրի Զ. - 36
 Տուչրաթթա - 114
 Սլմիթեշտր - 112
 Սասազա - 34, 36, 40, 102-107
 Սասազա (Տախիսիսալի ավազ) - 103, 104
 Քլենզել Հ. - 42, 50, 113
 Քլիեզեր Բ. - 11
 Օստեն Հ. - 11, 63, 129
 Ֆրոներ Է. - 114, 131
 Agga - 137, 142
 Akarkis - 138
 Ammuna - 136
 Artkus - 138
 Arziuttaš - 135, 136, 142
 Dulakki - 138
 Garnalaki - 138
 Hada - 139
 Hadahada - 139
 Halpa - 138, 139
 Halpa-muwa - 139
 Halpa-ziti - 139
 Halpa-sulupi - 139
 Halpa-ru(n)ta - 139
 Halpa-ši - 139
 Hašarti - 135
 Hašuman - 135
 Haššana - 134
 Hātēš - 101
 Hazi - 139
 Hiniš - 134
 Huruš - 138, 139
 Hurutta - 136
 Kalimuna - 136, 142
 Kalmahaziti - 134, 142
 Kartasuras - 126
 Kašiyara - 134, 138, 139, 142
 Kuku - 137
 Kukku - 137, 142
 Kukkuš - 137
 Kukkuwa - 137
 Kukku(-)? - 134
 Kumarpi - 135, 142
 Kuwaš - 134, 137, 142
 Lupakiuttaš - 135, 142
 Mašuilu - 138, 140
 Maraššanda - 136
 Maša - 136
 Mašuilu - 140
 Mašuiluwa - 140
 Mita - 40, 138, 140, 142

Muwataliis - 134
Paŋakki - 139
Pata - 134, 142
Pattaliya - 134
Piganu - 137
Piggana - 36, 42, 136, 142
Pizzumaki - 138
Šantaš - 134
Šantazitiš - 134, 142
Šusaš - 138, 140
Šwašmi - 140
Taḫiŋalli - 141, 138
Taraškuil - 134
Tarḫundaziti - 134, 142
Tišpinkī - 138
Urawalkui - 134, 135, 142
Urutitti - 126

Ušapa - 102, 138, 142
Uwagazzani - 126
Walkui - 135
Walkuwa - 135
Waltahiš - 134
Walwazitiš - 134, 142
Wartilaš - 138, 142
[.....i]kkina - 101
[.....]tta - 101
[.....t]ta - 101
[.....i]yāla - 101

ՆԿԱՐՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

1. «Պախտոստվաջի Միտայի ապստամբությունը»

1.1. Տեցստի վերաբանվածում (լցարեկողների դիրքը)

1.2. KBo XXIII 72 ԴԿ 1-41

1.3. KBo XXIII 72 ԴԿ 42-96

1.4. KBo XXIII 72 ՀԿ 1-25

1.5. KBo XXIII 72 ՀԿ 26-49

1.6. KBo XXIII 72 ՀԿ 49-73

1.7. KBo XXIII 72 ՀԿ 73-80

1.8. KUB XL 10, KUB XL 11

1.9. KBo L 66, KBo L 216, 121/w, KBo LVII 238a

1.10. KBo L 218, Bo 8742

2. Պայմանագիր արևելյան երկրների հետ

2.0. KUB XXXI 103

3. Թուղխախյաս II-ի և Առեսվանդաս I-ի տարեգրությունները

3.1. KUB XXIII 16

3.2. KUB XXIII 14

4. Պայմանագրերին առնչվող տեքստեր

4.1. KBo I 5

4.2. KUB XXVI 62

4.3. IBoT I 36

4.4. KBo I 1

4.5. KBo I 2

4.5. KBo XVI 45

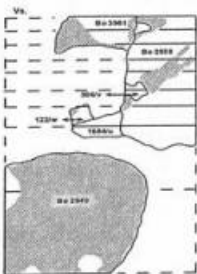
4.6. KUB XXXI 79

Տեքստի վերականգնումը (կցաբեկորների դիրքը)

1684/ւ

1684/ւ

Տեքստի վերականգնումը
(կցաբեկորների դիրքը)

76. No.
 B. 2110 + B. 2112 + B. 2113 + B. 2114

... ..

42-9-111

No. 22. A. 212 + B. 217 + D. 212 + E. 214 (7-14)

Nr. 66

Bo 2588+1684/u+

Bo 2822+141/w

1.9. KBo L 216

Nr. 216

66/w

1.9. KBo LVII 238

306/v

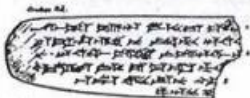

1.10. KBo L 218

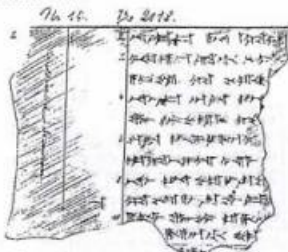
Nr. 218

122/w

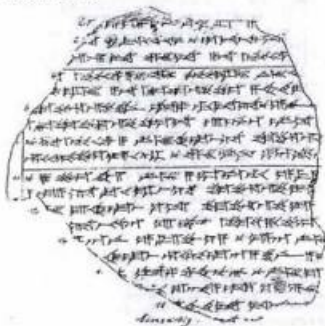

3.1. KUB 23 14

3.2. KUB 23 16

4.3. IBoT I 36 35-40

4.4. KBo I 1-22

4.4. KBo 11 22-44

11
12
13
14
15
16
17
18
19
20
21
22
23
24
25
26
27
28
29
30
31
32
33
34
35
36
37
38
39
40
41
42
43
44

4.5. KBo XVI 45

No. 75

**ԽԵԹԱԿԱՆ ՍԵՊԱԳՐԱԿԱՆ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԸ
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՌՆԱՇԽԱՐՀԻ ՄԱՍԻՆ**

II

**ԱՐԱՄ ՔՈՍՅԱՆ, ՌՈՐԵՐՏ ՂԱԶԱՐՅԱՆ, ՄԱՐԻԱՄ
ԽԱՆԶԱԴՅԱՆ, ՍԱԹԵՆԻԿ ՄԱՐՏԻՐՈՍՅԱՆ**

**Մ.Թ.Ա. XV ԴԱՐԻ ԽԵԹԱԿԱՆ ՍԵՊԱԳՐԱԿԱՆ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԸ
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՌՆԱՇԽԱՐՀԻ ՄԱՍԻՆ**

Համակարգչային էջադրույթ՝ Վ Պատյանի
Կազմը՝ Ա. Մուրադյանի

Հրատ. պատվեր № 859
Ստորագրված է տպագրության՝ 25.04. 2018թ.:
Չափսը՝ 70 x 100 ¹/₁₆ մ. 11, 5 տպագրական ֆամուլ:
Տպարանակը՝ 200 օրինակ:
Գինը՝ պայմանագրային:

ՀՀ ԳԱՍ «Գիտության» հրատարակչության տպարան,
Երևան, Մարշալ Թադևոսյան պող. 24: